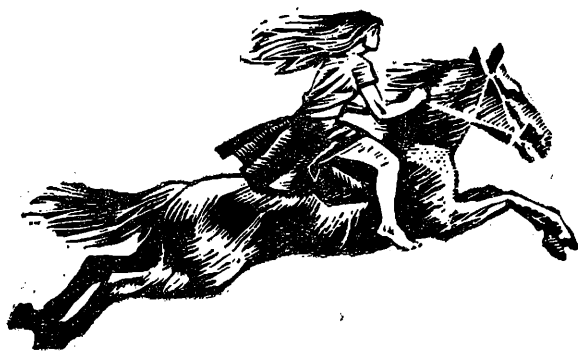
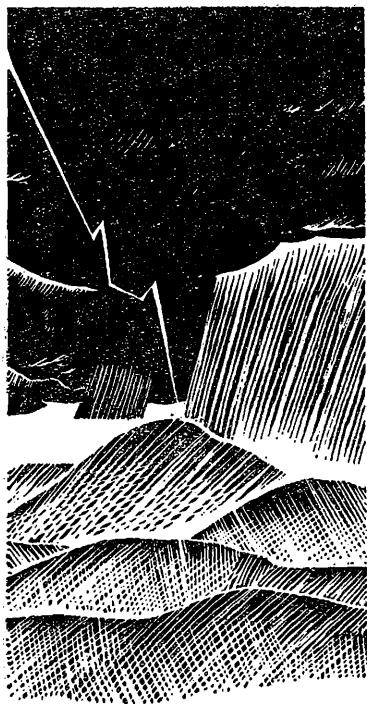

Іван Чендей

ОПОВІДАННЯ

Видавництво
художньої літератури «Дніпро»
Київ — 1975

ОПОВІДАННЯ

ЧАЙКИ ЛЕТЯТЬ НА СХІД

I

— Іди, синку, на Ясенову й віднеси хлопцям оцей клуночок. Знайдеш їх там, де ми овець зимували!..

Хлопець ходив не раз, не двічі. Та одного ранку з-за кущів, немов вовки-сіромахи, з'явилися жандарми з довгими реберчастими багнетами на гвинтівках.

— Стій! — люто скрикнули, коли кинувся втікати.

Розв'язали клунок.

— Сім, десять, п'ятнадцять, двадцять... — лічили набої.

— Гм!.. Як у нашого півника!.. То, мабуть, багато хвостів обсмикали? — тикав хлопчик пальчиком на чорні клобуки, за якими сталевими серпами відблискувало пір'я. — І бабу Грициха скаржилася, що доти ганяли її півника по двору, доки не піймали. А як піймали, то не могли натішитися, вискубуючи по пір'їнці. «Скуб'їть, скуб'їть! Щоб вас скубло за кам'яне серце! Прийдуть наші, самі, як пір'я на вихру, розлетитеся!..» Правда, що так говорила Грициха?

— Ц-цить! — крикнув високий чорний жандарм, все одно не розуміючи, що каже хлопчик.

Відвели і кинули в л'ях лісової дирекції. А вночі штовхнули за дубові двері й батька.

II

— Куди нас ведуть, татку?

— Ми йдемо з панами до річки!

— А що буде коло річки?

— Пани кинуть до води гранату, виплине рибка, а ми підемо та всю виловимо.

— А чому до схід сонця? В річці вода холодна, ми простудимося.

— Бо пани тільки вранці мають час.

— А в панів є всього досить... І часу...

— Ні, синку мій! Прийшов такий час, що й панам ніколи...

— Мовчіть! — гукнув жандарм.

...Від річки потягло ранковою вогкістю. Їм назустріч вклонялася розхристана верба. Опустивши до самої землі тонкі віти, вона стояла біля річки, вслухаючись у її вічний гомін.

Звернули з доріжки.

Босими ногами батько ступав по росяному полі, залишаючи довгі, лапасті сліди. Хоч син ішов по батькових слідах, тіло проймало холодом.

— Мені студено, татку!

Смикнувши рукою, батько урвав торочки, розмотав з шиї шарф і став загортати сина, наче в цю мить готовий був віддати йому все тепло, яке беріг в серці для нього на довгі роки...

III

Зупинились над крутим кам'янистим обривом. Внизу клекотіла й пінилась прудка річка, бо хотіла швидше віднести свої води з вузького міжгір'я.

Чорний жандарм розмотав з шиї хлопчика шарф.

— Чому пан зав'язує мені очі?

— Пани хочуть в жмурки погратися.

...Сполохані пострілами чайки злетіли в небо. Швидше замахавши крилами, тривожно закружляли над ущелиною і попливли на Схід.

РУЖАНА

— Знали, коли прийти, щоб богонько дав їм доброго здоров'я! — стоячи на дворі, примовляла Гафія. — Цілу зиму Ілько пролежав, не заробив і гелера. Коли б не ота коровиця, пішла б з торбою по селу. Тільки того й було, що капля молочка, — не дала заціпнути дівчорі! — Тут Гафія повела рукою в бік діток, котрі тулилися біля дров'яника, цікаво поглядали на панів, які стояли перед відкритим навстіж хлівом.

Гніда гноївка витікала з-під низького муру, змішавшись з весняною талою водою, пливла струмком перед хатою на сусідський город.

— Му-у-у-у! — замукала Ружана, дивлячись великими очима на двір, де перед панамі зняв крисаню розгублений Ілько Побиваний.

— Та, прошу вас, Боршанине, не секвестуйте. Потепліло, на заробіток дамся та поверну вам довг! — просив господар, коли високий ексектор з товстою шиєю, яка складкою звисала через комірець, блиснув нікельованими замками шкіряної активки.

— Тих обіцянок я маю досі! — пальцем під горло повів Боршанин, бо зневірився, що Ілько Побиваний може сплатити борг. — Яку я маю користь з ваших обіцянок? Кажіть! — продовжував він, вертячи в білих пальцях золотий ланцюжок на чорній камізельці.

— Від дітей корівку забирати? То треба в грудях не серце, а студений камінь мати! — бідкалася господиня, показуючи на посинілу від холоду малечу, яка цокотіла зубами, але не заходила до хати.

— Тікайте на піч, бо вигинете, як мухи! — гукнув на дівтору Ілько Побиваний.

— Маєте щастя, сусідо, що не забрав восени... Дав визимуватися! — напрошувався на вдячність Боршанин, гладячи довгу руду бороду і поглядаючи на хлів.

— Де би ні! Коли корівку визимували та дочекалися молочка і приплоду, тоді прийшли! — протестувала Гафія.

Та розмова була короткою. Навіщо панам тратити час, коли закон у їх руках. Ексектор з Боршанином переступили поріг хліва і підійшли до Ружани. Високий пан відклав набік активку і взяв корову за ніздрі, піднімаючи догори її голову. На Боршанина вишкірилися міцні кістляшки зубів.

— Коли не сплатите боргу до чотирнадцяти днів, поведу! — промовив Боршанин, тикнувши пальцем на папері, списані ексектором.

Правда, Боршанин був певен, що господар до двох тижнів боргу ніяк не сплатить. Звідки взяти йому тисячу крон? Але до чотирнадцяти днів закон не дозволяв йому забирати корову...

Ілька не тягло до хати. Він сів на порозі хліва й не відривав очей від Боршанина і ексектора, коли вони йшли стежкою поміж нив. Раз по раз обтрушуючи з важких чобіт ґрунт, Боршанин ступав попереду, вертячи костуром, ручка якого зроблена з оленячого рогу.

Ілько сидів, тримаючи голову в долонях. Цілу зиму він не мав у руках сокири, і тепер вони стали білі, мов панські. Слабий був, як комар, а при появі Боршанина з ексекутором наче зів'яли ноги, кудись зникла решта сили з рук.

— Кру-у! Кру-у! — почулося згори.

Ілько підвів голову. В небі чорнів довгий ланцюг перелітніх птахів.

Повільно і непомітно, але настирливо і невідступно облягали Ілька і несли вдалину думи. Виринула в пам'яті згадка, як на двір Одоля Лісникова привела мале, з білими латочками на шиї телятко. То «за голову». Бо коли клали Одиноного Степана з тесаної яворової лави в деревище, Гафія тримала мерця за голову. За це їй дали телятко. Боже мій, скільки клопоту було, поки з нього виросла корова. Один він та Гафія знають.

Пливли картини спогадів. Ось Ілько побачив Ружану на узбіччях Ясенової, де були широкі кісниці... Ружана привільно ходила по запашній полонинській траві. Квіти — невістувльки, головань, сині свічки, дзвіночки — били її по ратицях, ранками обмивали холодною гірською россою... Ружана вже сама знала стежку до криниці на Яворину, а коли тут висихала вода, йшла в Затінь, де і в найпосушливішу пору літа било з-під землі джерело. Бувало, цілий день Ружана ходить по узбіччях, ніхто її не доглядає, а підвечір сама повертається до колиби...

Ружана телилася шоліта. Господиня була рада, бо мала в хаті молоко, було за що дістати гроші на сіль, на гас, на сірники. Раділи діти, коли в хліві брикалось і мучало телятко. Потай виносили з хати бичкові окраець коржа і довго сперечалися, як мають назвати його — Сюркою, Барною чи Даролем? Та короткою була радість дітей, бо все частіше з'являлись на подвір'ї купці Симха і Лахмаер. Заходили до хліва, мацали бичка за хребет, тягли за хвіст. Вони довго торгувалися з Ільком Побиваним і нарешті виводили теля не тільки з хліва, але й з двору. Боляче було дивитися діткам, коли Симха тягнув Сюрку за мотузку, а Лахмаер смикав за хвіст і перецівав по лопатках товстим костуром.

В Ільковім серці спалахнула жалість до Сюрки, і він повів очима в куток низької стайні, де стояла Ружана. Він досі не помічав павутиння, яке густо звисало з стелі, як звисає бабине літо на проводах стовпів. Ількові

зараз хотілося вивести Ружану на двір, а самому взятися за мітлу і зробити в стайні порядок. Він, Ілько Побиваний, відчув: коли б сьогодні пани прийшли забирати його до криміналу за ті борги, що він має у Боршанина,—серцю не було б так невимовно боляче, ніж коли вони з'явилися секвестувати корівку од дітей. В темниці відсидів би, та й випустили б на волю, а що вчиниш з діворою без молока?

Небом все вище і вище пливло сонце. По-весняному молоде, усміхнене, воно кидало золотом у баюри, витоптані босими ногами дітлахів Ілька Побиваного. Ілько зором обвів обрій, і його очі зупинилися на горі Ясеновій. Вершиною вона підперла небо, краєм якого пливла біла хмарка. Щось наче стисло Ілька за серце, коли подумав, що влітку Ружана вже не пастиметься на горі, бо її мають повести з двору пани.

Коли з порога гукнула жінка, щоб заходив до хати, піднявся з місця і пішов. Гора Ясенова не зникала з очей. Йому навіть почулося звичне, таке дороге для нього мукання Ружанки...

— Щось треба робити, Ільку! — заговорила першою господиня.— Пани приходили не для жартів. Напасть принесла їх в пору, коли тільки на молочко й надія.

Гафія знала добре: Ілько тут не винен ні в чому, тому всю злість виливала на панів. Боршанина з рудою, як лисячий хвіст, бородою вінчувала, щоб його розметало людське добро, щоб повісився на сухій вільсі, щоб на гладенькій дорозі поломив обидві ноги, щоб позбувся радості від того, що найбільше його тішить.

Стриманий по природі Ілько відмовчувався, а коли побачив, що його Гафія не заспокоюється, коротко, але впевнено мовив:

— Панів лають, пани товстіють!

В той вечір довго не спалося Гафії. Їй здавалося — то вже не їхня Ружанка стоїть у хліві. Раз у раз важко зітхала, потім піднялася з ліжка, коли місяць намалював віконну раму на чорній долівці, заслонила шибки.

Перевертався з боку на бік Ілько. Звечора начебто задрімав, а потім протер очі, і вже ніяк його сон не брав. Тільки діти, мов нічого не трапалося, спали спокійно. Сопіння з печі, на якій гніздилися ніби пташенята, свідчило, що сон їх солодкий, по-дитячому спокійний і глибокий.

— Чуеш, Гафіє, ти не спиш? Слухай тільки, хтось рипнув дверима хліва! Щоб якась мара корівчину не вивела!..— збентежено озвався Ілько і звівся на ліктях. Прислухалися, чи справді не забрався на двір злодій.

Гафія зіскочила з дощанки й підбігла до вікна. Відгорнула полу старого сіряка і вдивлялася в освітлене місяцем подвір'я. Не відходила, тулячи вухо до віконної рами.

— Вітер колише дверцятами на дров'янику! А тобі чулося, що хтось двері в хліві відчиняє! — заспокоїла дружина.

Другого дня Ілько Побиваний пішов до сільського вчителя порадитися, що має вдіяти з засеквестованою коровою. В душі він ніяк не міг погодитися, що мусить продати Ружанку і сплатити Боршанинові борг. Бачив, що кращого порятунку нема, як самому повести корівку на ярмарок, потім з виручених грошей не тільки відкупитись від Боршанина, але й купити теличку. Інакше Боршанин забере Ружанку в свій табун, а скільки порахує за неї — його діло. Зробіть так, як захоче, не думатиме про збиток Ілька Побиваного.

— Отаке буде доїти! — ткнувши великий палець між вказівним і середнім, махнув одного вечора Ілько кулаком перед очима Гафії.

Сам подався з міхом до клуні, знайшов під тирсою навилوک отави — з часу отелення залишилося.

Коли на небі повисли тисячі холодних, байдужих срібних ліхтариків, Ілько Побиваний став на порозі хліва. Гафія щось примовляла, ховаючи під правий ріг хліва свячене пшеничне зерно і ладан.

Ружанка йшла покірно. Мукала, оглядалася, Бо, мабуть, відчула: більше ніколи їй не бути на подвір'ї Ілька Побиваного, більше ніколи не їсти смачні полонинські трави з Ясенової, не пити студеної води з Яворини і Затіні. З ярмарку ляже дорога на чужий двір.

Шум річки полохав бентежні думи, повільні, наче лівина хода Ілька Побиваного, якою він міряв вулицю, тримаючи в руці прив'язану на рогах корови мотузку і спираючись на виломлену з тички палицю. За коровою йшла Гафія. На плечах несла набитий отавою міх. Треба ж буде на ярмарку погодувати Ружанку.

Ілько з Гафією були далеко від села, коли пробудилися діти. Чекали, що мати занесе дійницю з теплим молоком, зварить токану і подасть сніданок. А мати не за-

ходила. Оленка сама побігла до хліва. Тут ні мамки, ні корівки не побачила. Діти зрозуміли, що трапилось. Вони сварили Петра — він був найстаршим, — чому не розбудив їх, коли тато виводив корову, говорили, що вони не дали б погнати її з двору...

Гомін, ярмаркова метушня, повідь всякої всячини не розгубили і не розсіяли думок Ілька Побиваного, бо вони вертілися тільки навколо Ружанки. Однією з них зігрівався Ілько. Він плекав надію: з виручених грошей розквитатися з Боршанином, купити теличку.

...Мабуть, в десятий раз до корови підходив купець. Знімав засмальцьовану шапку, плював у порох, дивився в небо і доводив, на чому тільки стоїть білий світ, що більше за корівку дати не може.

— Давайте ще сотню! То і так тільки вам за ці гроші даємо, бо знаємо — купуєте не на заріз, а на держання! — припрошувала Гафія.

— А про теличку не забудете? — допитувався Ілько, бо договорився, що коли Ружанка приведе теличку, той продасть йому. Ілько не хотів, щоб на його мізерному господарстві перевелася порода, а Ружана мала чомусь тільки бичків. Може, на іншому дворі підуть від неї телички, і не пропаде Ружанчин рід.

Нарешті сотню розділили надвое. У купця виблискувало чоло, а Ілько стояв і дивився розгублено, як він шурхотить стівками, туго потираючи кожну банківку пальцями.

Гафія підбрала з землі віхоть сіна, подаючи його Ружанці, відв'язала з огорожі мотузку. Мабуть, в цю мить вона одна думала, як прожити без корівки, бо під очима застигли дві краплі... Чорна хустка зсунулася на чоло, і її навмисне не підгортала господиня, наче не хотіла, щоб купець бачив її очі.

Ілько Побиваний з Гафією поверталися додому поїздом. Пішки не наважилися йти. Чорт не спить, все може трапитися в дорозі з чоловіком, який несе з ярмарку гроші.

НА ЗАРОБІТОК

Стояла серед хати і дивилася, як чоловік укладає речі. Чи, може, отак застигла в забутті і не знає, за що взятися, що робити. Либонь, думає про те, що тільки у її Петра латка на латці рябіє на бесагах. Інші заробітчани поїдуть у далекий світ з новими торбами. Чужі люди ще висміють Петра і скажуть: «Ади, подивися, досі на торбу не заробив».

Про свої думки Юлина не наважилася сказати Петрові. А сам Петро зник до старої торби, бо де тільки не була з ним... І в далеких Шумавських лісах, і в Крконошах, і в Трансільванії... Пробрало її пахощами смерекової кори, протягло димом. Юлина чує запах, властивий заробітчанами, котрі повертаються з смерекового лісу. Запах цей вперто і довго ховається в складках просмаленого одягу, поки не розвіє гірський вітер. Зараз знову по хаті линуть оті пахощі лісу, димної колиби.

Юлині не хотілося відпускати чоловіка у безвість, але що вдіє, коли нестатки женуть? Дивилася, як оті бесаги пожирають і мішечок з кукурудзяною мукою, і зачаділий горщик — у ньому Петро токан варитиме, — і миску, і куплену в пекаря паляницю білого хліба. На неї поглядають дітки — дарма Петро вже одну цілу розділив між ними. Зникла в бесагах і коновка бринзи.

— А як ти повеснуєш?.. На тих паленищах в Ясеновій посади картоплю! Там вродить! А багато не носи вгору, бо надірвешся! — турботливо говорив Петро. Адже він іде з дому саме в пору, коли весняні роботи близько. Не повернеться і в сінокоси. Він знає, всі клопоти на мізерному господарстві тепер впадуть на голову Юлини.

— Не бійся, якось посадимо. Тільки щоб ти в миру туди був, щоб добрий заробіток знайшов! — Юлина заспокоює чоловіка.

— А бичка продай, най не ссе молока від корови. Все одно купці більше не дадуть, як того тижня! — радив Петро.

— Бичка продати мушу, бо звідки податок сплачу! — мовила Юлина. Правда, недавно до сварки дійшло. Рада б не продавати телятко, ачей пізніше купці дали б більше...

— Прийдуть сінокоси, гроші пришлю, щоб не мучила хлопців кісьбою! — потішав Петро, зав'язуючи бесаги, бо

уклав до них все, без чого не може вирушати на заробіток у далекий край.

Петро з Юлиною тамували в серці біль розлуки, і тому їм було важче, аніж коли б дали волю почуттям. Юлина стояла, як зів'ялена, дивилася то на малечу, то потай зупиняла зір на бесагах, на важких Петрових бочкорах, прив'язаних до ніг ремінними обуванками. Нутром своїм Петро і Юлина чули біль, але жодне з них не могло зволожити обличчя сльозою і так дати полегшення серцю... Звичне діло проваджати чоловіка на заробіток. Бо тільки того газдівства і має він — дві мозолясті руки.

Петро цілував діток — почав з найстаршого. Наказував, щоб слухали матір, потім обійняв дружину. Поцілунок їх був коротким, бо в ньому вкладені тільки почуття щирих побажань на далеку путь, побажання доброго здоров'я і праці без лихих пригод...

Обличчя Юлини розм'якло, на ньому лягла скорбота, на лиці Петра застигла байдужість і впевненість, що заробіток буде.

— А ви сидіть вдома і слухайте матір, коли не буде мене! А я вам з бутина черевики привезу! — наказував Петро дітям, котрі готувалися з матір'ю проваджати батька на майдан до корчми, де збираються заробітчани.

— Ми слухаємо! — озвався найстарший за всіх Микола.

— Знаю, знаю, як ти слухаєш, шибенику! — докоряв батько хлопцеві, бо той був найзбиточнішим між дітьми.

Мала Ольга побігла слідом за батьком і мамою, як тільки вони подались між полями в село.

...Будень, а корчма повна. Петро поклав бесаги під стіною. Біля них залишилася мала Ольга. Петро з Юлиною зайшли, щоб подивитися, хто з бутинярів уже прийшов на місце збору. Гострий дим самосаду-зеленцю змішався з димом цигарок, запахом пива, горілки й вина.

В шинку вертиться послужливий старий корчмар Іцек. Він добре знає, що сьогодні у лісорубів гроші є, дарма цілу зиму пробули дома. Агент, який завербував їх на роботу, дав кожному завдаток... Дочка корчмаря — присадкувата, кругла, як діжечка, дівка, цідить пиво, мірєє горілку, наливає вино. Сама і розносить на столи. Часом лісоруби піднімаються з лавиць, підходять до шинку, потім знову ідуть до столів з повними кухлями, чарками, пляшками.

— Ей, шинкарко, бідульо! Ану принеси щось випити з Петром Савулою! — гукає Василь Печеник, побачивши біля дверей свого кума Петра.

— Та що ви, куме, я не буду пити! — відкараскується Петро і хоче вийти з корчми. Але його вже тримає за руку Василь і тягне до столу.

— Не скупіться випити на здоров'я! Сьогодні такий день, що кожному, хто йде на заробіток, треба випити! — припрошує далі Печеник, коли Петро вже сидить за столом, даючи біля себе місце і дружині.

В білих як папір пальцях шинкарка тримає три чарчини, ставить їх на стіл перед Петром і Василем. Печеник щипле шинкарку за бік, але та на жарти не має часу, лише на ходу кидає:

— Василю! Жінці скажу, будете биті!

— Жінці? Е, що ви! Жінці будете казати?.. Коли я йду геть... Всі йдемо на роботу!

Та шинкарка цього не чує. Вона вже підходить з келихами до того стола, що стоїть під вікном.

— На здоров'я, кумику дорогий! — простягає Василь чарку до Петра і Юлини.

— На ваше здоров'я! За добрий заробіток, щоби-сьмо ся здорові і дужі вернули та щоби-сьмо за сим столом ще більше випили!

Печеникові, як бач, сподобалися такі примовляння, бо він і собі каже:

— І за ваше п'ю, і за діточок ваших, щоб вирости та щоб розум просвітився!

Петро з Василем перехилиють горілку, морщать обличчя.

Недопиту чарчину Юлина ставить на стіл, відсуває од себе.

— Ану, куме, пригрозіть жінці! — протестує Печеник, показуючи на чарку.

— Мені, дорогий та солодкий кумику, в голові закрутиться, бо я на голову слаба! — просить спокою собі Юлина і схоплюється з місця, щоб глянути на вулицю, чи не прибули підводи, які мають відвезти лісорубів на станцію в сусіднє село.

— Сусідку, ти дуже малу корчму збудував! — гукають п'яні парубки.

— Гм, пийте, люди чесні! Веселіться, на добре здоров'я. Корчма буде нова, збудую!..

Хтось вдарив кулаком по столу так, що скло задзвє-

ніло. Шинкарка підбігла, бо хоче бачити, чи не вчинили хлопці збитку. Два парубки обійнялися, пересунули крисані — один на ліве вухо, другий на потилицю — і заспівали:

Ой іду я на Мораву,
Та на Моравочку,
Та хто мені на Мораві
Випере сорочку.

Молоді співали, а старі розмовляли, як то буде на тій Мораві, чи добрий заробіток чекає їх. Мацола, що сидів близько біля Петра і Василя, витрусив на тверду долоню тютюн, згорнув до купи і висипав до рота.

— Знаєте,— почав він, вказуючи рукою на Петра і Василя,— робота — то як карти: раз виграв, двічі програв. Наробився я, пек би їм, тим заробіткам!.. Замозолив не одну, не дві крони. Щоб панам на шкірі присохли мої заробітки! Робиш, мучишся, а прийде платити — тобі дали не стільки, як сам собі нарахував. Питаєш, що сталося, а вони тобі такого наговорять, таких церемоній нарозповідають, що думаєш: правду мають пани, заробив менше, аніж думав. Не спиш зі злості, бо щось отут, в грудях, шкребе, чуєш — обікрав тебе лісник, обікрала тебе сама фірма. От хоч до суду подавай. А що суд? Суд тому дає правду, хто має гроші!..

Старий розговорився. Лісоруби поставили Мацолі три чарки горілки, і він став веселим. Радий Мацола, бо заробітчани беруть його з собою. В колібі порядки наведе, квасолі зварить, дров наготує, щоб було чим палити вночі.

Мацола і сам підійшов до шинкаря.

— Іцеку, ану налий ще бляху!

— Платіть, Федоре!

— Як прийду з бутина, то заплачу!

— Платіть тепер!

— Ти мені віруєш?

— Віра — вірою, гроші — грошима!

Старий сплюнув і відвернувся од корчмаря. А потім знову пішов до Іцека, бо закипіла у нього злість:

— Не бійся, твій няньо міг мені дати і бочку на віру! А ти бляху боїшся! Тьху на твою горілку!

— Не плюйте, Федоре, то люди будуть пити! — спокійно мовив Іцек, чарку наливаючи парубкові, що підійшов до шинку.

— Брела через воду? — парубок ткнув чарчиною під ніс шинкареві, бо піймав його на тому, що надмірно розбавив горілку водою.

— Що ви, сусідку! — пробував виправдовуватися шинкар, але й не схаменувся, як чарчина полетіла біля самого вуха і дзенькнула в пляшках з різнокольоровими етикетками...

Може, парубка повели б жандарми, але їх не було поблизу. А тут чути дзвінки на конях, що стали перед корчмою.

Сільські музики виграють на скрипках. Вони проводжають лісорубів.

Юлина стоїть з донечкою, дивиться, як усідається на возі Петро. Уквітчані паперовими червоними жоржинами коні з вплетеними в гриви червоними стрічками стоять, б'ють копитами, готові помчати шляхом.

— Напиши, Петрику, коли доїдеш, як тобі там буде, на тій Мораві, який буде заробіток...

Коні рвонулись вперед.

Юлина все ще стояла і дивилася вслід. Вона бачила свого Петра серед того гомінливого гурту, який кричав, співав, розмахував кулаками. Чи то радів, що побачить незабаром чужі, невідомі світи, чи тішився з того, що тікає від злиднів. Люди йдуть у безвість. Кожного жене доля лиха, нестатки женуть. А скажіть, хіба йшов би чоловік в невідомі, далекі краї від гаразду? Кожного зігриває надія на добрий заробок, бо кожен несе з собою жилаві, дужі руки.

...Вже на узбіччях і багаття запалили — то пастухи вибралися з худобою на толоки, вже Юлина й забула, коли на паленищах садила картоплю, уже й сінокоси недалеко, а листа од Петра нема й нема.

Аж ось одного ранку листоноша подав конверт, на якому вузлуватими кривульками була виведена адреса Юлини самим Петром.

«Дорога жінко! Першим словом вас усіх поздоровляю і бажаю вам такого здоров'я, як я його маю. В нещасливу годину ми приїхали сюди, бо робота тут ні по чому, а заробітку ніякого. Такий вже час, що бідному не життя, а мука. Обіцяли багато, коли вербували, а тепер видимо, що не так, як надіялися. Відробили завдаток, а зараз мусимо думати, як далі. Печеник, Барналь, Мізун, Кривулька та ще інші хочуть податися десь далі на заробітки, а може, і за границю... Та хочу тобі написати,

люба моя жоно, та й вам, мої діточки, що і я думаю з ними податися в добру путь.

Сіно скосіть, як можете, та складіть сухим, щоб не згнило, як того літа, бо не буде чим корову визимувати. А ви, хлопці, слухайте маму та помагайте їй, бо не привезу вам черевиків, як не будете слухати».

Рябіло в очах Юлини, коли читала. Тепер вона справді дала волю почуттям. І з очей покотилися гарячі перли...

ТЕСТАМЕНТ

У вишитій багрянцем широкополій сорочці по узгір'ях ступав жовтень. Зривав листя з дерев і стелив багатобарвну ковдру на стежках і полянах.

Патлата груша дичка, що росла обіч Семенишиного саду, усипана тисячами мідяків. В гіллі пурхали зграйки перелітніх пташок. Вони співали журних пісень — прощалися з садом, полем і лісом, де знаходили привілля ціле літо і куди знову повернуться після снігу й безневих морозів.

Дятел заклопотано підстрибував на дуплястому стовбурі яблуні. Підкидаючи голівкою в червоній шапочці, вистукував «тук-тук... тук-тук...».

В теплі осінні дні бабці Семенисі любо лежати в саду. Вранці, як тільки бачила крізь закурені шиби, що зійшло сонечко, просила сина, аби виніс її надвір. Невістка була рада такому бажанню Семенихи. Син Гаврило брав матір на руки і виносив. Під яблунею, що розкинула крону, мов золотом переткане шатро, Гаврило клав матір на постіль-дощанку, на якій лежала суха папороть.

Між гілками яблуні Семениха знаходила клаптик синього неба, і її нехитра уява малювала картину: дерев'яніють руки і ноги, останній раз зітхає і заплющує очі. Душа легко покидає змучене хворобою тіло і поміж гілок у супроводі ангелів піднімається на небо...

«Тук-тук, тук-тук, тук-тук», — вистукує дятел. Бабка рахувала удари, як колись зозулине «ку-ку». Правда, тоді вона була малою дівчиною і по зозулиному «ку-ку» вгадувала, скільки ще їй років жити.

«Тук!» Дятел пурхнув і полетів.

Біля бабиної голови лежали червонобокi яблука. То внучата принесли їй. Та чим буде вона їсти, коли давно випали зуби?

— Тепло́го молочка дайте! Принеси, дитинко, молочка! — просила Семениха.

Оленка побігла до хати.

— Солодкої моні дайте бабці!

Мати вдавала, ніби нічого не чує. Коли дочка не відходила, ламала краєць коржа, що лежав на полиці, і приговорюючи, подавала Оленці:

— Ще, може, калачів чи меду забагнеться старій?

Внучка з краєм побігла до бабки. Коли бабу́ка знову просила, щоб Оленка принесла їй молока, невістка тоді казала:

— Скажи, що нема! Най і за хлібець богу дякує!..

Оленка назбирала в подолок яблук-падалиць і висипала в ліжко.

— Іжте, бабуню, яблука з хлібцем... молока мама не дає..

— А може, випили ви? Га? — Семениха допитувалася.

— Ні, ми не пили.

— Боже! Сило праведна! Чи варто було трудитися для дітей? Недосипали ночей з старим, недодали... Аби тільки мало тої землиці купити. Сад насадив Семен, царство йому небесне... А кому? Синові, дітям... А зараз нічим і губи змочити... Виростеш, дитинко, не роби, не трудися... Спи, їж... бо на цьому світі всіх одне чекає: здоровий хворому не вірить, а ситий голодному не брат! Ой, ні, ні, дорога!..

Стара взяла краєць хліба і почала гризти. Сльози, що винирнули з очей, заблищали двома холодними краплями осіннього дощу.

Оленка побігла до хати.

— Мамко, я голодна!..

— Що будеш їсти? Може, токан з бринзою?

— Ні, мамо! Дайте солодкої моні!

Мати налила куваль молоко. Коли Оленка, п'ючи з кухлика, пішла до дверей, мати зупинила її:

— Сідай за стіл. Не розливай і не розтрушуй божий дар!

Оленка немовби провинилась, глянула на матір і поставила кухлик на стіл. Хліб тримала у руці. Але дівчинці не їлося. Вона думала про бабу́ку, що лежала під

яблуною, задивившись на клаптик гірського синього неба. Воно, чим ближче до обіду, піднімалося все вище й вище, мов навмисне віддалялося від хворої бабусі.

— Іж, чого сидиш, як олов'яна? — мовила мати, перебираючи щойно вийняті з печі сухі груші. Незабаром мати вийшла по дрова, щоб розкласти в печі вогонь. Оленка швидко вибігла надвір, обережно тримаючи кухлик.

— А щоб ти виросла велика! А щоб тебе лихо ніколи не знало! Принесла бабці молочка!..— дякувала Семениха, п'ючи з кухлика.

Назбиравши під яблунями жовтих листочків, що їх скинув на землю вітер, Оленка складала один до одного.

— Пий і ти, дитинко! — простягнула стара кухлик внучці.

— Я вам принесла, я не голодна! — відмовлялася дівчинка, беручи від баби кухлик, щоб занести до хати.

— Я буду пити потім! — сказала Семениха. Оленка поставила кухоль на землю, біля ліжка, сама побігла до дітей, що гралися в саду.

Осіннє сонце вкорочувало тіні, які падали від дерев. Бабка часто хапала руками повітря, мов його не вистачало для її кволих грудей.

— Ан-но-о-о! А-а-н-но-о! Гав-ри-и-ле-е! Синку-у! — кликала стара невістку і сина. Але її ніхто не чув. Невістка поралася в хаті, а син рубав дрова.

А коли діти бігли через сад, вона гукнула Оленку:

— Иди, дитинко, до тітки Параски! Скажи, що бабка кличе!

Рада, що може піти до тітки, яка завжди частує її горіхами, Оленка побігла стежкою в село.

В обідню пору до матері підійшов син. Примостився біля ніг і слухав, як вона дихає.

— Ви би, може, чогось доброго з'їли? — спитав.

— Мені, синку, скоро нічого не треба буде! Хрест та й чотири дошки! — ледве мовила Семениха.

— Воля божа! Все у нього в руках... А може, меду з молоком перекип'ятити? Легше було б в грудях... Дихати легше було б.

— Мені вже один лік pomoже! — стогнала стара.

Неспокійні очі надавали жвавості обличчю Гаврила, на якому вибивалася чорна щетина. Видно, Гаврила бентежила якась думка.

Стара заплющила очі. Гаврилові здалося, що вона хоче спати. Тому й поспішив:

— Мамо!

— А що?

— Ви спите?

— Ні.

— Підемо до нотаря!

— А що?

— Тештамент зробимо!

— Тештамент? — зібравши весь голос, скрикнула перелякана Семениха, ледь-ледь підвівшись на ліжку.

— Тештамент!.. — відрубав Гаврило, немов об кам'яну долівку дзенькнув кусень металу.

— Я ще жива! А у мене є й Параска, не лише ти!

— Параска? А що Парасці треба? Земля моя! — Гаврило вдарив кулаком у груди, які задудніли, мов земля під копитом.

— Ні! Доки живу, доти моя! І не гадай, і не думай! Я, я з старим поливала її сльозами і потом, я заробляла на неї очими! — Тут стара простягала до сина руки.

— Мамко, я вас доглядав! Ви мій хліб їли! Мою воду пили, моїм теплом зігрівалися!.. А помрете, такі похорони справлю, що село не виділо таких! Найму, щоб в усі дзвони били! Не бійтеся, нічого не пошкодую. На поминках всю бідноту нагодуємо! Вдів найму, щоб псалтир читали, а на цвинтарі могилку дам обгородити, дубовий хрест поставлю, яблуню посаджу!..

Гаврило розмахував обома руками, не піднімаючись з ліжка. Твердий і холодний голос його виривався з грудей. Син замовк і чекав, що скаже мати. Семениха підвелася на ліктях.

— Перехрестися! Який дух в тобі говорить?.. Одному тобі землю не передам! А на той світ не заберу. Землицю розділіть межи собою. Хижа та й садок будуть твої, а Парасці — Жолоб та Копаниці. А я нікуди не піду, мене вже хіба понесуть... А коли не поділитися мирно, най вас громада ділить!..

— Громада? — скочив Гаврило з ліжка, наче якась сила ним підкинула.

— Добре, добре! Поховають вас, як тітку Настасю, — без попа, без дзвонів, без свічок, без поминок!..

Вхопивши кухлик, Гаврило поспішив до хати.

— Що? Не дає стара відьма? А я знала, що так буде!

Донечці Парасочці хоче дати... А може, думає, що в деревище забере?..

— Цить! Не лізь не в своє діло! — тупнув Гаврило ногою.

Рипнули сінешні двері. До хати ввійшла Оленка.

— А ти куди ходила? — крикнула мати.

— У тітки Параски була... Бабка сказала...— винувато відповіла дівчинка, дивлячись на сердиту матір.

— А я що кажу? Ні, не слухаєш дурну жону! «Не лізь не в своє діло», мудрий який! А Параска за двох таких, як ти, має розуму! Знає, що робить! От і увидиш! Помре стара, ще і в цій кучі не всидиш, виженуть! Викине сестричка дорога! — розійшлася дружина Гаврила, розмахуючи руками.— Будеш мати! В жебри підеш, та й ми з тобою.

— Цить, кажу, бо приголомшу, як гадину! — визвірився Гаврило, зціпивши кулаки. Ганна ще не бачила, щоб він так люто хмурих брови. У передчутті бурі і замовкла.

Гаврило вийшов з хати.

Сонце спокійно пливло гірським небом, щедро розливаючи на осінню землю тепло. На стежку, що вела від хати в сад, падало, пробиваючись крізь крислаті крони яблунь.

Від криниці за хатою, біля джерела, дзюрчав потічок. Він не пересихав навіть в спеку липневих днів, а восени після перших дощів ставав бадьорим і голоснішим. Його дзюркіт нагадував вічне життя, і чомусь саме раз його таким помітив Гаврило. Шепіт потічка серед гнітючої тиші заспокоював його душу. Гаврило підійшов до криниці. Постояв хвильку, а потім устами припав до холодної води. Підвівшись, сів на порослу зеленим мохом брилу. Задивився в чисту воду, яка непомітно, але настирливо і постійно виливалася з землі. Зайва текла через вінця і неслась вниз по кам'янистому схилу. «Одна впливає, друга відпливає»,— подумав Гаврило, ще мить постоявши над криницею, і попрямував у сад.

Проходячи біля яблуні, Гаврило тривожно глянув на ліжку. Та коли побачив, що очі матері заплющені, ним струсонув жах. Швидко ступив до ліжка. Дихання матері повернуло Гаврилові спокій.

А в вухах застряли дошкульні слова: «В жебри підеш, та й ми з тобою!» А в додаток, немов ось тут під носом, стирчали кулаки Ганни.

Підходячи до хати, Гаврило почув схлипування. Плач виривався крізь відчинене вікно, бо йому тісно було між вкритими кіптявою чотирма стінами Семенишиної хати, як було тісно думкам, що в цю мить шарпали Гаврило-ву душу. Гаврило забіг до хати.

— Одягай маму! Підемо до нотаря тештамент робити.

Ганна винесла з комірчини білу сорочку і чорну свитину.

...Спускаючись грунком, Гаврило ніс матір до нотаря. Побічними вуличками і стежинами обігнув головну. До нотарського уряду залишився ще з кілометр, а лице Гаврила вже обмив десятий піт. Вибілений дощами і сонцем бриль зсунувся на потилицю, але Гаврило і гадки не мав його поправити. Взявши матір на плечі, спершу аж здивувався, що вона така легка, а зараз ноги в'янули під ним.

Побачивши незвичайного відвідувача, нотар встав з-за столу. Знімаючи окуляри з носа, пішов до дверей, бо хотів знати, хто зайшов до нього.

— Тештамент хочемо зробити, ласкаво прошу пана!

— Тестаментум? Як? Хто хоче? — удавав пан, що нічого не розуміє.

— Ми хочемо! Я і мама! — сказав Гаврило, ткнувши пальцем лівої руки в груди, а правою вказавши на матір.

— Мамка слабі, а є мало землиці, та й хата, слава богу, є...

— Тут, Гавриле, щось пахне проти закону! — спокійно застеріг нотар.

— Проти якого закону? — дивувався Гаврило. — А Якову Михайлуньовому ви не зробили?

— А так, проти державного закону, та й фертіг! — повторив пан.

— Ні, ні, прошу ласкаво, робіть щось! Я знаю, що то коштує дорого, я задарма не хочу, — просив Гаврило, не відстаючи від нотаря, який підходив до столу.

— Кажеш, дорого? Гм, — процідив нотар, міряючи Гаврила з голови до ніг. Очі пана зупинилися на широких босих ступнях, що потріскалися від твердої кісниць, спеки й пороху, неначе на них було написано, скільки то Гаврило може заплатити за тестамент.

— Даш двасто?

— Та! — зніяковіло глянув Гаврило на нотаря. Але думати не було часу.

— Дам! Дам, прошу ласкаво пана!— поспішно казав Гаврило, виймаючи хустку з пазухи, щоб пан якого лиха не передумав і не запросив більше.

Семениху посадили у м'яке крісло. Спершись на спинку, стара сиділа байдуже і нерухомо. Зсушені губи бабки були міцно зціплені, наче вона заприсяглася ні за що в світі не сказати жодного слова. На жовте чоло з-під хустки вибилося пасмо сивого волосся.

Чорною мережкою на білому папері лягли рядки. Витягнувши вперед гладкі пальці, нотар швидко водив ручкою. В кімнаті було чути лише скрип пера і важке дихання матері, яка раз у раз стогнала. Гаврило став біля дверей, щоб хтось не увійшов. Але вартувати не треба було: нотар замкнув двері так, що Гаврило і не помітив.

«Гм! Буде, слава богу святому, тештамент! А тоді най, прошу красно, попробує хтось ступити на мою землю!» — міркував Гаврило.

Думки перебив нотар, відклавши перо.

— «...передаю всю землю синові Гаврилові. У його власність, за моїм останнім бажанням, переходить і садок — двадцять п'ять дерев, і хата, та й інші господарські будівлі, що на обійстю. Передаю йому півгектара кісниць в Жолобі і ниву в Копані...»

Нотар читав, а Гаврило ловив кожне слово.

— Так, так, прошу ласкаво!

— Стара мусить підписати! — сказав пан, виймаючи із стола печатку.

А Семениха сиділа мовчки. Сива голова лежала на спинці крісла, руки повисли, мов не її.

— Підписуй, стара, бо нема часу! — гукнув нотар.

— Що-о? — немов спросоння простогнала мати.

— Мамко, мамко, підпишіть! — просив Гаврило.

Семениха не підвела голови.

— Швидко, швидко! Ніколи торгуватися! — гукнув нотар до Гаврила, наче той мав підписувати тестамент.

Син хутко вхопив матір обома руками за голову, щоб підняти. Але руки відсмикнув, немов торкнувся вкритого памороззю заліза. На чолі Семенихи виступив холодний піт.

Взявши великі пальці старої в свої руки, нотар притис ними до чорнильної подушки, а потім приклав до тестаменту. Під чорними рядками залишилися дві плями, біля них з'явилися три хрестики.

— Завтра зайдете за тестаментом! Треба, щоб свідки підписали! — наказав нотар, кинувши погляд на двері, мовляв, можна тепер уже йти, і ступив до них, щоб відімкнути.

Гаврило поспішав з ношею на плечах вгору по схилу. З чола капав піт. Часом Гаврилові здавалося, що ось-ось вискочить серце з грудей. Хіба жарти — нести матір на плечах від самого нотарського уряду?

Зібравши останні сили, він обережно і повільно поклав матір на саморобне ліжко під яблунею.

Почувся глухий стук. То обірвалося яблуко і впало на землю.

Немов сто пудів зняв Гаврило з плечей. Випроставши спину, глибоко вдихнув свіже повітря надвечірнього саду. Рукою, на якій набухли темні жили, повів по спітнілому обличчю.

«Земля! Моя земля! — в думках твердив Гаврило. — Ось вона!» І глянув по схилу вгору.

Засаджена фруктовими деревами, вузька смужка закінчувалася нивкою, з якої вже була викопана картопля. Нивка витяглася між двома межами, та Гаврилові здавалося, що зараз і ці межі розступилися... Помітивши на верхку яблуна суху гіллячку, Гаврило думав: навесні треба буде зрізати...

І, здається, Гаврило вперше в житті відчув глибоку ніжність до своєї старої матері.

— Мамко! Мамко! Може, молочка вип'єте? — промовив ласкаво. — Гей! Ганно! Швидко неси молочка мамі! — не дочекавшись відповіді, гукав Гаврило. Але Ганна, сама побачивши чоловіка в саду, налила кухоль свіжого молока і несла свекрусі.

— Мамко! Мам... — не договоривши, Гаврило припав до Семенихи. Блискавкою майнула в голові страшна думка.

— Мамко! — Тут Гаврило вхопив матір за руку, від якої пройняло його смертельним холодом. Повисла голова старої, немов Семениха відвернулася від сина.

Знову почувся стук. Яблуко впало на стежечку й покотилося до самої хвіртки, в якій показалася Параска з клунком в руці.

— Мамко! Мамко! — кинулася до матері.

Наче могутньою лавиною з-під землі, на Гаврила ринула хвиля розпуки: Кухлик впав на землю й покотився. Гаврило вп'явся обома руками в розкуйовджене волос-

ся, несамовито заплакав і впав на коліна перед матір'ю.

Віддалік стояла перелякана Ганна.

Ховаючись за гори, сонце швидше котило свій загасаючий диск. На землю від дерев падали тіні, наче хтось розстилав чорні рядна. Вершок високої груші золотили останні промені, і вона сягала своєю тінню аж на сусідське поле.

Гаврило з Параскою все ще стояли біля ліжка, на якому лежала їх мертва мати. Ганна, згадавши, що давно пора виймати з печі хліб, поспішила до хати, піднімаючи на ходу кухоль.

Вечірню тишу зрідка порушував чорний дятел, який раптом звідкись прилетів і знову застрибав по дуплястій яблуні.

«Тук-тук, тук-тук...» — линули удари, немов хтось забивав віко труни.

ВАСИЛЬКО

Як не боялася, як не відмовляла Марійка Семчукова, а пошесть не минула і її Василька. Лежить хлопець сьогодні день, зів'яв, як билинка на холодному вітрі, вічка запали, і губи потріскалися. Сидить мати біля ліжка, а сидіння їй нема, бо робота стоїть. І що вона дала б тепер за здоров'я Василька!

— У кого одна дитина, і ту бог візьме, у мене шестеро, і не прийде смерточка за ними! — бувало, говорила, коли нестатки люто підпирали. А тепер — ні. Серце її крається на шматки, не може без сліз дивитися, як йому важко...

— Добре, коли б смерть прийшла та одразу загасила свічку. Так ні, мучиться небожатко! — говорить сусідка Микитиха. А Марійка лякається таких слів і каже:

— Бийте себе, кумо, по губах! Світ широкий, сонця кожному вистачить...

А Василька люблять всі братики і сестрички, бо він найменший. Він ласкавий такий і привітний. Батько, бува, повертається з поля, а Василько чекає його, щебеце до нього, як пташечка. Тато візьме хлопчика на руки, донесе до хати. А Василько обійме його, за шию цупко тримається.

— Вся втома кудись щезає! І як живуть ті, у кого дітей нема? — говорить татко.

Мати варила полонинські свічки, джеряпин, материнку, давала вивар Василькові.

— Пий, дитинко, пий!

— Не хочу! То, мамцю, щипле за язик.

— Пий, бо коли не вип'єш, то барвінчаний вінок сплетуть і на цвинтар віднесуть...

Василько проковтне раз, двічі, а далі нізачо не хоче. Ні пригрозиш, ні припросиш.

— Боже мій, бідко ти моя! Коли б могла, сама взяла б того болю, тільки щоб він так не мучився,— приговорювала.

— А ви, мамо, за лікарем підіть,— радили старші діти.

— А гроші звідки? Докторам грошей би не настачив... Ім би і вода не принесла стільки, щоб досить було...

— Пан доктор і курку візьме, коли нема грошей,— виручали старші матір, коли бідкалася, що нічим заплатити.

Сподівалася, що син видужає від вивару, а бадьорість до Василька так і не поверталася. Він танув на очах.

Нарешті мати піймала курку, перев'язала їй ноги, пішла селом.

Довго сиділа і нудилася в прихожій, поки вийшла служниця і сказала:

— Чекайте, пан доктор відпочивають.

«Відпочивають? Надворі день ясний, сонце ще високо, а пан вилежується,— міркувала про себе.— Та на те вони й пан, щоб добре з'їсти, виспатися, гроші завжди мати»,— думала далі.

— А скільки ще треба чекати? Бодай сюди нікому не доводилося заходити! — зітхнула. Сиділа одна-однісінька з своєю важкою журбою-задумою.

Уже хотіла, було, йти, коли вийшов доктор у довгому білому халаті. В очі їй кинулася сила-силенна якихось щипчиків, пляшечок, коробок з кольоровими етикетками, побачила скляну шафу з різноманітним блискучим інструментом.

— Що вас болить?

— Не мене, прошу пана доктора, синок хворий...— Здивовано пан подивився на неї, а вона, перевівши дух, продовжувала: — Уже варила свічки, материнку — не помагає. То просила би пана... Ми тут, недалеко...— І простягла плату.

— Завтра прийду.

— Може, до завтра не доживе,— благала мати.— Якись ліки виписали б.

— Я кажу вам, жоно, що хвороба вашого сина на вашому чолі не написана. Як не розумієте?..

Коли хотіла щось промовити ще, зачинив перед носом двері.

Постояла з хвилину одна, потім вийшла на залиту сонцем вулицю.

«Чому-то сонечко таке щедре до людей? Кожного гріє, кожному радість дає... Дивися, показалося з-за гір, хмари розігнало, тепло розсіяло... А люди такі погані бувають. Коли не болить його, то й не знає, що таке біль?» — була зайнята думкою Марійка. А в очах ще все блищали пляшечки, коробки, що їх бачила на столі, в скляній шафі. В тих пакуночках, певно, є таке, що могло б одразу забрати біль від Василька. Тільки треба дорого заплатити пану.

Поспішала додому левадою, на якій зеленіла густа трава. Польові квіти підставляли свої пишні личка до сонця і немов хотіли собі взяти більше повітряного золотка. Схилили головки, бо сп'яніли від бджолиного гудіння, яким була сповнена левада. Мати забрела в траву і почала рвати квіти. Білі невістувки клала до синіх дзвіночків, польові гвоздики — до тендітних жовтань. В руках був уже великий букет квітів, і вона рада, що ніхто не скаже злого слова, що одна квітка краща за другу і кожна з них немов говорить: «Бери мене! Неси мене своєму Васильчикові».

Коли Марійка зайшла до хати, на столі лежав Василько. Йому сестричка вже рвала в городці зелений барвінок.

ЛЬОДОВІ КВІТИ

Сутінки впали на притулене до гір верховинське село. В садах завмерли дерева, під холодною сніжаною ковдрою лежать смуги нив, узбіччя крутогорів, оповилися спанком ліси.

В хатах тут-там блимають сліпі гасниці. Надворі ще біліє сніг, бо його осяває повний місяць. А в халупі Федора Данилюка вже темна ніч лягла на лаву, забралася в закутини, виповзла на піч.

Малий Михайлик сидить собі на печі. Він тулиться до теплого коша. Сьогодні тітка Василина принесла дров, і в їхній хаті було тепло. А назавтра вже нема чим зігріти хату. Михайликові щось спало на думку й каже до хворої мами, що лежить на дощаному ліжку:

— Мамко, а Миколи завтра?

— Завтра, сину. А ти ще не спиш?

— Не сплю. Я хотів би, щоб мені приснився татко. А чому його нема дома? Коли йшов на залізницю, казав: «На Миколи буду дома».

— А може, татко вночі приїде! — заспокоїла мати хлопця, глянувши на вікно, до якого звук стукати Федір, повертаючись додому пізно вночі.

Що може відповісти синові, коли нічого про чоловіка не знає? Поїхав у далеку Бельгію, та як камінь у глибокій воді пропав. Чекає додому, а нема і вістки од нього. Де перебуває він цього вечора? Згадує чи не згадує свого хлопця і ті бідні подарунки, що клав йому торік в ніч перед святом Миколи на підвіконня?

Загуділо в комині. Сердився вітер і бив шибками.

— Мамо, то не тато під хатою? — зрадив хлопець й плигнув з печі, бо хотів двері відчинити батькові.

— Не тато, ні! — відповіла мати.

Михась принишк до шибки. Надворі не видно нікого.

В ущелині міжгір'я пролунав свист паровоза.

— Мамо, а коли тато приїде, я побігну його зустрічати.

— Підеш, синку, підеш! — потішила мати сина.

Михась і зараз вибіг би надвір, подався б тою дорогою, якою разом з матір'ю проводжали тата, коли ішов на заробітки.

Вітер знову грюкнув у віконну шибку.

Михасеві стало лячно. Здалося, що з-за рогу хати ось-ось виплигне пугало — стільки всіляких небилиць наслухався від діда Дмитра про упирів, — витріщить люті очі, простягне довгі рукища.

— Іди спати, синку! Татко приїде, не дивися надвір, бо то гріх — виглядати вночі крізь вікно, — мовила мати, бо думала, що хоч так хлопець піде на піч. Адже біля вікна холодно.

Михась і справді змерз. Він хутко побіг од вікна. Та йому не спалося. Думав про батька, про дарунки, що їх дістав торік на день Миколи-чудотворця.

— Мамо, а ви розкажіть про святого отця Миколая, тато так красно про нього мені говорив.

— Я, синку, не знаю. То коли тато приїде, він тобі про все розповість.

А на гадку Михасеві приходила та нехитра, проста батькова казка, яку розповідав про святого Миколу. «Добрих обдаровує, бідним помагає, нещасних рятує,— пригадувалося.— І тобі, коли будеш маму й тата слухати, святий Миколай принесе цукерків. Тільки залиши на вікні шапку, аби чудотворець мав до чого покласти дарунка».

І як в той ранок здивувався, було, Михась, коли справді знайшов у шапчині цукерки. Батько обіцяв, що Микола принесе йому і постולי, якщо буде послухним.

В уяві Михась малював собі того отця Миколу. Ось він підійшов до вікна, плечі зігнулися під важкою ношею — хіба мало добрих дітей на світі? Микола виймає пакунки з цукерками, а Михасеві зараз хотілось би дістати тільки постולי. Він би обувся й пішов до хащі по дрова. І в хаті було б тепло-тепло.

— Мамо, я покладу шапку на вікно. Святий Микола принесе мені постולי...

А мати вже спала.

Михась знову стрибнув з печі. На краєчку холодної плити знайшов сірники, запалив скіпку. Смушева шапка висіла на клинку біля дверей. Михась підсунув табурета, зняв і поклав на підвіконня.

Полонинські вітри шарпали солом'яну стріху.

Вночі Михайликові приснився сон: додому повернувся тато. Він побачив його, коли батько був ще в кінці садиби, й побіг зустрічати. А в тата багато квітів. Чому це татко з квітами? Таж ніколи додому він їх не приносив. Хотів взяти квіти від батька, побігти до мами, а батько не віддав.

— Я сам хочу дати матері. А тобі інших дарунків є досить.

На порозі хати вже й мама чекає, сяє радісно. Батько подав їй квіти, обійняв, цілує. Зайшли разом до хати. Коли поставили квіти до череп'яного глека, мов небесні зорі розсипалися по хаті, так стало ясно.

Мати порається біля печі. Тато синові гостинці виймає. Та не постולי, а черевики з підківками подає.

На столі лежить велика біла й запашна паляниця.

Ще приснилося Михасеві, що всі гостинці від тата сховав під подушку...

— Мамо, татко був тут! Він мені черевики приніс! — схопився Михась зі спанку, сунув руку під подушку, а звідти обдало пусткою і війнуло холодом, що тягнувся від стіни.

— Мамко, де наш татко? — скрикнув хлопець.

— Спи, синку! Тобі щось приснилося!

І заспаний хлопець підібгав під себе ніжки.

...За сині моря, неозорі океани ховалася ніч. А в Карпати на чарівному білосніжному коні спускався зимовий світанок. Перед ним стелилася пухнаста ковдра засніжених полів.

Ранок заглянув до хати, в якій жив Михайлик. Крадькома підійшов до печі, торкнувся щік хлопця. Михась пробудився, глянув на вікно і плигнув на землю.

— Мамо! Чому святий Микола нічого мені не приніс?

Мати звелася на ліктях й собі задивилася на вікно.

— Тобі, Михайлику, святий Микола приніс дарунок! Видиш, які він срібні чічки залишив на вікні?

Михайлик знічев'я шкребнув пальчиком по шибі, а на підвіконня посипалися іскристі крижини.

Михайлик все ще стояв. Немов тут, на підвіконні, мали бути тепер сподівані гостинці. Та лишень льодові квіти замерехтіли байдужим холодним сріблом, коли на них впали перші промені сонця.

КНИЖЕЧКА

Надворі сіє осінній густий дощ. Обмиває пожовкле листя старої груші, що простягла гілля до вікна і просить-ся в хату. Лист за листом падає, мов потертий мідяк, на розкислу, сиру землю. Десь здаля чути дзеленькіт дзвінка. То, мабуть, блукає межами корова, яку ще виганяють на пашу.

Лежу долиниць на печі, обіперши голову на долоні. Читаю книжечку віршів Юрія Федьковича, яку придбав вчора у сусідського хлопця за гудзики.

Читаю про Довбуша, злюся на погану Дзвінку, що запропастила славного опришка, і так забуваюся. Адже раз від разу бентежать думи: «Що буде, коли мама і тато дізнаються про відрізані з сорочок і штанів гудзики?»

Тато латає постолі. Він довго вирізує, приміряє заплати до поношених гумових постолів, сердиться.

— Ви би і чорта подерли! Той ся не вродив, аби вам напостав тої автономії¹,— гугняво проговорив батько, тримаючи губами гвіздка і припасовуючи на постіл заплату. Який раз він латає ці постолі? — Та хоч би довго носили з тими заплатами! Поприбиваю вам на них такі заплатищі, щоб ноги обірвало! Понесе ними дідько на ковзанку, на санки, а заплатки відлетять, а ти знову оббивай руки, прибиваючи їх,— не вгамовувався батько в приговоряннях, наче йому так легше іде робота.— А прокляття би ти! — видавив тато крізь зуби і вхопив палець губами. Як бач, він замахнувся молотком по гвіздкові, притримуючи його двома пальцями, гвіздок виковзнувся, й залізо хряснуло по пальцях.

Хтось з нас, малих, на печі порснув сміхом.

— Проклятники, дияволи, бодай вам ноги повідпадали, як у марті паде зі стріхи лід! — кляне батько, раптом глянувши своїми великими, у глибоких ямах очима, що спалахнули люттям. Забігали м'язи на вилицях, порослих рудою густою щетиною, стислися губи. Батько відклав молоток і задивився на мене.

— А ти що там читаєш?

— Про Довбуша і Дзвінку...

— Ага, якісь пустиньки? Ану бери Ветхий і Новий завіт та читай голосно, аби і малі слухали!

— Зараз, няньку, зараз! — говорю батькові, щоб його заспокоїти, а сам не відриваюся від цікавої книжечки. Адже все написано у Ветхому і Новому завіті я читав і перечитував не раз, не два рази, багато з того знаю напам'ять, а книжечка Федьковича дісталася до рук вперше.

— Е-е! Закляття би ти, щезни у синю пропасть! Що, вже ачей подерев'яніли, платуючи, та не служать! — кинувши молотком на долівку, батько затрусив пальцями лівої руки, наче вхопився за розпечене залізо.

В хаті — муху чути.

— А, ти так послушав? — схопився батько з стільця і прямо до мене.

Я миттю і не второпав, про що йдеться, тільки побачив у руках батька тоненьку книжечку.

¹ Автономія — так глузливо селяни за чеського буржуазного режиму називали гумові постолі з автопокришок.

— Ти замість божого слова читаєш пустоту? Що ні тілу, ні душі хосна од неї нема! Так слухаєш, коли кажу брати в руки біблію! — висварився батько.

Застукотіли залізні дверці плити, і книжечка опинилася за ними. Я скочив з печі на долівку й кинувся рятувати книжечку. Але вона вже димилася і чорніла в жорстоких обіймах полум'я.

Моя перша книжечка... Куплена за гудзики у сусідського хлопця... За двадцять і один гудзик.

ЗВЕДЕНИЦЯ

Долонями Дурундячка прилипла до коша, який ще не охолов. Пополотнілі пружки губ, очі — над ними стирчали брови, як побиті ціпом у сльотаву погоду два вусаті колоски, — посріблені косми волосся висунулися з-під вибіленої на лану літніми днями хустки, обличчя зібралось в зморшки й було уособленням люті і злоби. Дурундячка подібна до хижака, в грудях якого напнута пружина, що готова в кожную мить привести в рух кості, м'язи...

— Зведениця! Сука! — процідила стара, показуючи три пні зубів.

Вогняний язик лампи витягався смужкою кіптяви до стелі. Ще того тижня тріснуло скло, а господиня не встигла купити нове.

Минуло кілька хвилин. Стара стала спокійною, зосередженою, мовчазною, мов ніколи не злилася.

Сиділи мовчки і сини. Запал пройшов, а тепер кожен думав, яку має дати раду. Недарма зібралися тут, в старому гнізді Дурундяків, разом з матір'ю.

Найстарший — Микола. Високий і тонкий, як дубова оборожина, обхопив руками коліно лівої ноги. В цю мить поринув у безкраю далечинь, а може, побрів думками за плаї, за ґруні, туди, де літом шукав на полонині загубленого жеребця.

Середущий — Дмитро. Груді — мура валити, руки вузлуваті, чіпкі — роги бикам крутити, сперся на лікті і взяв між долоні заросле щетиною лице. Важко було прочитати, що в його очах: чи то глузливий сміх при- таївся, як ховається жарина під попелом, чи заздрощі

точать його серце до того Василя, про якого в цей вечір багато говорилося, чи, може, пройнявся чуттям жалості до брата, або навіть байдужість охопила його.

— Кажеш, з Василем у ступі б'є? З ним у ступі б'є! — пробасив Дмитро, глянувши сердито і допитливо спідлоба на молодшого брата.

Безкровне лице Гриця пополотніло. По ньому розпливлися фіолетові плями, віддалився ледь помітний пух, якого не торкалася бритва, хоч Грицю було вже тридцять.

Гриць і на макове зерно не здавався злим. Він тільки очима вп'явся в білий кіш, під яким сиділа мати. А може, тепер прийшли на гадку дитячі роки: пакісник Дмитро, що завжди лякав його пугалом і заганяв на піч. На обличчі Гриця застигла розгубленість, він чув себе у чомусь винним. Загнуздані почуття не давали розридатися, страх перед сміхом не давав говорити правду. О, якими рясними сльозами він обмився б, коли б не отой сміхун Дмитро, коли б не чоловіча гідність!

Найстарше слово було у найстаршого.

— Треба з Василевих грудей витрясти душу, щоб знав, як у чужих жінок яечно поїдати!

— Василеві, Василеві, дорогі братчики, треба ноги поломити! — зрадів Гриць.

— Хе-хе-хе! По судах забаглося ходити! Василь візьме візілепорт, найме адуката! В темниці не висидишся! — сміявся Дмитро, блиснувши рідкими білими зубами.

— З світа зведе! Сука! Ні бога не боїться, ні людей не соромиться! — люто мовила Дурундячка, згоджуючись, що бити Василя не можна.

Хату огорнула тиша. Густими сітями повисла в кутках, протягнулася заслоною від коша на печі, причаїлася на запічку. Зухвалий цвіркун влучив хвилику, коли ніхто не говорив, й глузливо затягнув: «Цвірінь-цвірінь, цвірінь-цвірінь».

Хвилину всі мовчали. Принесена Грицем звістка кожного приголомшила, бо ніхто не знав, що має сказати далі, яку подати раду. Всі згодилися, що Василя бити не можна, та кожен чекав, що скаже інший.

— Єва подала яблуко Адамові! — кинув Дмитро словами, наче видобув їх з підземелля, й додав: — Коли б Настя сама не показувала білих зубів, він не оббивав би порогів у її домі.

— Правду каже Дмитро! — згодився Микола і глянув на матір. Певен, що провина лежить тільки на невістці, видавив: — Йй треба дати так, щоб усі зуби на долоні полічила.

— Настю? Бити Настьку? — вирвалося в переляканого Гриця. Він скочив з лави і підбіг до матері, мов шукав у неї рятунку для любої дружини. Його квола фігура затряслася, губи задрижали, руки звелися. Немов тільки тепер второпав, про що в хаті точилася розмова, готовий був собою заслонити дружину від побоїв.

— Хе-хе-хе! Ти сідай, дурню! Тут ми суд будемо правити! — Микола взяв Гриця за руку і посадовив туди, звідки той схопився. — Збезчестила на ціле село! Остання покритка за десятим хутором скалить зуби! Мають баби на чому язика гострити! — не вгамовувався Микола.

— А ти зніми крисаню з своєї довбні та одягни на її голову. А вона най теше кілля, най б'є дрібки на твоїй лобані! — підкидав дров до вогню Дмитро. Та його перебив Микола:

— Печінки відбити, ребра на дрібні кавалки потрошити!

— Притулили гадюку до серця, думали — голе, босе, буде честувати газду! — обурювалася стара. Але її голос м'якшав. Все ж не погоджувалася з Миколою. — Ні, так бити не можна! Хто каліку дозирати буде? — з запічка озвалася.

Микола повернувся обличчям до матері і застиг, піднявши руки. Обличчя Дмитра залякло в лукавій посьміщці. Брати не розуміли, чого мати зараз не дає бити Настю. Один Гриць жеврів щастям — на губах світілася радість, на очах цвіла вдячність і щира ласка до матері.

— Переливаймо, Миколо, з пустого в порожнє! — втрутився Дмитро, чекаючи, що скаже брат.

— Добре радите, мамко! Нічого казати! Най про наш чесний рід говорять, най неславлять! Завелася огида серед Дурундяків, та ще і не хухни на неї! — заспéречався з матір'ю Микола.

Змалку крутий, він ніколи не йшов проти волі матері. Зараз Микола заклацав зубами, як вовк. Дурундячка згадала той страшний ранок, коли Дурундяк в сінокосі бився з сусідом на межі. Ошалілий сусід рубонув Дурундяка косою по ногах. Микола заклацав зубами,

затремтів вилицями й кинувся з сокирою навздогін за сусідом. З того часу, як тільки виринала в Миколі не-вгамовна дурундяківська злість, він скреготав зубами й полотнів.

— Після такої ради, мамо, нема чого і до церкви показуватися! Мені — стояти коло криласа. Грицеві — кадило роздмухувати, Миколі — ходити з тарілем після оченаша, — спокійно карбував Дмитро.

— Лишень послушайте! — почала втихомирювати синів стара. — Я не кажу, що вчити не треба. Але як? Чим? Так, щоб кістки не поломити. Давно таких, як невісточка, в неділю коло церкви до стовпа прив'язували!

— До стовпа, нечисть? Надавати так по голові кулаками, щоб зірки впали з неба і загасли в очах! — не вгамовувався Микола.

— Ні! Про Настині синяки будуть говорити в селі... Жандарми протокола складуть, на казарму поведуть! — застерігала мати.

Брати стали радитися, як провчити саму невістку, щоб шанувала честь шлюбного чоловіка.

— Мотуз намочити в ропі та мотузом! — придумав Дмитро.

— Ні! — не згодилася стара. — Мотузом тіло порвете, а хто буде робити?

Дурундячка мала на гадці і те, що наступає весна, що на газдівстві зараз робочі руки дорогі, та й те, що ганьба більша піде поміж людей, коли синів селом поведуть жандарми в казарму.

— Треба бити так, аби не відлежала! — радила мати. По голосу відчувалося, що більше говорити цього вечора про невістку не буде. Все сказала.

На печі заіскрилися дві зелені жарини. Чорна кішка ліниво виповзла з-за коша, випнула дугою горба і нявкнула. Обличчям Дмитра пробігла капосна посмішка. Він застиг на зелених жаринах, повів голову за кішкою, коли та стрибнула на земляну долівку і пішла до мисника. Дмитро зняв з клинка в кутку торбу й миттю сунув до неї кішку.

Заклопотаний Микола дивився кудись у вікно, мов когось виглядав. В душі згодився, що Настю ні кулаками, ні дрюком, ні моченим в ропі мотузком бити не можна.

Гриць зітхнув. Хоч і не знав, чим усе кінчиться, але те, що брати не позбиткують Насті, його заспокоювало.

— Ходім! — гукнув Дмитро.— Я маю для неї кару! — Першим рипнув дверима.

— Добру ніч, мамко! — прощався Гриць, протискаючись за Миколою.

Брати зникли в темряві за хлівом. Знайшли навмання стежку і попрямували полями, поміж нив на край села, де стояла недавно рублена з смерекового дерева хата Гриця і Насті.

Попереду йшов Микола. Високий, тонкий, в сірому піджаку, зеленій крисані, він тепер здавався вищим, аніж був. За ним міряв стежку Дмитро. Він зараз немов вгрузав у землю, та легко відривав од неї ногу і робив дальший крок. Позаду плівся Гриць. Раз у раз він оглядався, наче боявся, щоб хтось не здогнав його і не вхопив за полу піджака. Така звичка виробилася у Гриця змалку — коли йшов вночі, завжди чулося йому, що хтось за ним женеться.

Старші брати йшли мовчки. Знали, куди ідуть, за чим ідуть. Микола певен: сьогодні Настя буде в добрих руках. Догадувався, для чого брат несе у торбі кішку.

А Дмитро притискав під пахвою клунок — боявся, щоб він не вирвався від нього, не покотився у темноту. Жадібний до помсти, йшов, як звір, що чує добычу.

«Чекай, скрухо, ми тобі любасів покажемо!» — сміявся Дмитро в думках й спогадами поринав у минуле. Тепер, як в білий день, бачив галявину. На ній сиділа і вишивала наймичка Настя. У вухах бриніли дзвіночки. Дихнув пахощів гірських трав, над якими знялася і попливла росяна хмарка. Дмитро боляче відчув, як паленіє обличчя від ляпаса. Його втяла Настя, коли до неї припав і хотів повалити горілиць на землю... Він зараз побачив, як дівчина кинула шитвом, стрибнула білкою і втекла узбіччям. Серце ятрила образа. Довго не міг глянути Насті у вічі, боявся поскаржитися матері, ганьбився сказати братам...

Вітер гнав хмари. В них поринав місяць, як срібний човен у хвилях. Постаті братів танули в темряві. А коли місяць плив небесною прогалиною, полем поспішали три довгі тіні.

Запахло новим смерековим зрубом.

Чи то від радості, що вже прийшли, чи од насолоди помсти за скривджений рід, Микола зітхнув. Обіч білої хати сіріла гора каменю. З нього робитимуть фундамент для хліва.

— Клич, най пускає! — сіпнув Дмитро Гриця за рукав.

Гриць підійшов до вікна. Прикип до шиби, наче ось зараз у власній хаті мав когось піймати. Та бачив тільки блимаючий вогник прикрученої лампи. Настя спала, відкинувши руку, на ліжку.

— Насте, Настечко! Чуєш, ану відімкни! — гукав.

На порозі стала середнього росту білолиця Грицева дружина.

— Нове видати! В такий пізній час? Яких гостей маємо! А, й ви тут, Дмитрику! — защебетала, впускаючи до хати братів.

— Прийшли! — грізно кинув Микола.

— Хто так пізно ходить поночі? Сідайте! — чуючи неладне, просила Настя.

— Не сідаємо! В поганки, що зводить з білого світу, не сідаємо! — озвірівся старший брат.

— Миколо, що я вам учинила?

— В тої, котра наш добрий рід збезчестила, не сідаємо!

— А... та ви...— Слово застрягло й потонуло у горлі Насті.

— Ми прийшли самі за рахунком, раз оцей стовп тебе не може нарозумити! — виклав Дмитро.

— Що ви, Дмитрику! Що я вам таке лихе вчинила? — затремтів голос Насті.

— Ти, суко, знаєш добре сама! За таке з хати женуть, за таке в'язи викручують! — розійшовся Микола.

Гриць стояв закам'янілий. Зір втупив у землю і не зводив на дружину очей.

— Ану, знімай блузу! — сіпнув Дмитро Настю за рукав.

— Блузу? — здивувалася молодиця.

— Блузу! — Микола скрикнув так, що Настя і не втропала ураз, чого хочуть брати. Стала поволі розстібати гудзики.

Дмитро розв'язував торбу.

Серед хати Настя стояла в купленій ще за дівочтва спідниці. Кругла, з золотою, наче розпущений моток шовку, косою, що спадала на голі плечі, вона стояла гордо і пишно. Очима вп'яла в обличчя Дмитра, який забувся, задивившись на не бачену досі вроду. Напрацьовані руки схрестила на грудях, загар, що не зник за зиму, сягав вище ліктів, відділяв смугле тіло від білого. Випнуті вперед груди ураз ледь здригнулися.

Дмитро в опущеній руці чітко тримав кішку.

Обличчя Насті розділо рум'янцем, губи ворухнулися в зрозумілій одному Дмитрові посмішці, а на очах спалахнуло запитання: «Для чого ви сюди прийшли, добрі люди? Чого від мене хочете? Яка лиха доля звела мене з вами?»

— Чому стоїш, як бик перед муром? — гукнув Микола і вихопив кішку. Цупко тримаючи за хребет, люто рвонув нею по спині голої Насті.

Дмитро наче опам'ятався від сну.

Коли Гриць побачив криваві стрічки від пазурів по білому тілу своєї жінки, затулив очі долонями й зник у дверях.

ЗАДУШНА СУБОТА

Крізь сліпуваті віконця, над якими повисла солом'яна стріха, немов поруділі вістряшки брів, до хати закрадалося ранкове сонце. Вітер колисав гіллям дикої яблуні, що росла на подвір'ї. По вогкій земляній долівці бігали чорні зайчики. Довгим, золотокосим снопом промені падали на стіл, на лаву, вкривали дощане ліжко. На столі лежала з пошарпаними палітурками книга. Над нею стояла висока, худорлява жінка — Олена Сідун. Довгими, кривими від важкої роботи пальцями вона перегортала сторінки книги. Її уста байдуже шептали незрозумілі слова, вона важко зітхала. З уст виривалися раптові звуки, і тоді жінка біла себе кулаком по грудях...

Хоч настав білий день, її сини, Ілько і Дмитро, ще не злізали з печі, бо мали тут важливу роботу.

— Шість... вісім... десять!.. Мамко, вже є десять! — гукнув Дмитрик, дивлячись, як старший брат зводить докупи виведені на білому коші чорним вугликом палички.

— Тихо будьте! — мовила Олена, і слова злилися з молитвою.

— Шістнадцять... двадцять... двадцять чотири... — лічив далі Ілько. — Мамко! Вже є двадцять чотири!

— А бодай ви помімили! І помолитися не можна. Бодай вам язика повідсихали! — сердилася жінка.

— «Ослаби, остави прегрішення наша...» А ти, Ільку,

краще дай курям їсти, а не яйця лічи! Щоб мали, небожатка, від чого нестися!

Та Ілько не слухав. Курям дасть і мама, а він має важливіше заняття. Ось уже відколи піст почався, кожного ранку бігає до курника за яечками. Часом холодно, а він босий вибіжить. Занесе, а потім на коші виведе стільки паличок, скільки яець. А тепер рахує, чи багато зібралося, бо великдень вже недалеко.

— Еге, і тут паличку вилишив! Недобре лічиш! До першого класу ходиш, а не знаєш! — повчав менший старшого.

— Ти знаєш ліпше! Ще й до десяти не можеш полічити без пальців, а мені показуєш! — огризався старший.

— Я вам зараз дам таку лічбу, що вигинете! Будете тихо, чи лізти до вас на піч з віником? — знову скрикнула Олена, порушуючи монотонний потік молитовних слів.

— А ми, мамко, хочемо знати, чи багато буде писанок, та й чи досить буде зварити на великдень! — для виправдання сказав Ілько.

— Скільки бог дав, стільки буде! «Очисти беззаконіє моє, і найпаче омий мя от беззаконія моего, і паче сніга обілюся, і слуху моему даси радість...» — виривався з її блідих уст свистячий шепіт.

Помолившись, Олена дотулилася побожно складеними в поцілунок губами до книги і відклала її на полицю.

Дмитро шепче Ількові, щоб той просив від матері варених яець. А старший каже:

— Яечка треба на великдень. Мамка не дасть, і не проси! — Хоч насправді і самому Ількові дуже хотілося їсти.

— Мамо, ми голодні! — просить менший хлопець сніданок.

— Хіба не знаєте, де токан? Може, ще й подати вам? — говорить мати.

— А з чим його їсти? — питає Дмитрик.

— Цибулю беріть!

— Я цибулі не хочу!

— Тоді чекай, доки калачів куплю! — голосом, в якому нема насмійки, але в ньому й правди не було, сказала мати й заходилася щось шукати під лавицею. Звідти вийняла великий череп'яний глек, розмальований білими кривульками, зеленими листками і синіми квітками. Стала викладати на стіл яйця. Робила це так

обережно, наче з кожного мало ось-ось вилупитися курча.

Хлопчики скочили з печі й підбігли до стола, на якому лежало з десять яєць. Діти забули і про сніданок, тільки стежили за матір'ю, яка викладала яйця.

— Солі треба купити? Я побіжу! — просив Ілько, бо знав, що мати завжди купує за яйця сіль.

— І я, і я побіжу з Ільком! — підняв радісний крик Дмитрик.

— Нікуди не підеш! — гукнула мати.

— Тоді зварить мені яечко! — не вгамовувався Дмитрик.

— І мені, і мені! — підхопив Ілько, бо думав, що коли мати зварить меншому, то зварить і йому. Мати перелякано глянула на них.

— В божий піст яйця їсти? Хто видів таке? То я до церкви віднесу богонькові!

— А хіба богонько яечка буде їсти?

— Богонько ні... То пан духівник... Він помолиться за діда й бабку, прабабку і прадідка — царство їм світле небесне... Сьогодні задушна субота! — перейшла на мирний тон Олена. Але звідки Дмитрикові знати, що таке задушна субота. Ілько мовчав. Він в цю мить, мабуть, позаздрив попу, якому з цілого села по задушних суботах приносять всякого добра, і стежив, як мати все ще з глечика виймає яечка. Навіть відгорнула долонею попіл, яким були присипані, і все виймає, виймає.

Поки малий Дмитрик ковтав слину і міркував, як би то добре було з'їсти яечко, мати вийняла з псалтиря довгий папір — листину аграрної партії, що залишилася з останніх виборів до парламенту. На одному боці був довгий список кандидатів від аграріїв у посланці до Праги, на другій — такий же довгий споминок — імена покійних родичів Олени Сідун і Василя Сідуна:

— «Петро, Микола», — прочитала.

То були два прадіди по лінії чоловіка. Відклала в миску двоє яєць.

— «Василь, Михайло», — прочитала знову.

То були імена прадідів по її родині. Відклала ще двоє яєць на дно миски.

— «Одотя, Параска, Одотя, Анна», — читала голосно із споминку і брала в обидві руки по парі яєць, щоб і бабкам було легше на тому світі.

Прийшла черга до дідів.

— «Дмитро, Іван»,— прочитала голосно і зосереджено відклала яйця на спомин дідів. Одне яйце попалося велике — мабуть, від старої курки.— Е, ні! — промовила сама до себе.— Досить і меншого дідові Дмитру. Він ґрунт пропив у Фішеля. Дітям і на грядку цибулі не дісталося.

Взяла і замінила яечко. Поклала ще двоє яець і за своїх дідів.

А тепер настала черга власних батьків і матерів.

— «Марія, Олена»,— прочитала, тримаючи листину в руці.

Марія — мати чоловіка, а Олена — її.

— Ага, ти стара суко! Не хотіла, щоб мене брав. Тобі газдівська донька не давала спати. Сама була, як горобець взимку, а думала на невістчиному розбагатіти! — промовила сердито, вибираючи найменше яечко на споминок свекрусі.

Не більше заслужив і свекор. За те, що син пішов на-перекір його волі, до смерті не наділив і клаптем землі. Тепер йому прийшлося дістати яечко від курки, що тільки два тижні тому почала нестися.

Олена брала до рук яйця, міряла очима, котре з них більше, відкладала на стіл, знову прикладала. Шукала на спомин душі рідної матері і рідного тата. Тому мала вибрати найбільші.

— Ага, це від Жовтьки! — взяла двоє яець, що лежали на самому краю. І пекельний біль пройняв її серце. В пам'яті виринув той страшний ранок, коли від ріки прибігли хлопці й сказали, що в Чортовому проваллі розбило бокора і взяло її тата між колоди. Цілий день шукали, сердешного, поки знайшли. На висілку, за третім селом, викинула вода труп у верболози. Пам'ятає добре ту похоронну процесію, що проводила покійного в останню путь. Пам'ятає дрібних дітей — братиків і сестер своїх, що йшли за деревищем. Старші рученятами витирали сльози, а Михайлик, якого мати несла на руках, навіть не знав, що воно і чому так багато зібралось людей.

На очах Олени заблищали сльози.

— Ой, гіренько ростуть діти без старшини. Всякий насміється, позбиткує, а заступитися нікому,— зітхнула і відклала до миски яечко. Потім почала шукати за спомин матері.

Коли вже миска була до половини повна, прийшла черга й до діток, вуйків, до братів і сестер своїх і чоловікових. Їх теж слід пом'янути в задушну суботу. Тут вона вже не вибирала яйце, котре з них більше, бо залишилися на столі тільки малі. Олена брала одне за одним, читаючи імена з довгого списку. Але раптом вона знову взяла до рук череп'яний глек і стала перегортати попіл, бо згадала, що у неї був перший чоловік — Микола Петрушинець.

— Ой бідочко ти моя! — причитала Олена. Вона дбайливо шукала ще одне яйце від курки Жовтьки, яка несла найбільші яйця. — За нього мені не жаль! Він був такий добрий, як хліб. Коли б не проклята війна, разом жили б. Не треба було б виходити вдовою заміж.

Перед Оленою немов виріс з-під землі високий, з синіми очима, як цвіт фіалки, Микола. З ним ішла до вінця, коли не мала ще й шістнадцяти років.

— Боже! Яка доля буває!.. В життя з одним рушиш, а до гробової дошки дійдеш з іншим! — сердечно зітхнула. Вона мимохіть пригадала сумирний, ласкавий і спокійний характер першого чоловіка. Ні, не таким він був, як її другий чоловік — Василь Сідун. Цей — важкий, як гора, суворий, як полонинський вихор. На пальцях полічила б, скільки разів на рік посміхнеться. Навіть власні діти йому не милі... Зате яким ласкавим, яким добрим був до батька і матері. Бо вірив, що змилося, і коли не сьогодні, то завтра дадуть йому бодай на корівчину сінокошу. «Вічно з світом не будуть жити!» — говорив, коли корила за те, що їм вислужує.

— «Василько, Іванко, Михайлик, Анничка», — прочитала з споминка останні імена і поклала до миски чотири яйця. То був споминок за дітей, яких привела на світ, але яким не дав бог довгого віку. Василько й Іванко померли від задухи, Михайлик впав з черешні і розбився. Анничка пішла на той світ з пелюшок. Сьогодні Олена не знає, що їй боліло. На чолі, біля очей і уст Олени немов глибокими стали зморшки. Занадто вже скоро вони покарубували її бліде обличчя.

Хлопчики весь час дивилися, не відходячи від столу. Коли все було готове і Олена не могла воскресити в пам'яті жодного з далеких померлих родичів, відклала глек під лаву і вийшла до сусідки, щоб позичити білий рушник, до якого має загорнути миску.

А малому Ількові і ще меншому Дмитрикові вже дуже хотілося їсти.

— Візьмемо по двоє? — спокушав менший старшого.

— А мамі не скажеш? — питав Ілько. Він готовий був погодитися, адже все одно дістануться попові, та боявся матері.

— Не скажу! Я візьму перший!

— То може, коли мама до церкви піде? З горщика візьмемо!

— Мама горщик замкне у коморі! Берім тепер!

І хлопці піддалися спокусі. Вийняли з купи яєць чотири штуки. Хитріший Дмитрик радив не варити, поки мати не піде до церкви, а Ілько зачерпнув до кухля води і поставив яйця на пічку.

До хати зайшла Олена. Диву далася, побачивши в окропі яйця.

— Вас бог скарає! — вирвалося у неї. Вона такими очима подивилася на них, немов мала їх з'їсти.

— То мене Дмитрик нарадив! — першим почав виправдуватися Ілько, що завжди більше боявся бійки.

— «Дмитрик», «Дмитрик»! А ти хіба не казав: берім! — не поступався менший, дивлячись на матір, немов на її очах було написано, яка його чекає кара. Олена миттю вхопила кухоль і жбурнула до помийниці. Хлопчики розплакалися.

«Півбіді, коли забрали споминок, що припадався по чоловікових родаках. Але ж наверху були яйця за малими дітками», — подумала Олена Сідун і знову взяла глек.

— Не замовчите? Лиха накоїли, та ще плачете! Ірдове насіння! — грозилася на хлопців.

— Бодай той піп розпукся від яєць! — гукнув Ілько і побіг на піч. Олена й не помітила, як одне яйце покоїлося зі стола і тріснуло на долівці...

— А, тобі ще язик ходить! — grimнула і за віник вхопилася. — Пресподники прокляті, не діти! Буде з вас радість, коли відтепер таке чую! — кричала і молотила віником вже більше за те, що яйце розбилася.

Відвела лютя і зібралася до церкви.

Під ноги їй стелилося поле. Обмите теплим дощиком, воно побігло вдалину, за саме село. Ішла ланом й навмисне на дорогу не виходила. Чи то хотіла любитися красою поля, чи ховалася від ока людського. Забризкані молочною курявою, тернові кущі, що росли на межах,

розвівали терпкий запах. Він плив над полем — долиною і в чагарниках змішувався з пахощами, у яких гостювали бджоли.

Ішла і думала над споминком. Бідний він у неї. Знає, що в розшитих візерунком торбах заможні принесуть немало добра. Куди їй до них! Але несе і вона, бо здавна повелося в задушну суботу поминати покійних. Правда, щось останнім часом багато стало «задушних субот». Чи не для того їх виголошують пан превелебний, щоб частіше до нього приносили повні торби. Перехрестилася, аби нечистий не вводив у спокусу. Прискорила крок.

В церкві дихнуло на неї ладаном і попівським одягом, й відразу охопило духом набожності. Зосереджена вся, підійшла до пономаря, що біля вівтаря торгував свічками. Тикнула в руку гроші, а той подав їй три свічечки. Одну запалила перед архістратигом Михаїлом, другу — перед чудотворцем Миколою, третю поклала до миски.

Бачила, як підходили інші, купували свічки. І наче десятки малих вогневих язиків спалахувало в повітрі, хиталось і розносило кіптяву. «Так і треба, — думала. — Вони мають звідки. А я лише мамі і нянькові поставила... Батькам чоловіка не вистачило. Й так приборегла гелери за яйця. Чоловік і не знає. А те, що запалила одним своїм, нехай бог відпустить. Все-таки своя сорочка ближче до тіла».

Закінчилось поминальне богослужіння. Загасили свічки, всі вірники підійшли до мисок і торб, щоб занести їх на парохію. Поки зібрала свою мисчину Олена, поки переговорила перед церквою з кумою Параскою Перепілкою — з нею не бачилася цілу пилипівку і м'ясниці, — між попом і дяком зчинилася сварка. Піп ніяк не хотів дати дякові частку меду з глечика, а дяк доводив, що він на співах надривається більше. Правда, може, дяк і мовчав би, але не помітив, де дівся і кусень сала, що таки виглядало в церкві з однієї торби. Напевно, опинилося в коморі ласої, запопадливої попаді, без якої піп не ділив жодного приносу.

Високий, здоровенний дяк з роздутими жилами на шиї підставляв торбу. До неї попадає калачі, зсипала квасоллю, сушені сливи. Все до одної купи. Дяк пхекав і, видно, був не в настрої. Присутність попаді дратувала.

— А! Яблучка, йонатанки! Їх дуже любить Жужка і малий Йотьо. А пан превелебний якось після обіду з'їли тридцять штук! — співучим голосом говорила попада, коли низенька жінка розв'язувала велику торбу з червонобокими яблуками.

— Розв'яжіть! — наказала, кинувши очима на вузлик, який Олена поклала на стіл.

— Тобі два, мені три, церковникові — одне. Тобі два, мені три, церковникові — одне! — ділив піп.

Тут попада з купки, яка припадала дякові, взяла трое яєць, що їх знесла Оленина Жовтька, і виміняла на менші. Дяк помітив.

— Дірява тайстро! Тобі ніколи не буде досить, — процидив дяк, витріщивши очі на попадю. О, не такими він поглядав на вірників, коли на криласі тягнув на високій ноті і хотів, щоб його не тільки чули, але й бачили.

— Тихо, тихо, піснопівче, і тобі вистачить! Квасолі більше візьмеш, — жартівливо втихомирював піп дяка.

— Квасолі? Бери! Жери! — гукнув дяк і вхопив торбу за дно. Буханці покотились, зерно розбризкалося, падаючи спершу на табурет, а потім рясно устилаючи долівку.

— Божий дар розсипати! Хто видів таке? — бідкався, докоряв піп.

— Татку, татку! — з радісним криком забігла до кухні Жужка — семирічна дочка пароха. — Наша Зозулька вивела курчаток! Вже вилупилися! Я сама виділа, як одне з них видзьобувалося... Таке манюнечке, смішне..

Попада кинула все на столі і побігла за донечкою. Через хвилику зайшла, тримаючи зібраний фартух, в якому ціпкали курчата.

— Дивися! І голошийка! То, поганець, сусідський півень гуляв на нашому подвір'ї! Яка краса! — захоплено сплеснув руками парох і нахилився над ними.

— Треба їх нагодувати! — лепетала донечка, знайшовши в буфеті сухий окраєць хліба.

— Не дай боже! Хліба сухого давати не можна! На перший раз яєчками треба годувати! — наказував піп.

— То від сніданку, татуню, залишилися! — І дочка побігла до буфета, в якому лежали зварені яйця.

— Ті не можна, доню! Свіжі треба зварити, та щоб обов'язково були твердими! — наказував парох.

Попада поклала чотири яйця в горщик на пічці, Олена стояла закам'яніла. Не знала, що робити. А через

хвильку зібралася з силою, яка, було, покинула її. Загорнула до рушника порожню миску і вийшла.

— Боже мій! А я хлопчиків віником молотила!

ПРОВЕСНА

I

На високих полонинах ще біліє сніг, а долина вже дихає пахощами букового лісу. Після зимового спанку ліс обмився дрібними дощами, почорнів, стоїть в зажурі, думає журливу думу.

Та годі журитися!

Вітер-пустун заспівав про весну-красну, А вона прийде, не забариться. Вбере в зелень дерева, завітчає пролісками узлісся, напоїть росою конвалію, понесе на крилах вітрових запахи скромної фіалки.

Вже на узбіччі лине голос калинової сопілки. Комусь не терпиться — досить насидівся в хаті за зиму, вийшов на сонечко, сів на пеньок і виграє.

Ой зелена полонина, зелена, зелена,

Та чому ти, полонино, сумна, засмучена? —

переливається тужлива мелодія. Та де б їй не бути журливою, коли високі гори ще дихають холодом? Та мине час, розбредуться полониною вівці білі, наче хтось на мисто розкидає по зеленому оксамитовому килиму. І задзвенить пісня, що покличе до танку, розбудить радість, наповнить бадьорістю.

Небо на горах бездонне, напнуте блакитним шовковим шатром. Ниви витягнули голі хребти до сонця. А ось глянть — на межі розтулила пухнасту чашечку омеланка. Принишкла до землі, боїться звести жовту голівку.

Колихнули тонкими вітами верби. І вони пробуджуються: вже набубнявіли бруньки, соки грають в білому тілі, верби дивляться, як крутить каламутними водами прудка гірська річка. А вона справді розгулялася — збрала струмки і струмочки з високих гір, понесла руде листя, підняла трухляве колоддя, хворост, ще й брили льоду не минула на шляху. Все несе геть, в долину. Дивишся і не надивишся на нестримну силу роз-

бурханой злої ріки, що вийшла з берегів, розілллася по ланах, попливла видолінками і верболозами. Захоплює дух, і хочеться мчати простором у далечінь!..

А на обочинах — піднялися вінком над селом Забереж — горять ватри. Хтось не може дочекатися весни, вийшов підчищати поле. «Яке поле? Смієтеся?» — скажуть. Мізерна, пісна смужка, котра побігла жердкою по схилу, лягла через полянку, що лисіє і тулиться між кущами...

Бідний край — гори Карпатські! Але кращого у білому світі немає. Обійдіть його вздовж і впоперек — не знайдете!..

Парасці Білун чулося, що худа рілля кличе її до себе. Дарма сміявся Яків, коли натякала, чи не пора вібратися в поле, дарма рукою махав:

— Там стільки тої землі — добрій бабі подолом нічого прикрити! Не втече, встигнеш і скопати, і засіяти...

Та Параска думає не так. Бо вона газдівська дитина. У батька, царство йому небесне, таки був клопоть тої ораниці! Хоч кожному всього по смужечці, а таки прийшлося. Не те що у свекра. Голі були, як пень, звікували по заробітках. Влітку, восени, навесні й взимку (по чужих людях їли хліб).

— Ми, прошу пані газдиню, пролетарі! — вихвалявся Яків, коли Параска допікала, що нічого не мали Білуни.

Вранці, як тільки на лісопилку Яків пішов, кинула в торбину з десять картоплин, загорнула до клаптика паперу щіпку солі, винесла з клуні мотику й кошик, синів Петрика і Йванка завела по дорозі до матері й подалася на узбіччя, де торік картоплю садили.

Привітно зустріла Параску земля. Жінці здавалося, що ніби самі куці низько вклоняються, нивка простягла руки змарнілі, проситься, а вітрик навмисне прилітає, щоб дихати прохолодою на неї і проганяти втому.

Коли зміряла кроками голий обніжок, що його треба засипати землею, за серце стисло. Торік надсадилася, носячи в кошику ріль, яку зливою нагорнуло. А ген там вода з яруги вирвалася, вимила ґрунт до самої мертвиці. На такому клапті навіть бур'ян не проросте!..

— Ой, дав бог роботиці! На дві весни! Торік каміння носила з свого, а тепер землю носи на своє! — взялася

Параска за голову. Обвела очима навколо.— Де брати земличку? — журилася.

«Еге, в межу земля Івана Красного. Може, звідти? — міркувала. Подумують, що дикі вепрі порили... Боже борони! — схаменулася.— Брати гріх на душу? І в них є діти, і він бідак!» Й подалася шукати місце, звідки б носити на своє поле глину. Пішла вгору чагарником, минула добрий шмат, поки знайшла виверт. Звідси можеш брати, скільки хочеш. Тут ніхто тебе не осудить, не прокляне!

Живо працювала Параска. Приносила радість з кожним кошиком землі, висипала на вимитий зливою шматок.

За роботою не помітила, як хутко сонце піднялося високо. Про обід нагадав голод — млоїло в грудях, кудись сили поділися, і вже не мала моці піднімати повний кошик ґрунту. Побачила, що наповнює його тільки до половини. Кинула роботу і пішла розпалювати ватру. Назбирала пошерхлого листя, бадилля, наскубла в кущах сухої трави. Й необавки весело потріскував вогонь, халалося вгору полум'я.

З узгір'я, як на долоні, бачить Забереж. З двома високими церквами, що піднялися над будівлями, нотарський уряд, корчму Шімші. А ген там біліє нова хата. То Манзюк побудував для сина. Біля нової чорніє й стара. Над стріхою круто вгору звивається дим. Буде ясно. Параска обводить очима обрій. Справді, не видно ніде і хмариночки.

Очима повела по річці, яка переливається між розмитими берегами. Зором знову повертається до будинку корчмаря Шімші. «Той випив не одну капку крові, бодай чорні круки випили його очі! До рук того проклятника-зайди прилипла не одна людська кєрвавиця-мозолиця... Той не одного пустив з торбою по світу!» Сварила і проклінала Параска корчмаря, що жив серед самого села.

Ще дивиться на село, потім вигрібає картоплю з вогню. Тре між долонями, обдуває попіл.

Спершу тихо, далі голосніше, голосніше лине заводський гудок. Б'ється об узбіччя гір і котиться луною, мов народжується вдруге.

— Ото мій Яків тепер іде на обід! — промовила Параска. І в цю мить картоплина, що її все ще м'якшила долонями, тріснула. Параску обдало духмяними випарами. Аж слина набігла, коли притрушувала сіллю.

Сонячні промені пригрівають Параску. Тіло пробирає втома. Але вона втоми не чує, коли піднімає на плечі кошик з глиною, спускається схилом до клаптика ріллі, коли на ринистий обніжок висипає розрихлену землю. Та досить їй присісти на хвильку-дві, як втома уже в'ялить коліна, дивний біль голками прошиває спину. Параска витягає руки, зітхає і знову на плечі ношу бере. Під глибоко захованими очима залягли синці, тому її обличчя здається ще більше виснажене. Пасмо волосся вибілося й повисло над чолом. Полянула хустка зсунулася з голови.

Гірко в роті. Підійшла до кущика — тут заховала череп'яний глек з водою. Підносить до спраглих уст.

Красний ґрунь білою маківкою підпер небо. Недарма іще прадіди його назвали Красним. Бо чи є на околиці ще одна така гора, як він? Нема!..

Задивилася на гору, і щось чіпко вхопило її за серце. На Красному ґруні не одну нічку пробула з Яковом. Він пас газдівських овець, вона ходила газдам по молоко. Боже! Хіба хтось на світі білому знав так вигравати на трембіті, як легінь Яків? Сам залетється піснею, а трембіта захлинеться голосами! Парубком був добрий, ніколи не подумав скривдити Параску, перший в роботі, перший в танці. Як дівчата заздрили їй, коли пофаталися! Не біда, що волів не мав батько, саме до неї прийшли свати від Якова.

— З таким ніколи не пропадеш, небого! — втішали жінки, як ходила в барвінчаному золоченому вінку по селу, скликаючи рідних на весілля.

— Минулося! — промовила голосно. — Пішло моє дівоцтво, як лист кленовий по прудкій воді...

Саме лісопильний завод будували, коли Яків забирав і вів її до вінця. Потім кинув полонину, бо вже міряв щоранку стежку до лісопилки, шовечора з лісопилки. Робітником став. Спершу вона скрушалася, чого відривається від худобинки — нехай і людської, — чого не тягнеться до землі. А тепер у неї нова жура. Ростуть сини Петрик і Іванко. Народилися близнюки в рік після весілля. А так хотілося їй бодай два, бодай три роки не в'язати собі світ дітьми — щось приробити, пригазувати... Та ні, бог святий дав...

Задивилася на буковий ліс. Нагадав їй лячний випадок. Коли поверталася з в'язанкою хворосту додому одного ранку, дорогу їй перегордив лісник Тона Айб.

Вказав на обліг, щоб відклала ношу й присіла відпочити. Не послухала. Тоді він впав на землю, вхопив її за ноги й хотів повалити. Вирвалася і кинулася лікати, як сарна. Над головою впало листя з кущів від пострілу. Більше до лісу не ходила одна. Боялася нападів.

Отак бродячи-блукаючи думами в минулому, ще хвилин п'ять посиділа коло багаття, вигорнула останні картоплини, потім взяла кошик на плечі.

— Добрий день! Ой, ой, як ви, Параско, рано вибралися веснувати... А весна, дивіться, ще за отим горбом! — посміхнувся Микола Скрип, вітаючись з Параскою. І показав рукою у бік засніженого Красного ґруня.

— Та мушу оцю лисину залатати! Кому бог не дає, то вже забирає від нього і те, що має! Еге! Коли воєни була злива з вихром — самі, Миколо, добре пам'ятаєте, бо хмара урвалася над селом, — вода вийшла з ярка і змила нашу нивку... Та шкода, аби пустарою земличка стояла. Думаю заносити з виверта ґрунтом...

— Треба, треба, небого Параско! Вродить бодай кошарку хліба якого! — притакнув Скрип.

— Небагато вродить, та щось ачей буде... Гріх, аби земличка лежала пусто... — потішила себе Параска й сперлася руками на боки.

— А ви, Параско, з супером не садили ніколи картоплю? — спитав несподівано Скрип.

— З яким супером? — перепитала, бо ніколи не чула слова.

— З порохом! З суперфосфатом. Говорять, що наші ґрунки дуже люблять той порох. Картопля від нього родить отака! — Тут Скрип склав два кулачиська й помахав ними в повітрі.

— Ачей би і тут, на цій челлениці вродило більше, коли б того пороху роздобути! — мовила Параска, і вже займався у ній вогник цікавості, бо готова з Миколою говорити, дарма час тікає.

— А як! Торік мої сусіди посадили з порохом, картопелька була така, як голови, з одної досить двом їсти на один раз! — Скрип махнув рукою в бік, де лежала його ділянка землі, коло неї смужка Березуна. Березун справді садив з суперфосфатом, зібрав добрий врожай. Тепер на ниві чорнілі купи пошерхлого і пониділого торішнього бадилля. До землі його прибили осінні дощі і зимові сніги.

Мов з туману, Параска й сама пригадувала тепер, як

Березуни щось тяжке несли на ниву, коли йшли садити картоплю. То, певно, і був суперфосфат. Правда, вона не подумалася спитати, що то вони, окрім насіння, несуть в поле.

Микола Скрип пробудив у ній думку, що не приходила раніше. Думка переростала в силу, яка позбавила її спокою; полонила усю, повнила новими турботами, новими мріями. Легко сказати! Посади картоплю з тим чарівним порошком, вродить більше вдвічі, втричі, а це так, якби чоловік мав вдвічі, втричі більше землі! То вже не жарти, а щось!

— А де собі того суперу дістати? — спитала несміливо.

— Я, дорога Парасочко, вам і не скажу! Правда чи не правда, а ходить така чутка по селу, що ніби перед виборами аграри будуть той суперфосфат людям роздавати...

— Перед виборами?

— Кажуть, що перед виборами аграрна партія в село привезе суперфосфат. Щось говорять і таке, ніби перед виборами мають в Забережі поділити бідності і державну землю...

— Землю?

— Там, де ліс рубали. Кажуть, що ліс новий садити не будуть, бо ґрунта роздадуть під копаниці, під толоки, під кісниці... Аби бідноту допомогти! — Микола Скрип говорив так, наче добре знав всі новини по урядах.

— Таке не може бути! — сумнівалася Параска.

— Все може бути! — заперечив Микола.

— Та де може бути, коли земля — не мацна небесна, що паде на землю, на трави, на хаші... На землі брат братові голову рубає за п'ядинку ораниці, за крок кісниці... Люди по судах та адукатах ходять доти, що і в жебри потім світом ідуть... А щоб хтось без одного гелера прийшов та сказав: «Беріть, люди, землю, сійте, косїть, збирайте хліб!» То би мусіло чудо статися... — не вірила Параска.

— Брехали мені, брешу, не подивуйте, і я. За яку ціну купив, за таку продаю. Заробити на цьому не хочу і гелера. Та чорт не спить, а бог бідних не забуває... Аграри нині мають велику силу. То партія державна, газдівська... Аграри можуть поділити бідності зруби. І я не вірив, що таке могло би статися у наш час. А потім подумав, подумав та й собі вирахував: а чому

не могло би бути?.. І не такі чудеса стаються на світі...

Параска слухала мовчки. «Що я знаю своїм бабським розумом? — думала, бо вже черв'ячок сумніву починав в'їдатися.— Все може бути. Справді, хіба держава не могла б одного дня розділити селянам—отаким бідарям, як ми з Яковом,—зруби, кожному дати копаничку, щоб мав де посадити картоплю. Отоді най би кожен жив по-своєму, як знав. Менше було би голодних і невдоволених, сердитих, та й податок було б з чого сплачувати... Дивися, не вірила, що картопля вродить краще, коли її садити з порохом, навіть не знала добре, що то за супер. А Скрип що каже? Все може бути! Такий час прийшов, що кожний крутить і хитрить, як може, як вміє. Не у всіх однакова голова, не всім однакове й життя. Є люди мудрі, думають, як легше жити. А є й такі, як неборак Яків. Тому даремна скибка хліба ніколи в зуби не дивилася, все мусив тільки двома руками добути. А хіба двома руками гаразд доробишся? Ніколи! Дивися на Шімшу! Той мозолів на руках не має, бо розумом орудує. Знав, за яке ремесло взятися. Сидить собі в теплому і сухому, не на морозі, не на дощі, не в диму, як інші люди по заробітках. А грошей у Шімші, як сміття...» — думала небога Параска і вже сердилася на себе, що так багато часу згаяла з Миколою Скрипом, ще й жури собі завдала бесідою з ним.

Схилом пішов Микола Скрип. Віддалявся крутогором на своїх довгих ногах так, мов колисався на пружинах. Ще бачила, як смушева шапка біліє над чагарями, та незабаром і вона зникла.

Параска залишилася сама:

Ще сонце було над небокраєм, коли в кущах заховала кошика — завтра знову вибереться латати обмиту нивку — й поспішила додому.

II

Петрик і Йванко ніяк не можуть зрозуміти, чому це мама з татом уже п'яту днину сваряться.

— Суперфосфат, суперфосфат!.. А хіба там щось вродить без нього? Що ти за чоловік?.. Інші дбають, щоб якось жити, а ти тільки лісопилку пантруєш!..

І той суперфосфат заглушив їм вуха. Що воно таке, чому з-за нього стільки свари? Коли вдень почнуть гризтися з-за суперфосфату, хлопчики вибігають надвір та й граються. Недалеко від хати, в чагарнику, верби вже розпустили бруньки. Брати вилазять на дерево, ламають галузки, щоб було чим козу погодувати. Потім з верби чинять пищалки і посвистують на них. Та лихо приходить, коли увечері тато й мама знову заведуть супереку про суперфосфат. Дітиса нема куди, мусай вислухувати їхні чвари.

— Ти дурна! Дай мені покій!.. Щоб твоїм суперфосфатом пани подавилися...— відгризається Яків.

— Дивіться на нього, який розумний! Панів кляне... А пани, небоже, від того тиють... Який ти дурний, та й я з тобою!..

І все наробив агент, що минулого тижня приходив до них. З'явився вранці, коли Білун саме на роботу збирався. І каже:

— Ви, добрий газдо, знаєте, що скоро вибори будуть до парламенту.

— Що вибори будуть, я знаю... Тільки не знав я до тепер, що мене записано в газди...— посміхнувся Яків.

— Ого, у нас кожен газда! — ствердив агент.

— Я мізерак, а не газда! — заперечив Яків.— Ми знаємо, панчику, яке наше газдівство, бодай воно нікому й не снилося.

— Но-но, не кажіть нічого!..— перебив агент.

— Наше газдівство — руки, що дерев'яніють від роботи, нестатки, що нас obsідають і печуть ватрою, жура, що нас їсть поїдом...

— Правду кажете... Один не має землі, худоби, але має руки дубові. А то хіба не газдівство?

— Газдівство! Казати нічого, тільки ніхто нам не завидує...— мимрив Яків Білун.— Газдівство, пане, у того, хто має своє тягло — коні, воли... Хто має повні стодоли хліба і до хліба. А ті дві руки, що дрижать від труда, що не знають відпочинку ні тоді, коли днина, ні тоді, коли ніч,— то, прошу пана, не газдівство... То мука!..

На цих словах Яків ухопив торбинку з рук Параски, що стояла серед хати з полуденком для чоловіка. І дав з хати, щоб встигнути на гудок.

Пан агент, як бач, не поспішав.

— А ви, чесна газдинько, знаєте, що вибори будуть?

— Мені, паночку, політика спати не заважає... Я знаю своє — аби в хаті був порядок, аби діти були ситі, аби чоловік був полатаний та чистий... А що там у світі кипить та вариться, не знаю...

— А хіба ви газет не читаете?

— Коби ви, паночку, знали, не маю часу і псалтиря до рук взяти, щоб богу помолитися. А в новинках моя голова не сохне. Мій чоловік, правду казати, як з роботи прийде, щось собі читає. Він політичний у мене. А я кажу вам чесно, не читаю.

— А чому не читати? Газета, новинка — добре діло. Добре для чоловіка, добре і для жінки. Правда, не всяка новинка добра!.. — Тут пан кинув оком на стіл, де лежала газета. Панок чавкнув стуленими губами, на шиї заграв кадик, метнувся на комірчику білої сорочки охайно почеплений чорний метелик. Пан з кишені вийняв срібного фуляреса й начепив на ніс окуляри.

Хлоп'ята привидлялися не так до пана, як до ручок, що стирчали з кишенки чорного піджака, і до бляшанки, що її агент поклав на стіл. «Добре б мати собі таке! То ачей тільки в панів водиться!» — думав Петрик, білолиций кмітливий хлопчина, й наблизився до стола.

— «Карпатська правда». Гм... Гм... — крізь ніс гугнявив панок і недобррозичливо дивився по кімнаті передплатника комуністичної газети. Потім голосно прочитав, ніби хотів добре запам'ятати прізвище та ім'я: — «Білун Яків, Забереж, 864».

— Ну-ну!.. А вам, наприклад, не зашкодило би читати і нашу новиночку!

— Та вона, певно, дорого коштує. Куди нам до вашої новинки! Одну Яків дістає, та й з тою не маю спокою. Прийде неборак з роботи, замість того аби коло хати поміг, бере до руки газету, читає... — скаржилася Параска скоріше через те, бо лякалася нової газети. Не так її брала жура, що буде мати більше роботи...

— Та не за гроші! — поспішив панок. — Наша партія, слава богу, багата. Ми своїм газети шлемо без гелера...

— Ой кажіть собі, паночку! Я знаю, як то буває! Ніби «без гелера», а потім дивися, коли езекутор прийде і за пuste папір'я козу з хліва виведе! — не довіряла Параска пановим обіцянкам надсилати газету безкоштовно.

Тим часом, поки пан агент з Параскою в хаті гуторив, Білун був уже далеко. Він по дорозі думав, що багато розвелосся агентів різних партій, що ходять вони від се-

ла до села, від хати до хати з обіцянками. Ішов навпростець полями до лісопилки, посміхався собі при думці: «Най агітує бабу». Як-не-як, а жінку залишив дома одну, розумів, яка потреба пана привела. Та най говорить пан, що тільки хоче. Най говорить ціла громада панів! А є їх, як псів нестріляних,— Тишу ними перегатив би. І кожен хоче собі переманути, урвати. Сам він, Яків, добре знає, кому вірити, хто говорить завжди одну тільки правду. За партію пролетарів віддаси голос, не пошкодуєш. Бо ти і сам пролетар. Про це говорили не раз в пилорамному цеху. Говорили багато після того, коли приходив якийсь панище й агітував, щоб голосували за урядову партію, за «єднічку». Пан обіцяв гори і долини, ліси і поля. Та вони, робітники лісопилки, «єднічку» добре знають. То партія аграріїв. Робітники слухали, слухали, хтось ніби й головою панкові притакував, а все одно знає, за кого голос віддати. Скільки сміху було, коли Гриць Дубиняк приступився до пана, поклав йому руку на плече й промовив:

— Коли, паночку, ваш хребет буде прилипати до черева, а ми розтнемо так, як ви тепер, та ще коли дармовіса почепимо на шию, отоді проголосуємо за урядову!..

«Ба, що чинить моя Параска, небога?» — питав сам себе Яків і вже десь його гризло сумління, що валишив жінку одну на агітацію агента від аграріїв.

А Параска з паном домовилася хутко. Спершу вона не вірила, що пани можуть надсилати газету без грошей. Та коли пан запевнив її, що аграрна партія справді багата, подумала: газета в хаті не зашкодить. Буде до чого кусник сала загорнути. І так Яків ніколи їй не хоче дати для цієї потреби «Карпатську правду».

Будь-що хотіла обминути розмову про вибори. А пани, та й ні. Насів, як гедзь, не поступався. Та як їй перемовити вченого пана?

— До виборів, паночку, мій чоловік розуміється. Куди він, туди і я! До комуністів він, і я до комуністів. Дасть голос за аграрів, дам за них і я свій. Бо я на євангелії при вінчанні в церкві божилася бути чоловіку вірною. Та й так люди кажуть здавна: куди голка, туди й нитка...— Параска мовила панові на розум.

— Еге-ге! То вже вибачайте! Що вам дадуть комуністи? Нічого! — не витримав панок.— Комуністи дадуть вам страйки та демонстрації, а страйки дадуть вам тюрму, біду для села! Хіба ви вже забули, що чинилося

після останніх виборів? То жартів і тепер не буде! Як декому залізо поклади на руки тоді, так покладуть і тепер!..— Пан наводив Параску на згадки про те, як жандарми вели селом арештованих комуністів після виборів.

Дивилася на пана стурбованими очима. І вже не знала, що йому тепер сказати.

— Мені ніхто не надарує... Я знаю, що бідному чоловіку треба робити доти, поки не сконає. Та й готово...

— Ми дамо! Наша партія дасть! Дамо суперфосфат — раз! — Тут пан правою рукою загнув великого пальця на лівій.— Дамо племінних теличок тим, хто не має корови,— два! Поможемо насінням — три! — махав пан, загинаючи третього пальця.

Параска стояла і дивилася на пана, мов на якого чаклуна. Вона вже й сама не знала — жартує він, чи каже правду. Такого ніколи їй не стрічалось. Дарма не молода.

— Скільки у вас землі?

— Гольд! — охоче поспішила з відповіддю.

— А я вам даю гарантію: будете голосувати за нашу партію, дістанете ще два безплатно! Розумієте?

— Землю дадуть? Без грошей? — протягнула здивовано, ступила до пана, мов по очах хотіла бачити, а чи правду він каже.

— Землю, землю! — притискав агент і тут же загинав четвертого пальця на лівій руці.

«Еге, еге, чекай, чекай! Про землю говорив на узбіччі і Микола Скрип. То щось мусить бути! Не дурний був той, хто казав: де не горить, там не куриться...» — думала Параска. Але зберегти спокій в таку мить — що може бути мудріше? Навіщо їй хапатися за панові обіцянки?

— Та де ви, пане, таке виділи, аби хтось землю за дармо давав бідному чоловіку? Таких ще не було на світі! Може, колись такий час і прийде, що ситий буде ділитися з голодним, маєтний з бідним... Але ми того не дочекаємся! То не в наш час, коли ситий голодному не вірує, а багатий бідного задушив би, щоб його зовсім не було...

— Та правда, землю будуть давати не цілком без грошей. Які-такі гроші за неї треба буде платити. Але наша партія робить все, аби земличку продали бідним дешево. А то вже велике діло! Продав чоловік коровицю, мало грошеньят ще дозичив і дивися — купив собі землиці.

А може, і на сплатки будуть давати. Наша партія добивається...

Агент говорив і дивився на Параску. Вона тільки головою притакувала, наче все розуміла, всьому вірила.

— А тепер зрозуміло? — радіючи перемозі, агент присів собі на стілець, щоб записати прізвище й ім'я Параски. Та на подив Параска знову почала своєї:

— Прийде з лісопилки мій Яків, говоріть з ним... Я без нього нічого не знаю.

— Кажете, що без чоловіка нічого не знаєте? А хіба ваш чоловік собі ворог? Хіба він ворог своїм дітям і вам? Хіба він дурний? Ви думаєте, що ми будемо панькати вашого чоловіка, вас? Ого-го, тепер бідних не мало...

Пан вичекав хвиличку. Зміряв Параску очима з ніг до голови. Він так дивився на неї, як би хотів заглянути в саме серце, в саму душу, зрозуміти, а що тепер Параска думає. Господиня відчула, як швидко починає калатати серце, відчула, як до обличчя підступає кров. Парасці здалося, що пан бачить її наскрізь, і ледве не промовила: «Нам, паночку, земля потрібна!.. У нас ростуть діточки, а ми голі, як липина. Де ви таких виділи, щоб землю не потребували?..»

А пан, немов рогатий спокусник сидів у ньому, продовжував:

— Ми можемо не тільки земличку, й насіння дати! Ми вам дамо суперфосфат, щоб було чим ґрунт удобрити! А як думаєте? Наша партія всім земледільцям дасть, бо вона за них! Тільки знайте: рука руку мие. Ми вам землю, суперфосфат, насіння, а ви нам — голоси.

Агент відступив крок до дверей. На Парасчині босі ноги крізь шибку падало світло, й вона стояла на сонячному килимку.

— Еге-ге! Газдинько! Я виджу, що ви босі! Наша партія вас обує! Такі черевики вам справимо, що сама старостиха вам буде заздрити, за вами озиратися! З першокласного матеріалу, у першокласного майстра! Шевро! І до вінця у таких не йшли! Ще клопіт знайдемо вашому чоловіку, бо до танцю потягне! — прицмокнувши язиком, гордовито посміхнувся і сказав пан.

Отут Параска справді вже не розуміла — жартує, чи правду каже.

— Не смійтеся, паночку! Бодай святий господь говорив вашими устами! Хто видав таке, аби простого

чоловіка пани взували... Пани тоді маються добре, коли бідняк босий і голий... О, не мало нас таких, що підставили б ногу, щоб її обули... Та звідки того взуття? Коли б ним пани так покидували, самі ходили б з торбою...

— То ви просто нічого не знаєте! Панами обути бідних — все одно, що раз свиснути... Буду я не я, коли вам черевики не пошиємо! Ви будете мене згадувати і довго пам'ятати! Та що тут говорити... Наша партія дасть...

— А чому інші не дають?..

— Комуністи не можуть дати, бо не мають... Дає той, хто має! Наша партія — державна, а держава має! — Тут агент вдарив себе кулаком в груди. — Нашу партію сама держава підтримує і обороняє. Ми всім землю дамо, насіння теж дамо, голих одягнемо, босих обуємо! Хочете — вірте, не хочете — не мусите!

В Парасці боролися радісні почуття жінки, якій вже здалося, що гаразди і щастя ось тут, недалеко. Досить тільки одною рукою сягнути, щоб їх дістати й ніколи більше не випустити. У ній тут же пробуджувався страх шлюбної жінки, що мала чоловіка — господаря й главу сім'ї. Адже він, її Яків, володіє силою і над нею. І раптом відчула, як прихлинула ласка до Якова Білуна, до того самого, котрого так широко і незрадливо любила. Саме ця любов помагала їм жити, сходила сонечком ясним, коли нависали хмари нестатків і вічних турбот: за що, де, як купити солі і гасу, як роздобути хліб на зиму, в які постоліята обути синів, що одягнути на плечі. І вже перед жінкою стояв її чоловік, господар і владар всього...

«Поганий з тебе агітатор, коли не можеш одну бабу вломити й повернути на бік аграрної партії! За що тебе годують?.. — з докором думав про себе Борка Куруц. — Виграти, виграти на виборах будь-що, повести за собою масу, повести в пекло, в пропасть, до ста чортів! Повести і тримати в руках чіпко, міцно, як тримає наїзник коня крицевими туго підтягнутими вудилами!..»

«Маєте змогу, пане Борка Куруц, показати себе! Не думайте, що робота в Забережі буде легка! В тому селі голодранців много! Дві третини! Вони завжди за комуністами йшли. Тим краще для вас, коли їх перетягнете на наш бік! Партія буде пам'ятати, хто потрудився для неї. Воюйте за кожного виборця!» — гриміли у вухах

слова пана Кріцмаера, який виряджав його з центра для роботи на Верховину саме в Забереж і околицю села.

Ще хвилику агент Борка Куруц мовчав. А потім:

— Думайте, доки не пізно. Суперфосфат будемо давати тільки ми. Дістане той, хто на виборах буде за нас. Насіння давати буде тільки наша партія! На полонинах буде пастися худоба лише тих, хто проголосує за нашу партію. Розумієте? А земля? Та що вам про землю казати, коли ви не вірите і в суперфосфат!.. Та чиніть, що самі хочете! Мені просто вас шкода. Ходіть, босі, голодні, трясіть бідою... Демонструйте, маніфестуйте, кричіть, що хочете полонини, землю, ліс, роботу, робіть собі, як знаєте... Про одну бабу ярмарок буде! Про одного виборця наша партія буде!.. Добре говорити з тим, хто розуміє...

Панок говорив запально. Охайно почеплений на круглій шиї чорний метелик стрибав, як живий.

В голові Параски засіли слова: насіння, суперфосфат, полонина, земля. А черевики? Справді, одягла б нову спідницю, взула б щойно принесені від шевця нові черевички й пішла б собі у них до церкви помолитися за божу благодать і милість. Вік небога ходить в постолах, чому б хоч в неділю не забути про них?..

— Розумію, прошу пана, розумію... Як не розуміти? — мовила Параска, а в самої все переплуталося, змішалося, і вже була рада, що пан збирається іти.

— У Шімші можете записатися на суперфосфат, на насіння, на землю. Чоловікові скажіть, що увечері в корчмі збори будуть. Най приходить. Тепер такий час, що нічого дома сидіти.

До самого вечора мала про що думати. За роботою, куди йшла — по воду, до сусідки, — все з розуму не сховав отой клятий суперфосфат. І чому тільки він вкарбувався так в пам'ять?..

III

Білун прийшов з роботи.

Не барячись, Параска подала вечерю.

— Що говорив панок? Багато набрехав? Багато наобіцяв?..

— Дай моїй душі спокій! — відповіла заклопотана, мов давно забула розмову з паном.

Яків, правда, відчув щось не те, хвилику помовчав, далі запитав:

— Кажи, кажи, що наобіцяв.

Параска мовчала.

— А може, щось казав і добре... Хто його знає?.. Все може бути!

Яків зачепив живе. Параска в душі навіть не второпала, що він сміється з неї, з тих обіцянок, які забрали від неї спокій. Тому розповіла все, як було. Розказувала з притамованою радістю і притаєним сумнівом, а він слухав і притакував головою.

Раптом Яків обтер губи, підвівся з-за стола, на увесь зріст витягнувся й гукнув:

— Аграри нам дадуть! Чекай, надійся! Не перший раз обіцяють. Ярмо на шию, а не гаразд. Тільки слухай, що кажуть. Заговорити зуби можуть. Обіцянками за-сліплять очі, а ти знай: дешевому вовку в зуби не лізь!

Яків замовк. Потім простягнув до Параски задубілі руки. А долоні важкі, як свинець, жовті, як віск. Від непосильної праці пучки пальців давно втратили відчуття дотику...

— Доки здерев'янілі ноги тебе носять по землі, доти гаразд. Доки двома нещасницями, що тернуть від роботи, можеш рухати, доти добре. Ніхто тебе не обдарує, не озолотить, не надійся. От коли б говорив, як від панів землю забрати, що вчинити, аби фабрикант не гнув робітника до землі та не пив його кров, тоді і я послухав би його. Та чекай, чекай, ще прийде на пса лютий мороз. Візьмемо пана за шию й послухаємо, як заспіває. Еге там, за Карпатами, знали, що чинити з паном! Там йому вказали дорогу... На суху вербу повісити кожного брехача і кровопивцю, бо сирій верби шкода!..

— Тихо, тихо будь, небоже! В темниці захотілося тобі гнити. Думаєш, що пани на такого закона не мають? А може, біди тобі забаглося?

— А що?

— А те, що панам з такими, як ти, нічого міряться! Думаєш, пан буде кулаком силу з тобою мірять? У пана розум, у пана закон, суд, жандар... Ти, небоже, не встигнеш руку підняти, як пани на тебе залізо — і в темницю! Проти вітру, чоловіче, не дуй! Не думай, що лише

Ярич і Березун мають розум. А чому не послухати і пана агента?

— Ого-го, жіночко моя! Я розумію, що пан агент тобі розум просвітив! Але більше і слова твого не хочу слухати! Буде так, як я тобі скажу! А коли ні, бери шапку на голову і носи ти!..

Мов хтось забирав від Параски надії, що, було, сповнили серце іскринами радості. Мов хтось безжалісно розбурхував мрії. Замість спокійної розмови, Яків зчинив галас, сварився, кляв панів, погрожував їм.

А може, справді Параска Білун наслухалася теревенів пана й тепер не знає, де ліва, де права. Може, чоловік правду каже? «Темна я, звідки про все знати? Та й не моє діло! Хіба мало я маю своєї бабської жури і клопоту? Хіба мені в політику мішатися? Добре було би, коли б і Яків з тої політики знав менше, стояв від неї далеко... Може, тоді нам би інакше світило сонце!» — думала Параска.

IV

У корчмі голці ніде впасти. Правда, корчма не так і велика. Протиснувся якимось Білун в двері. І бачить: на бочці стоїть отой панок, що ранком приходив до нього агітувати за аграрів. Розмахує неборак руками, аж присідає. Наче в танок хоче пуститися. Далі підстрибує, зводить руки чорними крилами, щось вигукує, почервонів, як буряк. «Видно, добре платять!» — подумав Яків.

— Скоріше Тересва попливе назад, аніж якась інша партія, крім аграрної, вам допоможе!.. Бо тільки аграрна знає, що болить селянинові. Ми за вас! Ми з вами! Дамо землю, дамо зерно, дамо суперфосфат! До Шімші вже порох привезли, хто не вірить, най перевірить! Нині, завтра, почнемо нашим виборцям ділити! Записуйтеся у Шімші, голосуйте за нашу партію, за першу партію, за аграрів! За земледільців!

— Говорить, як млин меле! — звідкись почув Яків.

Пронісся смішок. Білун повернувся до громади, хотів побачити, хто сміється.

— Ми знаємо добре, що селянинові треба! Йому треба землю, а до землі треба насіння, суперфосфат. Йому треба врожай! А наша партія державна, вона дасть і землю, і зерно для посіву, і добриво! Бо наша партія може дати все, що захоче!

«Тут і премудрий Соломон порядку не знайде! — подумав Яків. — За яку стоїть наша держава? Знаю добре, що за комуністичну — ні! А хто придумав стільки партій? Понад тридцять їх є. А дивися скільки їх кричить: ми державні, наша партія державна!»

Думки на хвильку відвернули Білуна від того, що говорив панок, агітатор від аграріїв. Яків бачив, мов ось тут, перед ним, стоїть комуніст Дмитро Ярич, його товариші по роботі на лісопилці. Недарма Ярич казав: «Обіцяти будуть! Обіцянками будуть заманювати людей, щоб за них подали голоси. Але пролетар буде мати стільки, скільки собі виборє!»

— Завеземо до села кукурудзу! Бідноті дамо безплатно! — знову Яків чув пискливий панський голос.

— Стеліть, паночку, м'яко! Та не знати, як будемо спати? — гукнув ураз хтось з гурту, що тиснувся коло дверей. По голосу Білун впізнав комуніста Ярича.

— Тихо будьте, най пан говорять! — вигукнув старий Юра Мигаліцка — перший газда в селі.

Білун оглянувся.

«Ого-го! Тут зібралися передарі села, газди! Носа, Ребар, Федьо, Фидрьо, Манзюк, брати Кузли, Дьоршка-Ріхлик, старий Шліга. Ці завжди за аграрів подавали голос. І тепер з ними будуть. Бо вовк до вовка вие. Правда, тут і газдюки, середнячки. Таких більше. За них і битка горить!» — подумав Яків Білун і вже придивлявся, а як ці слухають пана.

Панок витер спітніле чоло білою хусткою й стрибнув з бочки. Постояв з хвильку, видивлявся, а де корчмар. Та тільки забачив бородатого коло шинка, коли гукнув:

— А тепер, пане Шімшо, щось налий нам, аби ми своє горло промочили!

— Наливаю, наливаю, пане Куруц! Шімша наливає і багатим, і бідним! — завертівся корчмар, потираючи руки.

За столами розсідалися люди. А панок говіркий, веселий, що агітація вдалася — ніхто її не перебив. Сипле словами, як з рукава. Корчмарева донька ставить на столи горілку, син чарчини підносить.

— Несіть, пане Шімшо, най добрі люди погостяться! Пийте, людкове чесні! Пийте за нашу і за вашу честь! — панок припрошає. — Еге-ге! Якове, Білуне! Ану ходіть і ви до нас, не стійте коло порога, бо туди не подадуть! — забачивши Якова коло дверей, гукнув агент.

Яків мить знітився. Звідки він міг знати, що агітатор його прізвище уже мав у своїх списках.

— Випийте на здоров'я, най зогріє паленочка ваш отрунок пісний! Ми платимо!

Яків повернувся й переступив порога на вулицю.

V

— Скидай, бабо, дрантиві постолі! Будемо мірку знімати! — гукнув підстаркуватий швець на Параску, ввійшовши до хати. Параска саме перебирала квасолю біля стола — готувалася варити полуденок.

Здивовано дивилася на Шіку Шварца, а той уже виймав із засмальцьованої камізельки полотняного сантиметра. Параска недовірливо оглянулася довкола, дарма, нікого в хаті не було. Швець, як бач поспішав, гукнув вдруге:

— Кажу тобі на розум, знімай оте дрантя, будемо мірку брати з ноги! З яким каблуком хочеш? Високим, низьким?..

Миттю Параска згадала розмову з паном агентом. Та не чекала, що майстер так скоро навідається. Правду казати, вона собі і не уявляла, як то пани будуть знати, кому яке взуття потрібне.

— Та ви мене хочете обути?.. — несміливо спитала.

— Ачей не попадю! Тебе! Пан Куруц тут був? Говорив?..

— Пан обіцяв, але...

— Що «але»? Сказано, знімай дрантя з ніг! А може, хочеш звікувати в постолах?.. Тоді не треба!..

— Без грошей, за гроші?

— За які гроші, дурна ти, небого! Аграри дають без грошей!.. — кепкував сердитий Шіка Шварц і ніби повертався виходити з хати.

Параска зняла постолі.

— Верхи високі любите? — питав Шварц, довго обмацуючи литку.

— Не дуже високі, не дуже низькі... Помірні най будуть...

— А з якої шкіри?

— А я знаю, з якої хотіти?.. — непевно мовила Параски.

— Кажі, з якої хочеш? З жовтої, з чорної?..

— Та де з жовтої, коли я вже не дівчина... Я жінка...

— Я знаю, що ти не дівчина... Хе-хе-хе! — сміявся Шварц й тут же додав: — Але для такої невістки, як ти, можна ще і з жовтої пошити!..

— Та коли вже зробіте і мені яке взуття, робіть його, пане майстре, з чорної... Не так видно на ногах...

Міру швець зняв, числа записав собі до книжечки. Параска стояла босоніж серед хати й не знала, що має казати. Вона тепер уже й справді вірила, що матиме на свято і неділю черевики.

— Може, треба якийсь завдаток невеликий?.. — питала ураз, бо мала який гріш так, що про нього Яків не знав. Готова була тепер віддати.

— Нічого, Параско, не треба. Мені заплатять аграри! — запевнив Шварц.

Її очі світилися радістю і надією. Геть-геть довго постояла на подвір'ї, коли швець минав обійстя і йшов далі. Вона тепер бачила себе перед церквою, в церкві, на вулиці в нових черевиках. Іде, стоїть, а на неї всі дивляться, ті, хто має лише постолі, заздять, сама старостиха оглядається. А чого б і не поносити даремне, коли пани готові дати їй? І так Яків бозна-коли заробить, щоб і на черевики вистачило.

VI

Як короїд, що в'ївся в дерево, немилосердно точить і прокладає кручені доріжки, обвиває ними стовбур, так Параску гризли думи, забирали спокій, народжували сподівання і страх.

Де правда на білому світі? І панок говорив так, що хочеш не хочеш, а повіриш, і чоловік ніби має правду. Параска ходить, як очманіла. До всього доброго гвіздка забив Шіка Шварц, бодай його було вихром пронесло мимо хати. Та, як видно, щось мусить бути правда. Будуть черевики! Недаремно майстер мірку з ноги брав. А раз будуть черевики, чому не бути зерну, суперфосфату, землі? А не краще самій дізнатися? Хіба не варто голос віддати за те, що тобі пани вчинять на гаразд? Голос?.. То пустий папірець! Прийшла до місця виборів, листину кинула до великої скрині. Впав твій голос до інших голосів, змішався з ними, най дивиться хто тільки хоче, не знайде...

Неодмінно про все треба самій довідатися. Таж і сам Яків казав, коли прийшов з корчми, що суперфосфат уже до Шімші завезено. А хіба погано посадити картопельку з супером? Вродило б стільки, що продати було б з чого... І дітей взула б у черевики, не ходили б в постолах...

Залишила дома діток. Пішла так, щоб вони і не знали, куди вибралася. Чого доброго, сказали б батькові. Той дав би їй дороги гіркі. Поспішає, бо хоче швидко повернутися. Прийде Яків неборак з роботи, мусить бути вечеря готова. Та вона хоче поговорити з Шімшею очі в очі, хоче видіти, а де той суперфосфат, який він? Ще ніколи того дива не бачила. «Як-не-як, Шімша хоч і не нашої віри, зате свій чоловік, бо в Забережі не один рік живе, скаже святу правдицю!» — думала.

В шинку порався сам корчмар — день був будній, ніхто не пив ані пиво, ані горілку.

— Що вип'єте, Параско? — услужливо спитав Шімша, крутнувся, з якої наливати жінці, дарма ніколи її в корчмі не бачив.

— А бодай вам святий бог дав здоров'я! Я коби-м їла, а не ще й брагу пила! — посміхнулася Параска добродушно, весело.

— Ви до мене по ділу?

— До вас, до вас, пане Шімшо!

Шімша добре знав її. Ще дівчиною наймалася до нього в сінокіс, кукурудзу обгортала на ниві. Йшла на заробітки, бо з бідаків була.

— Хочу знати, пане Шімшо, чи правду люди кажуть?..

— А що люди кажуть?..

— Що будуть ділити...

— Будемо ділити, душко Параско!.. Все будемо ділити, коли бог pomoже дожити... — не дав говорити Парасці корчмар.

— А кому будуть ділити... Хто дістане?

— Дістане той, хто буде мати розум в голові...

— А який розум?

— А такий розум! Хто буде за вітром дихати і співати...

«Пан говорив про голоси, а тут про розум пішла бесіда», — подумала Параска. Не сподобалася їй поведінка Шімші. Замість того щоб про добро заговорив з нею, про якийсь розум почав теревенити. Кожного бог

наділив розумом. Правда, одному дав менше, другому не поскупився, дав того розуму більше. Та коли вона прийшла розпитати, треба про все дізнатися. Не йти їй без «бувайте здорові!».

— А як будуть ділити? Хто буде ділити?

— А так, коли хочете вже знати: ділити буде аграрна партія, земледільська. А давати, слава богу, є що! Партія має землю для бідних, має суперфосфат, насіння... Та партія, якій ваш чоловік віддався, не буде ділити нічого. Бо то партія пролетарів...

— Та правда, пане Шімшо!.. Я йому казала, аби лишився тої партії. А він мені мало по зубах не дав... Я рада би, щоб нам жилося ліпше, та з Яковом на дорогу не вийдеш. Він своєї та своєї... Та я його ні припрошу, ні пригрожу... Бо я жінка, а чоловік він.

— Та ще не велика біда, Параско! — ураз співчуттям прокикався корчмар до жінки. — Будете з нами ви — дамо вам. А чоловік увидить, що вам повелося добре, і сам до нас прийде. І йому бог дасть розум.

— Так, так, ачей і він би нарозумився, коли б увидів, що пани не тільки обіцяють бідному чоловікові, але й дають... І я не вірила, доки пан Шварц не прийшов мірку брати... А тепер я хотіла би подивитися, чи правда, що до вас супер привезли...

— Ходіть подивіться!..

Шімша поспішив до клуні в кінці заваленого порожніми бочками двору. Скрипнули високі двері, Параска стала в подиві. На гладкій битій долівці лежали попелясті мішки. Великими літерами на кожному було виведено: «СУПЕРФОСФАТ, 50 КГ». Три мішки лежали обіч й були розірвані. З них на долівку висипався сірий порошок.

«Ось він, той дорогоцінний супер... без якого земля не родить...— думала Параска. Йй раптом стало шкода того добра, що розсипалося по долівці.— Певно, хтось шпурнув мішками на землю, розірвалися»,— подумала далі.

Шімша стояв і вертів в руці ключем від клуні. Обличчя його застигло в холодній байдужості і деякій зверхності. Ні, він тепер уже припрошати і панькати нікого не буде. Сама Параска побачила своїми очима, що її не дурять, кажуть правду.

— А як дістати? — показала рукою на мішок.

— Зайдіть до хати, я вас запишу на суперфосфат, потім дістанете...— запросив Шімша. Й пішов від клуні.

Зайшла до хати. Підсунув їй великого табурета, щоб не стояла. Вийняв з шафи книгу, другу, потім і третю.

— Дивіться, Параско!

Підійшла ближче до столу, на якому тепер лежали розкладені книги.

— До цієї записую на землю. До цієї — на насіння. До цієї — на суперфосфат.

Одну розкрив і показав, хто вже записаний. Нахилилася, хотіла побачити, чи багато вже записаних. Прочитала: Носа, Олексик, Кустрьо, Манзюк, Мочарин...

— Вони дістануть! Їм партія дасть, бо проголосують за аграрів! — Шімша тикав пальцем по прізвищах, що були занесені до книги.

Умисне хвильку помовчав, хотів, щоб сама поважила. А в очах Параски тепер сіріла притрушена суперфосфатом долівка клуні, шкірилися до неї тріснуті мішки добрива, виставляли боки цілі з написами.

— А коли будуть ділити?

— Ділити, голубко, будуть після виборів. Увидимо, хто з нами, тому й дамо.

— А чому не зараз? — питала Параска з жіночою наївною цікавістю.

— О, було би немало таких, котрі взяли б і насіння, і супер, а потім аграрам показали дулю. Ти думаєш, що пани дурні?

«Так, так, пани не дурні. Вони добре знають, що чинять. Вони обдурити себе не дадуть!..— в думках згоджувалася Параска з Шімшею.— Тут діло чисте — підпри ти панів, пани підопруть тебе, щоб не падав з біди та негаразду... А люди бувають всякі. Дістане насіння і висіє, дістане супер і кине в землю, а потім забуде, що обіцяв. Пани знають, як бути!»

— Не біда, Параско! Тут думати нічого. Записуйтеся, та й усе. Не дурні ті, що уже записалися. Не ви перша, не ви остання. Той, хто дотепер аграрів тримався, було йому не лихо.

Ніби хтось на вухо Парасці шептав, щоб не вагалася, не судилася.

— Та пишіть, прошу вас. Що буде громаді, то буде й бабі...

— Слава богу, що до вас розум прийшов! Можна було й скоріше.

Шімша присунув ближче книгу, відоткнув каламар, вийняв з шухляди стола ручку.

— Записую вам два гольди землі...

— Записуйте, записуйте!..— зраділа, бо й не чекала на таку щедрість. Правда, коли б записав ще більше, не зашкодило б. Та гаразд, що й стільки дістануть.

— Підпишіться!

— Для чого? — здивувалася так, наче страхом брало її. Як не було, а підписа свого досі ніколи на урядових документах чи книгах не клала.

— Не бійтеся, підписуйте! — підбадьорював.

Тремтячою рукою вивела прізвище так, що і вчений не зміг би його розлушити.

— Ого-го, то ви, Параско, підписуєтеся так, як пан доктор! — сміявся.

— Жартуйте собі на здоров'я, пане Шімшо! Підписуюся так, як знаю, та ще мене й страх давить...

— Суперфосфату записую вам центнер! — промовив.

— Добре було б і два-три центнерики його мати... Хто знає, коли знову будуть вибори...— просила.

— Добре! Запишу вам п'ять! — розщедрювався корчмар.

— А бодай вам бог дав віку довгого, та щоб дав щастя вашим дітям, а царство небесне усопшим...

— Тепер голосувати будете тільки за нас, за земледільську партію! Пам'ятайте, що держатися треба того, хто вам дає жити...— перебив Парасчині подяки Шімша, бо й так довго з нею завгурився.

VII

Час іде, а в книзі довірника аграрної партії прізвищ мало. Куруц Борка сам ходить по хатах, агітацію веде. А «на партію», як говорять в селі, не записуються. Записалися, щоправда, здебільшого ті, що і минулі вибори за аграрів голосували. Нових виборців мало.

День за днем минає, вибори недалеко. Чи не буде так, як і в минулі вибори, коли верх в селі взяли комуністи. Ганьба впала тоді на довірника та агітатора. Зараз, правда, надії кращі. Окружне земледільське товариство подбало, аби після виборів розділили бідності зруби вище Забережі, підкинули в село суперфосфат, пустили селом Шіку Шварца, щоб босим зняв мірку для черевиків. Як-

не-як, а діло! Агроном Земледільського товариства три дні і днював і ночував в Забережі. Товариство послало Куруца з надією, що село таки піде за аграрами.

Правда, у агронома Борки Куруца діла не тільки в Забережі. Як кажуть, великій рибі плавати по глибоких водах. Агітатор має попрацювати для партії аграрів в багатьох селах.

Впорядившись у Забережі, Борка Куруц вибрався з села.

Перед тим як послати його в Тересвянську долину, пани сказали: «Розбийся, а зроби все, щоб село перевести до аграрів!» Він робить. На кілька днів залишив Шімшу одного. Хай діє. Йому теж від аграрів добра перепадає. Незабаром агроном-агітатор прийде подивитися, що довірений аграрної партії в селі вчинив корисного, скільки записалося до його книг.

— А ви, пане Шімшо, держіться міцно, орудуйте! — наказував агроном, коли прощався. А як не діяти, коли до клуні Шімші завезли суперфосфат, на його подвір'ї трієр для очистки насіння перед посівом, коли у нього книги, до яких має записати селян для розділу добра.

У Шімші сила. Та хіба він не може пригнути голоту до землі грішної так, щоб і не ціпнула? Не дасть посівного зерна, не дасть добрив, не підпустить до машини... Отоді най господарюють!

Та не гнеться отой селянин. Чим його пригнеш, приручиш? Зараз в селі ціла заворуха — Шіка Шварц, бодай йому бог дав здоров'я, заварив. Баби нічого не говорять, тільки про черевики для свята. За два дні швець обійшов усю голоту, всім мірку зняв, всіх до книжечки записав. Правда, за це йому теж капнуло від аграріїв. «З Шварцом на всякий гендель зговоришся, своя віра!» — думав Шімша й радів тій допомозі, що прийшла.

Та ураз спадають на пам'ять останні парламентські вибори. Мурашки грають по спині. Довірником тоді був не він, корчмар, а перший газда у вишньому кінці села — Манзюк. Той цілком попсував діло. Суперфосфат роздав родичам, щось пустив так, щоби й чорт не знав, куди ділося. Село за комуністами пішло. Та й не тому, що довірник був поганий. Просто ніхто аграріїв і слухати не хотів. А від одної баби взяли суперфосфат та в річку кинули, як несла його в білий день через міст так, аби всі люди виділи. От було сміху і гамору! Прогнали

пани з Тячева довірника. А нічого казати, добру службу мав газда.

Після парламентських виборів і призначили Шімшу довірником. Доки тільки буде жити, ніколи не забути йому щасливого дня, як переносили на корчму таблицю з жовтим написом по зеленій емалі: «ТЯЧІВСЬКЕ ОКРУЖНЕ ЗЕМЛЕДІЛЬСЬКЕ ТОВАРИСТВО». А найдорожче для нього — слово посередині: «ДОВІРНИК СЕЛА ЗАБЕРЕЖ». Прибили на стіні. А він відійшов на другий бік вулиці, любується, не налюбуеться. Бо хіба не аграрії помогли йому забагатіти в селі? Хіба не вони помогли йому дешево купити полонину? За це треба тепер показати, щоб не дай бог зле не пригодилося на виборах!

Шімша заглядає до списків.

— Мало, дуже мало! — говорить сам до себе. І це «мало» лякає його. Навіть не думав раніше, що так важко працювати в цьому спролетаризованому верховинському селі! Недарма тут завжди вигравали на виборах комуністи.

VIII

Параска вийшла на подвір'я, щоб на ніч кинути сіна козі, замкнути сінничок, занести води. Поки поралася перед хлівцем, підбирала стебелля сіна, аби не притоїтувалося, надворі геть-геть сутінками взялося.

Глухо дзенькнула дужка. Взяла відро, що його залишила на доріжці від хлівця до хати, далася до криниці.

В чорному дзеркальці джерельної води лежав і холол клопоть гірського студеного неба, спалахувала зеленувато-срібним вогником висока і далека зірка. Параска нахилилася до криниці, рвучко вихопила відро, мов хотіла черпнути до нього клопоть неба, зорю й занести в хату. Вода колихнулася, затанцювала в криниці вечірня зоря, так і не трапивши до Білунової хати.

Коли Параска знов стала перед хатою, їй показався чорний силует людини, що йшла стежкою від села. На хвильку зупинилася, не випускаючи відро з руки. Силует наближався спокійно, трохи плавною ходою, тримаючи на перекинутій через плече палиці в'язанку. Впі-

знала Якова, коли був ближче до неї. Чоловік повертався з роботи, видно, забарився десь. Додому звук приходить в час, коли на небі зорі ще нема.

«Боже праведний! Що за лихі часи настали? Чоловік власній хаті, власним дітям не радий! — думала Параска.— То кару милостивий наслав для людей, щоб сварилися та гризлися, та щоб у власній шкірі не вміщалися. А як не кару, коли своя жінка чоловіку не мила, спокою у своїй хижі вінчані і божені не мають...»

У дров'янику гупнула в'язанка.

Параска дала дорогу Якову першому до хати. Зайшла сама після нього.

Лампа-гасниця кинула сліпим світлом по кімнаті, затулила поволокою мізерне обладнання, яким вона була прибранна. В кутку під стіною стояло ліжко: на двох лавицях настелені дошки. Ліжко це Яків знайшов у хаті, коли прийшов до Параски. Від батька жінка дістала халупку і нивку землі. Правда, Яків не раз збирався змайструвати більш чемне і долюдливе ліжко, та ніяк не випадало. Одного разу вже й матеріал заготував, а до діла не взявся.

З ліжка легко давалося стрибнути, вибратися на велику піч — тут завше гніздилася дівтора. Біля коша — собою міг затулити цілу громадку малечі — висів (на вбитих у стіну гаках давній дерев'яний мисник. Різьблений візерунком, він справді був окрасою хати. Металевими бурульками звисали ложки, повтикані в просвердлені дірки на днищі, виглядали емалеві тарілі, писані білими кривульками, синіми чічками полив'яні череп'яні миски.

Почепивши на гвіздки рукави поношеного сіряка, Параска заслонила вікно. З-під припічка вийняла солянку, поклала на стіл й подала варену в мундирах картоплю для вечері. Знайшла пляшку, капнула з неї на тарілку олії, добула зі сховків ще цибулину. Йї страва була готова.

Яків похмурився, дарма і сам знав, що Параска рада б подати для вечері і смачнішого. Посидів, посидів, далі взяв картоплину, дуючи на гарячу, став обдирати.

— А ти, може, даш і молочка?..— промовив лагідним голосом, а Параска вдавала, що не чує. Він помовчав, з'їв ще картоплину-дві, потім знову: — Дай молочка! Заморити хочеш картоплею...

— Нині середа... Молочка дасьбі. Ти знаєш добре, що я молоко не собі держу, щоб його пити і в середу, і в п'ятницю, треба мати не одну козу...

— Еге-ге, ти газдинею хотіла б бути! А ми — пролетарі!

— З тобою нагаздуєшся... Нагаздуєшся!.. Замість того щоб світом похитрив, помудрував, як ліпше жити, ходиш мандрівником...

— А що? — не розумів Яків.

— А от був би з такими, які самі щось мають, то коло них і нам щось перепало би...

Яків мовчав. Йому навіть сподобалося, що його неосвічена Параска — принаймні так про неї завжди казав він — в політику далася. «Чекай, чекай, най мало помудрує, сарака. Може, і до неї прийде політичний розум!» — думав. Та тільки жінка замовкла, як сам взявся доливати масла у вогонь.

— А ти вже газдинею станеш, раз була у Шімші... Не бійся, подивилася вовкові в зуби... Тепер і я вже не буду мусити на лісопилку міряти дорогу... Ого, тепер ми вже заживемо собі...

— «Заживемо, заживемо!» — передражнявала чоловіка Параска.— Та коби тільки я бідувала з тобою... Діти, небожатка, бідують. А що на них дивиться, як виростуть? Заробітки? А ні — пригнутися коло панів, дістати земельку, дістати насіння, суперфосфат і бути собі своїм господарем... — розійшлася жінка.

— Ого, для дітей щастя прийде! Виборемо! А пана і малого і великого до ста чортів відправимо! — тут уже Яків не просто говорив, а сердито вигукував. На Параску задивився великими очима, бо такої бесіди з нею не сподівався.

— Чоловіче, май розум при собі... Дурний ти, як стовп. Коли бог не дав розуму, бодай мовчи собі. Так можна домовитися й до темниці. А що мені з того, що ви завтра щось виборете, коли я нині не маю чого покласти до горшка. Трясу дрантям, діти бідують, сам ходиш голодний. Мені ж добре буде тоді, коли повезуть на цвинтар та й у дзвони вдарять! — говорила відчаєна Параска, тримаючись за поли свитини, що були латані-перелатані.

Яків сидів біля стола. Він сперся руками, обхопивши долоньями голову й ніби затуляючи вуха. Кожне Парасчине слово кололо списом і гупало довбешкою. Він десь

і сам чув вину за собою в тім, що живеться їм бідно, а ради не знаходив. Подумував не раз датися за моря-океани в пошуках кращого кусня хліба, та часи настали такі, коли звідусіль люди поверталися з зарібків додому. Боявся кинути лісопилку, щоб не збутися й того окрайця, що його там заробляв.

Параска задивилася нищечком на свого Якова, і їй ставало недобре від тої сердитої бесіди. Готова була сварити себе за язик, та тільки подумала, що з неї говорила не злість, а турбота про родину, про нього ж, як виправдувала себе у всьому.

— А ти що хотіла б, небого жінко? — сумирно, спокійно спитав Яків, звівши голову од стола.

— Я хотіла б, щоб ти дивився за світом і жив так, як люди живуть. Еге, я сама виділа суперфосфат у Шімші. Чому не піти тобі та не записатися? Чому не зігнути перед паном, аби дав кусень землиці.

— Зігнути перед паном? — мовби налякався цих слів Яків. — То, прошу пані, перед паном я не зігнуся ніколи! І тоді, коли б пан мене обзолотив, обсріблів, медом і цукром обмазав... Бо я, прошу, свою честь не продавав ані за суперфосфат, ані за гроші... Та й ніхто у нашім роду честі не продавав... Пан мене може зломити, а зігнути — ніколи! — Яків стояв на своїм, і Параска добре розуміла, що бесіда з чоловіком іде ні в честь ні в славу.

Хлопчики давно поснули на печі.

Яків ще читає газету горілиць на дощатому ліжку. Нипає очима, бо гасниця світить скупю. Параска пряде клоччя. Залишилося від зими. Не встигла спрясти, дарма було його не так і багато. Фуркає в руці веретено тихо, повільно, вихапує з куделі пасемцята волокна, підслинює, скручує між пальцями нитку й намотує.

Потаємно, заховано думає свою думу. Десь далеким вогником для неї жевріє достаток врожаю, що прийде від панського суперфосфату. А яке щастя буде, коли пані ще й землиці придадуть бодай гольд. Отоді вона спитає Якова, хто з них розумніший! Отоді і він з нею не так буде говорити... Про черевики думає наостанок. Вона вже чує, як вони поскрипують на її цозі, коли ясної днини іде вулицею до церкви, бачить, як за нею оглядається пані старостиха...

«Ачей колись і до нас прийде гаразд... Коли неборак Яків не має щастя, спробую шукати його я сама... Чень його вовки не з'їли, відьми не приспали, води не примулили...» — думає й дивиться, як на долівці лежить газета — випала з рук від Якова. І не помітила, якось заснув тихо, зненацька. Певно, й не дочитав новин...

ІХ

По кімнаті походжав агроном Борка Куруц. Кусаючи нижню губу, у верхній щелепі показував два золоті зуби. Шімша сидів у власній хаті, мов у гостях чи в далеких невідомих людей, що до них трапив випадково.

— О, з вами наагітуєшся! Ви пантруєте свій гендель, не нашу партію! З такими, як ви, пане Шімшо, підеш у жєбри, не вгору по службі...

— Но-но! — мимрив Шімша, бо від несподіванки не знав, що має й казати.

— А ви мені хвалилися, що півсела держите у своїх руках! Шімша держить, дивися на нього! — насміхався пан Куруц й раптом не знав, яких дібрати слів для глузування.

Шімша спідлоба глянув на сердитого пана. Ледве не вирвалося слово докору на адресу Борки Куруца. Адже він теж не зовсім чисто поступив з грішми, які дістав від аграрної партії для роботи в Забережжі і навколишніх селах. Та краще помовчати. Бо сам він, Шімша, чує й за собою грішок. Не всі гроші пішли на горілку і вино в той вечір, коли агітатор пригощав виборців. До того ж частину вина і горілки пустив через воду після того, як хміль вдарив у голову. Не довго скрушався Шімша цими думками. Був певен, що в Забережжі горілка й вино допоможуть мало. Тому буркнув:

— Пане Куруц, ще щось ізробимо!.. Може, супер поділити перед виборами, щоб люди виділи...

Борка Куруц звів руки до голови, звисив долоні в повітрі й гукнув:

— Як вам таке до голови могло прийти? О, не один є в Забережжі такий, що візьме і супер, і землю, і насіння, а потім покаже хвіст. Хто видів таке, щоб до виборів ділити? Дамо тому, хто за нас проголосує, після виборів!

— Добре, пане агроном, добре... Ще щось зробимо!..

— Ви нічого не робите. Бо замість вас роблять комуністи — Ярич, Березун..

Заховавши руки в кишені, Куруц ще хвильку ходив по кімнаті. Став коло вікна. Шімша взяв клапоть чистого паперу й почав писати. У пам'яті перебирав прізвиська селян, до яких можна б підійти, хто його послухав би й піддався б спокусі записатися на суперфосфат, на посівне зерно. Та небагато знайшов тих, яким знадобився б суперфосфат. В селі сила-силенна безземельної голоти. Що й казати, насіння взяв би кожний. Не висівав у ґрунт, змолов би і з'їв громадою. Багатодітних. Правда, з цими нема чого й до бесіди ставати. Ці все одно за комуністами на виборах підуть.

Агроном мерщій повернувся од вікна.

— В село треба везти зерно вдень. Так, щоб всі виділи. Везти на возах валкою. Послати Мортха, щоб по селу дав бубном знати про суперфосфат. Най люди знають, що добриво тут. Один віз зерна завезти пану превелебному. Відвезти тонну суперфосфату. Най має піп! Попові треба везти вночі, аби ніхто не знав. Коли живої душі не буде на вулиці..

— А як піп буде знати? — перебив Шімша агронома, навіть не підозріваючи, що і в попередні вибори превелебному возили зерно, суперфосфат.

— Робіть, пане Шімшо, так, як вам кажуть... Ще зробіть одне: кільком бабам дайте готові черевики! Вони за нас таку агітацію вчинять, як цілий ешелон суперфосфату!..

— Добре, добре! — притакував Шімша, бо йому досі й до голови не приходила ця хитрість.

Куруц одягнув чорне пальто й зібрався виходити. Хоч пан агроном і сварив корчмаря, зате йому чулося, що з грудей впав незвичайний тягар.

— Ей, ей! Тут є кому тішитися моїй біді! Не дай боже, щоб аграри програли на виборах! — мимрив Шімша собі під ніс, ховаючи книги, до яких заглядав Борка Куруц.— Пан превелебний допоможуть! На нього тепер надія! Один піп, один рабин за сто агітаторів вартий!..— примовляв Шімша й збирався глянути до корчми, як там порається його син Срулько.

Сутеніло.

До хати Якова Білуна збиралися люди. Приходили поодиноці. Були тут і такі, що їх Параска не бачила ніколи не те на своїм подвір'ї, але й в Забережі. Яків був збен-тежений, збуджений. Запрошував сидати, раз від разу поглядав на Параску, чи не вибухне гнівом. Та Параска мовчала, навіть скоса не дивилася на чоловіка. Правда, вона й не догадувалася, що за лихо спіткало б їх, коли б довідалися про таємні збори жандарми.

Коли Яків з хати вийшов, далася за ним.

— А тут що буде? — спитала.

— То, прошу, у тебе є бабські діла... До чоловіцького не мішайся і язик дєржи за зубами!..— шепнув сердито.

Зніжковіло відвернулася й пішла до хати. Внесла з ко-мірчини скатерку, щоб було чим пристелити стіл. Тільки на різдво, великдень і святу неділю прикрашала ним кімнату. Яків позавішував вікна так, що й маленький промінчик не виривався в темряву. Бо поверх того сіря-ка, який світив дірами, напнув ковдрину.

Дмитро Ярич — високий, літ з сорок п'ять робітник лісопильного заводу — примостився коло стола, попро-сив, щоб Параска поставила гасницю ближче, й став чи-тати газету.

«Карпатська правда». Та сама, що занозою впала па-нові в око», — промайнуло в голові Параски. І тут вона подумала, чи скоро прише для неї свою газету панок.

Ілько Савула присунувся до стола й слухає так, наче боїться пропустити якесь слово.

— А так, так... Треба їх дрюком по ребрах гладити, панські кості м'якшити! — вирвалося в Савули, коли Ярич вичитав з газети про те, як в одному селі зчини-лася бійка між простими селянами і жандармами та ек-секутором.

— А що з панами жартувати, коли вони з бідняка сім шкур деруть... Нема на панів у нас революції... Не бій-ся, ми би їм показали, від чого пси здиhaють...— пустив-ся Березун.

— Маєте ще час пана бити! Слухайте, що наша но-винка пише! — Грецько — поміркований і мудрий — вти-хомирював Березуна. Як бач, його увесь час тягло до бійки, як і Савулу.

Потім пішла бесіда про плакати. Параска нічого не

розуміла. Та вона й не силкувалася зрозуміти. Сиділа собі в запічку й капчур в'язала. Як-не-як, шкода часу.

— У кожного має бути наготові довгий дрючок. На кінці дрючка — дротяна скоба. Треба піти вулицею обережно, щоб не потрапити в руки жандармів. Бо жандармі не пожартують. А отак придивився, на якій хижі плакат аграрний висить, прицілився, і раз, другий раз. А плаката нема! Геть до одного поздирати, щоб нечисть не ганьбила пролетарську Забереж! — повчав Ярич, як треба обійтися з лозунгами, плакатами, закликами аграрної партії.

Домовлялися вийти на полювання ще цього вечора. Тут Параска відклала на коліна капчур і вже собі прислухалася, а якою вулицею відправлять Якова. Коли почула, що чоловік має іти по Довгій вулиці з дрючком знімати плакати, озвалася несподівано:

— Ти, чоловіче, не шукай собі лиха... Бо мало того, що жандарми тебе заберуть та настусяють в ребра... Ще й з роботи проженуть!.. — застерігала боязливо.

— То ви, газдинько, не журіться! Якова вашого не піймає й ціла рота жандармів. Він має розум при собі, а під собою ноги. То тільки дурний міг би себе в руки панам дати, коли ніч... — заспокоював Параску Савула.

Далі пішла бесіда ще про обіцянки, якими пани годують село перед виборами. Говорилося й про суперфосфат, про Шіку Шварца, про те, що все це дурниці й ніколи нікому пани даремного взуття не дадуть.

— Ми не за суперфосфат, не за газд. Ми за простих бідаків-лісорубів, що не мають роботи. Ми за тих землеробів, що не мають своєї землі! Ми за те, щоб ліпше жилося бодай нашим дітям і внукам! Щоб луки і ниви, ліси і ріки були народним добром! Ось за що ми будемо голосувати! Та щоб всі були рівні, щоб Іван сидів за столом в уряді з печаткою, та щоб школа була всім відкрита, та щоб пану пси ребра облизували! От за що ми будемо голосувати! — під кінець бесіди підвищував свій голос Ярич й наказував всім агітувати за це.

Ніяк Параска тут не може вирозуміти, про що говорять люди. Бесіду ніби ведуть про землю, а землі їм не треба. Говорять про заробіток і фабрику, а хто їм дасть роботу й збудує лісопилку, коли не буде пана? Кажуть, що пани черевиками тільки дурять. То вже вона сама

побачить, скільки в обіцянці правди. Суперфосфат своїми очима виділа в клуні у корчмаря!

Боялася, щоб, бува, не сказав про неї людям, як ходила до Шімші, як йому вичитувала казку, куди має гнутися. Було б сорому перед людьми, та ще й чужими. Та Яків Білун мовчав, нічого про неї не казав ані своїм, ані чужим. Та що й казати? Добре йому говорити «ми не за суперфосфат!». Бо з дому рано піде, вночі прийде. Не знає, що вона сама не з'їсть, аби тільки для нього харч який притримати. Бо видить чоловіка: ноги під ним дрижать, роботою виморений, почорнілий, як земля божа. Дітки бліді, кволі, такі, що вітер би їх повалив, як соломинку. От і записалася небога в надії, що гаразд і до неї бодай одним оком гляне, не мине стороною. Таки дасть бог, дістане не лише черевики, дістане суперфосфат і землю. Тоді нехай уже сварить Яків на чому тільки білий світ стоїть. Вона тоді готова буде прийняти від нього огуду і докір. Було б їм тільки добре!

Такими думками і гадками Параска потішала себе, мовчазно пораючись в хаті, коли розійшлися вечірні гості...

XI

Смачно і ситно пообідавши й проспавшись в приходській канцелярії, що заодно служила попу й опочивальнею, превелебний Йозеф Кантор вийшов прогулятися й дихнути чистим повітрям. Заглянув до клуні й прикинув, а чи вистачить до осені дров, никнув до сінника, щоб зробити деякі підрахунки, чи досить буде сіна до весняної паші і сінокосів. Од сінника піп дався до свинарника. А тому, що свинарник з годіваними кабанцями був на самому краю при огорожі в сад, пішов доріжкою й поміж дерева. Перебираючи в руці заяложені чотки — подарунок монастиря сестер-езуїток з свята Петра і Павла, — піп наспівував глибоким грудним голосом мелодію якоїсь мадьярської пісеньки. Як бач, його зовсім не тягло на духовний хорал, бо звабило до світського.

Пописько наспівував для забави голосно й оглядався, а чи хтось не слуха. Задивлявся на дерева, бачив на яблунах сухе гілля, з'їдений і знівечений сухий лист й поміркував, що треба б у ближчі дні послати когось за дітьми до вдови Микулячки. Нехай би дітлахи собі зробили якогось гелера, а йому вчинили хосен.

На хвіртці раптом показалася висока фігура пана в чорному пальті, сірій кепці, з жовтим портфелем під пахвою.

— Слава Ісусу!

— Навіки святому слава! — духівник відповів гречно, протяжним масним голосом на привітання.

Хоч Йозеф Кантор насправді й не знав, яка доля привела агента аграрної партії до нього, подався в глибину саду і цим гостя відводив далі від людського ока. Як-не-як, а потаємну розмову легше приховати, аніж розмову на людях...

— Чую, що маєте клопіт, пане агроном!

— То, прошу вас, дайте мені хоч ви спокій! — махнув рукою агент аграрної партії.

— Певно, ночей не досипаєте, теплої страви до рота не маєте часу взяти! — хитро посміхався піп.

— Та що чинити? До вас прийшов за порадою. І за допомогою...

— Еге, дивіться! — Раптом вказав піп на церковну башту. — Штукатурку обдуло вітрами, збило дощами. А грошей на ремонт зібрати годі. Голота, пане агент! Десять-двадцять їх щось принесло во славу і хвалу бога, а від інших ні випросити, ні вирвати...

— Біда! — притакнув Борка Куруц.

— Біда!.. Та що з голого і голодного візьмеш? Треби прийшлося зменшити. За похорон беру двадцять, за хрестини десять, за вінчання п'ятдесят. А колись брав більше! — скаржився піп агроному на своїх зубожілих прихожан.

Борка Куруц задумався. Він раптом не міг догадатися, чому це піп за похорон бере набагато менше, аніж за вінчання молодих.

— А чому вінчанки такі дорогі?

— Політика, пане агроном, політика! У нашому ділі є теж політика. Коли хлоп жениться, у нього завжди легше видерти гелера, аніж тоді, коли хтось помирає. Помер — тим, що живуть, шкода для нього і крони. А жениться — тоді гуляй душа, веселися! Та й як не казати, чоловік до весілля завжди ліпше готується, як до смерті. Думаєте, що то дрібничка? Ні!

Агроном бачив, що превелебний — людина говірка, тому й сам хотів скоріше перевести розмову на діло, з яким і прийшов.

— Ми, пане превелебний, хочемо допомогти селу вийти з біди! — почав агент.

Та піп продовжував своєї:

— Десь би в низинне село... На Севлющину, Мукачівщину, наприклад, у Великі Лучки, до Страбичова... Отам би й мені легше жилося, і слово боже проростало б ліпше...

— Гм, доброму пастухові й погана череда молока дає. Тільки треба знати дойти!.. — посміхнувся агент. — Кажете, що хотіли б в низинне село, що тут, на Верховині, біднота. Так, так, я і сам знаю, що мізераки тут живуть. От ми тому і хотіли б допомогти селу вийти з нестатків. Завеземо суперфосфат, поділимо насіння. Але дамо тільки тому, хто буде з нами. Самі розумієте.

— Хе-хе-хе! — розкотисто сміявся піп. — Таких буде небагато! На пальцях порахуете! — Піп простягнув свої білі руки і випрямив пальці. Чорним разком звисали на лівій чотки.

— От коби взяти їх та й скрутити отак! — Тут превелебний склав руки хрестом, чотки перехопилися й обійняли зап'ястя ланцюжком. — Скрутити їх Яричу, Березуну, Савулі! Всім, всім, хто за комуністами веде голоту! Еге, тягнуть тепер і таких, що при парламентських виборах голосували за аграрів, за соцдемів, за християн... Дивися, Яків Білун! Такий смирний собі чоловічок, до політики носа не сунув, а вчора жінка приходила і скаржилася, що не знає собі ради дати... Чоловік здурів! Тільки з газетами та з політикою має діло!.. А що казати про верховинця, коли газети почне читати?..

— То ви, пане духівник, череду розпустили! Але скажу вам на розум: всім руки не скрутите. А ми вам можемо. Та й ми і вам цим полегшимо роботу, збільшимо ваші гаразди, коли аграрна партія поділить трохи землі, дасть посівного зерна, привезе суперфосфату...

— Більшовики! Комуністи! — Піп тільки рукою махнув, наче хотів цим сказати, що все пропало, нема за що вже і вхопитися.

Куруц второпав, що піп навмисне упирається, навмисне малює страшну картину і сіє безнадію. «Набиває собі ціну! Чортова bestія!» — подумав агроном, виловивши на обличчі попа хитру посмішку.

— Знаєте, русин лінивий! — давався агроном у міркування. — Коли у русина буде шлунок повний, йому до

голови ніякі грішні думки не будуть приходити. Він тільки про бога і свою державу буде думати...

— Думаєте, pomoже? — піп сумнівався.

— Поможе! Політика! Ми не дамо стільки, щоб для всіх було досить. Бо всіх не нагодуеш. Але ми мусимо говорити, що тільки у нас є, що тільки ми поможемо. А хіба хтось інший дасть? Зберіть своїх людей, порадьтеся з ними, що вчинити. Ми ваших людей теж не забудемо...

Піп помахував головою.

— Голодом будемо гнути до землі! Солі не завеземо. А з кукурудзяних складів і миші втечуть, бо нічим буде поживитися... Ми знайдемо управу на непокірних і негнучких...— грозився агроном сердито, а в голові його народжувалися нові плани, чим зарадити.

— Не зігнуться...— ліниво махав головою піп і вже здавалося, що далі говорити нема про що.

ХІІ

Якова дома не було, діти десь гралися в недалекому гайку й попасували козу Більку, коли нечекано-несподівано на порозі хати Білунів став Шіка Шварц. Через плече перевисали жіночі черевики з чорної шкіри, зв'язані шнурком.

Параска задивилася на гостя здивованими і розгубленими очима. Ніби їй снився казковий добрий сон, легко посміхнулася з тою дитячою довірливістю, що ураз зняла всі зморшки і передчасно постарілому лицю додала молодості й бадьорості.

— То ви мені? — несміливо спитала, бо своїм очам повірити не могла.

— Тобі, тобі, небого Параско! Пани хочуть, щоб ти не ходила боса, щоб не носила постолів...

— А бодай вам, пане Шіко, дав святий бог здоров'я, а вашим дітям щастя...

— Дякуй не мені, а панам аграріям... То вони постаралися...

Шварц стояв серед хати, а Параска мить не знала, як бути. Вона глянула на свої ноги, що були взуті до підбитих заплатами поношених постолів — шкодувала їх викинути на горище.

— Зніми з ніг оце дрантя і приміряй, бо хочу сам видіти, чи добрі будуть!

Параска присіла на ослона й почала знімати постолі.

Геть-геть довго силкувалася одягти черевик. То витирала ногу на підшві долонею, то брала ряднину, а черевик здавався замалим.

— На босу, небого, не одягнеш. Сама нога не пускає. Ти одягни щось, тоді...— радив Шіка.

Знайшла тоненьку полотнину, загорнула ногу, й черевик легко пристав довкола щиколотка.

— Ану, другий! — Шварц подав лівого черевика, скоріше розшнурувавши донизу.

Одягла й лівого, встала на ноги, й аж посмішкою цвіло лице.

— Ого, тепер ти вже не Параска! Ти пані Параска! — причмокнув товстими губами Шіка Шварц й ступив крок далі, наче так хотів придивитися до жінки. Параска обернулася, повела руками по спідниці, щоб і самій оглянутися. Черевики видавалися тісними — чула, як тиснуть ногу в пальцях.

— Не журися! Підеш раз-двічі селом, обернешся в танці, розходяться й будуть гаразд! — Шіка своїм хитрим намуштрованим розумом вгадав Парасчині сумніви:

— Ой смійтеся, пане майстре! Мені вже так до танцю, як моїй бабі! Я своє відтанцювала боса та в постолах... Коби до церкви було в чому піти...— посміхнулася вдячна.

Швець зібрався виходити, а вона знімати черевики з ніг.

— Походи, походи в них... Най люди знають! — захоплювався.

— Та що ви, гріх у хижі в такому дорогому...— виправдувалася.

Був геть-геть далеко, а Параска не знала, куди відкласти черевики. Їй хотілося на певне місце, щоб миші не погризли, щоб порохом не припадали. Лоскотно пахла шкіра, м'яла пальцями халяви й приглядалася, а чи надійно пошиті, чи не попорються. На одній складці обвисав кінчик чорної шевської нитки, прихопила її нігтями, щоб відірвати. Та відщипнути нитку не могла. Вдоволе-на і впевнена, що майстер на матеріал не поскупився, нарешті знайшла пілку колишньої верети й до неї загорнула так легко добутий нечеканий скарб... «Ще є добрі

люди на білому світі!.. Постаралися, щоб я не вікувала в постелищах...» — примовила й заховала згорток далі від чоловікового ока.

XIII

По селу ішов поговор: піп агітує за аграріїв. Дехто повідав, що він має такі книжки, як і Шімша, записує до них «на партію», хоч ніяких книжок у попа не було справді. Хтось уже говорив, що отець превелебний дістав від панів цілих двадцять тисяч крон, щоб тільки повести село за аграрами. Навіть по сусідніх селах пішло, як піп з амвона закликав: «Віддайте богу боже, а кесарю кесаре. Голосуйте за аграрну партію, бо вона державна. Не ідіть за комуністами й не губіть свою душу. Бо душа вічна, а сьогосвітнє життя дочасне!»

Про це розмовляли у Ярича комуністи, що одного вечора зібралися поговорити про передвиборні справи.

— Що там піп не говорив, а нам треба робити своє! — мовив Яків Білун.

— Так думати не можна. Попівську агітацію треба гасити, як огонь. Піп може накоїти не мало лиха! — за протестував Ярич і жартома кинув: — Та що говорити з тобою, Якове? Одну бабу не можеш переагітувати. А знаєш добре, що майже кожна баба піде туди, куди піп кадилом махне...

Яків мовчав. Гірко йому прийшлося.

Ілько Савула розповів, що сьогодні Шулем Фрід, власник лісопилки, заявив своїм робітникам: «Хто не буде голосувати за аграрну партію, запишемо його до чорних списків!»

— Проти нас староста. Проти нас довірник Шімша. Агронома Куруца лихо до села принесло. Проти нас і отець превелебний. А в них — влада, лісопилка, суперфосфат, горілка і брехня... Піп, дивися, пеклом лякає. Та яким страхом взяти верховинця нині, коли він має пекло на землі? — Ярич говорив спокійно, з тою певністю правди і переконання, що додавала сили кожному слову.

Дійшли до того, що кожен має збирати людей, читати їм «Карпатську правду», «Правду» з Москви — привезли до села з Хуста десять примірників газети. Аграри людей дурили не раз. Може, когось ще обдурять і зараз.

Когось можна взяти обіцянкою, когось задобрити дешевим цукерком. Та рано чи пізніше кожен прийде до розуму сам з тих, що дадуть себе привести до обмани... Потрібна в роботі терпеливість навіть тоді, коли хтось буде засліплений і не дасть себе перемовити.

Білуну ставало ніяково. Він думав про своє життя з Параскою, про саму Параску. Чи пішла б вона до Шімші, коли б з нею говорив більше сам, коли б часом увечері прочитав голосно газету. А так іншим читав, своїй жінці — ні. Тільки грозився й повелівав: «Підеш туди, куди піду я!» А хто винен, як не сам він? Не такий до неї, як мав би бути. Бувало, за цілий довгий вечір одним добрим словом не перекинеться. Схопився тоді, як побачив, що до Шімші далася й записалася до чорної книги на добриво, на насінне зерно. Він же думав, що політика не для жінки. А тепер дивися, що сталося. Врадити з нею не може. Вдарив би її так, що лиха собі знайшов би. До Йванової хати повели б за неї. Бо як не є, а закон боронить жінку. Та куди і як бити небогу Параску, коли побила її добре-предобре лиха доля.

«Та якось воно буде... Ачей і Параска нарозумиться, коли побачить, що панська брехня на коротких ногах!» — міркував собі Яків Білун і вже за цілий вечір одного слова не промовив...

XIV

— Добрий день, Параско! — привітався Шімша, заходячи до хати саме тоді, коли гудок лісопилки дав знати про початок роботи вранці.

— Доброго здоров'я, пане Шімшо! — ласкаво промовила Параска на radoшах, що до їхньої вбогої хати такий гість завітав.

Шімша оглядав кімнату. Повів очима і по дощаному ліжку — лежало на ньому ганчір'я громадою. Не встигла винести на свіжий вітер. Зупинив очі на миснику, потім задивився в куток, де на ослоні стояло бляшане відро з водою, глянув на стіл. Тут чорніли крайчики перепеченого житнього хліба.

Параска стояла як вкопана. Не знала, що має уразчинити. Мерщій опанувала себе, вихопилася до комірчини і вбігла зі складеною ковдрою. Простелила її

на табуреті, змахнувши рукавом пилюгу, й припросила:

— Сідайте, пане корчмарю!

— Сідати я не маю час!.. Ти мені кажи, чи був тут Шварц з черевиками? — несподівано спитав довірник.

Параска ураз не знала, як має відповідати. Коли майстер черевики приносив, забула його спитати, чи може сказати про них Шімші. Хоч ані правді, ані брехні діватися нікуди — всі Парасчині свашки і куми знали про черевики достеменно, декому з них навіть наважилася показати.

— Та я... — запнулася на слові.

— Нічого «та я». Кажи, чи був у тебе Шварц з черевиками?

— Був, був, пане шинкарю! — промовила, бо сили не вистачило сказати неправду, й відчула, що їй стало легше на душі. Не звикла вона до брехні...

— Коли тут Шіка був, покажи листини!

— Для чого? — здивовано спитала, не розуміючи, чого від неї Шімша хоче.

— Потім скажу. Швидко, швидко, бо час не стоїть! — слова були сказані з такою категоричністю, що не могла заперечувати. Знову вийшла до комірчини і внесла товсту книгу. Розгорнула палітурки й знайшла купу листин. Бюлетені різних партій Яків отримав і для неї кілька днів тому, заховав у книзі так, щоб і вона знала.

Простягнув руку за бюлетенями. Боязко відхопила, бо все ще не знала, чого від неї хоче. Як-не-як, а папери різних партій їй здавалися нічим іншим, ніж документами великої ваги.

— Та не бійся, небого! Чого ти така полохлива? Чень не стріляли до тебе?.. Одну листину залишу тобі, з нею і підеш до виборів.

— Одну залишите? — недовірливо перепитала. — А може б, позначку залишили на тій, що її треба за панів аграрів кинути на виборах...

Та Шімша не поступався. Він уже тримав в руці довгі вузькі листини, перебираючи їх і роздивляючись, наче вперше бачив. Коли знайшов бюлетень аграрної партії, вийняв з пачки й подав Парасці:

— Цю залишаю вам. З нею підете голосувати до школи. Покладете до конверта й кинете в скриньку. А ці — мої! — показав решту паперів.

— Від усіх так забираєте?..

— Від усіх! — промовив і ляснув долонею по туго набитій кишені.

— А чому?

— Може статися так: прийдеш до виборів і там будеш мудрувати. Проголосуеш за комуністів, а яка з того для аграрів користь? — повчав Шімша.— Від тих, що записалися, забираємо. Від тих, хто щось дістав, забираємо. Ти проголосувала за нас тоді, коли записалася на суперфосфат, на зерно, дістала черевики... Розумієш?..

— Розумію, пане корчмарю, розумію... Я і так проголосувала би тільки за земледільську партію...— ховала листину до книги при самому Шімші й приповідала.

Все ж не сподобалася Парасці розмова з довірником. Та втішала себе тим, що не одна вона така в Забережжі. Шімша пішов селом і збирає виборчі листини від усіх записаних і обдарованих. «Дали б добро, пустий папір най буде їх!» — промовила сама до себе і взялася за клямку. Проводила Шімшу. Він був уже далеко. Як бач, не мало дворів мусить обійти...

XV

— Тримаєш, як ляльку! — посміхнулася Параска, подаючи Якову білу хустку, зв'язавши на ній кінці. Хустку Яків перекинув на шиї і всунув до неї скалічену руку.

П'ятнадцятий день Білун не виходить до роботи. Подавав на верстат дошки-п'ятдесятки і з необережності товкнув ребром.

— Гаразду, небого, тут мало. Грошей не буде. Хто заробить? — досадливо говорив і скрушався негоді.

— Відпочинь, відпочинь мало. Якось проживемо. З дня на день піде, а там пани насіння дадуть, весна прийде з якою запомогою...

— Зерно? Яке зерно? Щоб я тут ніякого панського сміття не видів, бодай ним самі пани подавилися! — сердився Яків.

— А ти що кричиш? Чого сваришся? Людям добре, а тобі ні?... — огризалася.

— То не зерно, а капкан! До нього тебе, небого, заженуть і дихнути потім не дадуть...

Параска мовчить. Досить вона з ним насварилася. А яка з того користь, коли знову до чвари стануть? Все одно, Яків постоїть на своєму.

— Пани нас погодують, не журися. Вони з кожного робітника останню краплю крові вицідили б, коли б тільки могли. А хліба дають стільки, щоб бідняк з ніг не впав... Щоб робити для них міг... А впадеш — ніхто тебе не підніме, валяйся в болоті, доки не згинеш...

Яків ніяк не міг заспокоїтися. Параска слухала, слухала, потім і собі не стрималася:

— Про що ти кажеш? Відколи бог сотворив землю і небо, преісподню і царство світле, відтоді були пани і бідаки... І так уже буде до кінця світу... То не люди придумали, то сам бог так дав...

— Яка ти, небого, дурна... То чоловік видумав собі і небо, і пекло, і ангела, і чорта...— розсміявся Яків.

— Бий ся, чоловіче, по роту! Що ти кажеш? Ще по-віш, що й бога нема, що чоловік його собі сам видумав...— замахала рукою Параска, бо страшною видалася їй бесіда чоловіка.

— Чекай, чекай... Я ще тобі не все сказав...— затнувся Яків, бо вже й сам налякався, що забрів так глибоко. Тому він тут же повернув в інший бік: — Прийде час, коли панів не буде. Правда, ще ходять по землі... Еге, того тижня прийшов один на лісопилку. Видно, на службу став у Фріда. Сидимо в полудне на колодді, говоримо собі. А він наставив вухо, як вершу, слухає. Люди говорять про буденні діла, та й один одному каже не просто «Іване», «Петре», а «товаришу». Василь Михайлунь, з пилорами, вкмітив панка і йому: «А ви, товаришу інженер, інтерес маєте до того, яке у нас життя на Верховині?» А пан так, якби ватри на нього сипонули: «Я вам не товариш!»

— А ви? — питала Параска.

— А ми що? Ліпше з розумним згубити, як з дурним знайти. І дурним би мусив хтось бути, щоб з якоюсь нічоготою собі заходити!.. Кила до землі, а титула до неба!..

— Еге, хтось до нас іде! — схопилася Параска, помітивши чоловічу постать, що до хати наближалася.

Яків виглянув у вікно.

— Ярич! — сказав і послішив стрічати.

Мов до хати війнуло провесною, коли відчинилися двері й дихнуло надвірним повітрям. Пахло ланом, черешневими бруньками, що набухали тучно й готові були з приходом весняних теплих днів повити дерева білим густим туманом.

— От тобі, Якове! Прийми від нас і видужуй...— Ярич поклав на стіл паперові гроші.

— За що гроші... Звідки?...— ніяк не міг зрозуміти Білун, чому раптом Ярич до нього навідався саме з грішми.

— Розумієш, Якове... Ти занедужав... З кожним таке може статися. А платні не дістав... От ми купую і склалися...

— Та що ви? Ми якось перебідуємо...— виправдувався знічений Білун й чув, як береться хвилюванням.

— Нічого, нічого... Ти тут багато не мудруй! Най тобі буде на гаразд і пожиток родині... Завтра станеться з іншим біда, до тебе прийдемо, щоб запоміг...— почав Ярич.

— Та я поможу... Правда, що поможу...— охоче встрявав Білун до слова.

— Коли б і не хотів, змусимо!..— посміхнувся Ярич доброю посмішкою.

Параска стояла біля печі — варила вечерю. І було їй тепер якось не по собі.

Ярич в хаті не затримався.

На двір вийшов Білун.

— Одною рукою панських зайців можеш стріляти... Часу не пустуй...— наче тепер уже не просто говорив, а повелівав гість.

— Добре, добре... Я цею здоровою могу усе робити! Я стільки вчиню, як інший двома...— з готовністю мовив Яків. Та його вже не чув Ярич — був за хвірткою обійстя й брався напрямки до Березуна.

До хати Яків вніс довгу жердину. Один кінець вправив в самий куток на печі, до іншого примаїстрував гака з товстого дроту. Одною рукою робота не спорилася, зате помагав йому малий Іванко. Робота видавалася забавною. Яків уже подумував, що й малий синок у нього не хто інший, як революціонер, борець. Легко казати, хлопець підсобляє батькові при лаштуванні знаряддя, що хоч його і не прирівняєш до вогнепальної, зате цілком спокійно зійти може за холодну зброю. Чого доброго, коли б треба оборонятися від якогось аграрія, стусони жердиною від себе списом, око виколеш, наскрізь проткнеш!

— Так, так, держи! — підбадьорював батько хлопця, коли малий хапав чіпко ручками кінець жердини й при-

тискав до ковбанця, щоб міг забити гвіздка для кріплення гака.

— А для чого ви, няньку, майструєте оцю тичку? — хотів знати малюк.

— Виростеш, все будеш знати! — коротко відповів.

— Ти, чоловіче, не шукай собі лиха! Сиди спокійно дома! — протестувала Параска, бо їй уже здавалося, що чоловіка з одною хворою рукою легко піймати і зв'язати на злочині.

— Організація! — відповів і далі до розмови з нею не пускався.

Вона в'язала того ж капчурика й думала, а що таке організація, для чого? Вона, затаївши в собі відвідини Шіки Шварца з черевиками, міркувала над тим, коли зможе взути черевики й показатися в селі.

Загасили гасницю й полягали спати.

Знала, що Якову не спиться. Думала, що він, певно, послухав її вмовляння не вибиратися нікуди, не підкладати голову до панського обуха. Та тільки догадалася, що Яків прикурне, сон-два проснить й після півночі встане, піде з дому, як сон саму кудись покинув, залишив. І вже чулася такою бадьорою, наче тільки минула довга-довга ніч у спокійному відпочинку.

Далеко було першим півням до співу, коли Яків тихо зібрався виходити. Чула все, та відмовляти не важилася.

Яків пробирався до головної вулиці напрямки. Ішов розсирілою на перших теплих дощах землею, забрів на ниву. Спотикався на пеньках кукурудзи, трапляв до яружок з водою й чув, як болото чавкає в обважнілих постелищах. Підкрадався до будинків з великими білими плакатами аграріїв — до них приглянувся за днини.

Зупинився перед кузнею старого коваля Нуджича. Постояв за рогом будинку й нипав очима в темряву, чи не помітить де жандармський патруль. Цього боявся. Знав добре, що не погладили б пани, добре палицями прогріли б хребта.

Чорним страховищем на двох дужих лапах з'яв навіс перед кузнею дубовими стовпцями.

— Чекай, чекай, я виб'ю тобі зуба! — шептав в забутті Яків і вже цідився тичкою з гаком-наконечником до плаката аграріїв, щоб його зірвати одним махом.

Легкий вітерець колихнув папером, що повис нижнім краєм на гвіздку. Потім плакат зірвався й полетів на мокру вулицю.

— Початок нівроку! — Білун посміхнувся й пішов далі нищечком.

«Гм, дорого обійшлася агітація плакатами для аграрів... Було б чим моїй Парасці стелити по запічку, коли б отак всі зібрав по селу та й до хати приніс...» — мудрував Яків.

Пройшов визначеною дільницею вулиці, зробив своє й знову зник в нічній темряві. Прямуював городами, садками додому. Жердки з руки не випускав. Думав приховати її десь на горищі хати до наступних подій у селі. «О, тоді я собі візьму більший кусень роботи! У мене дві руки будуть здорові», — міркував сам з собою.

Ранкове сонце виглянуло з-за гори.

Яків зібрався з дому на перев'язку до лікаря. Ішов селом й задоволено ступав ногами по тих клаптях паперу, що валялися на вулиці. Раз від разу поглядав на хати, що ще вчора були прикрашені закликами аграріїв, сьогодні ж білили порваним шматтям...

XVI

До сонця на полях сміливіше й зухваліше тягнувся зелений парост. Над пошерхлими, до землі прибитими осіннім дощем та снігом, омертвілими стебельцями пнула зелена муравка, і вже не було тої сили, щоб спинила її ріст.

Земля пробуджувалася до нового життя, й сонце її косичило омеланкою, білим сколоздриком на узліссях, брандушкою синьою на мочаристих проталинах, здовж яруг з каламутними водами. Тут-там вже завітала і перша фіалочка — поспішала назустріч теплу, весні. А ген на омеланці забарилася й бджілка. Довго порається, проникаючи в шубку пухнастої квітки, — чи то гріється в ній, чи шукає поживу.

Вітер розігнав хмари, що з раннього ранку ще висіли над горами густим кучерявим громадям. Тепер хмари клубочилися в ущелинах стрімких гір й танули за пасмом на обрії. Поволі сонце залило цілу долину Тересви сявом, і довкола все повеселіло, омолодилося...

Бомкнули дзвони на церковній вежі. Ліниво, натужно

гомін плив од високої мурованої кам'яниці, вдарявся спершу в пригірки і обочини, далі перехапувався через ґрунки й відлунював од високого довколишнього круто-гору.

Рано задзвонили сьогодні. Духовний отець має відправу закінчити незвичайно скоро — після утрени відслужить зразу й літургію. Так просив Борка Куруц, така була згода. Людям треба ж сьогодні не лише помолитися на славу божу, за здоров'я і мир, прихожанам треба сьогодні і виконати свій державний обов'язок — проголосувати.

Вулицями ішли люди. Хода їх повільна, крок важкий. Здається, сира мати-земля тримає їх ноги, і вони силою відривають ступні, щоб далі ступити крок. Ідуть, обходячи баюри, — вчора випав дощ. Їх крок стає ще повільнішим, наче хочуть втоптати в розширену пісню землю свої злидні, своє горе, свої нестатки.

Ген там, на кінці вулиці, показався Яків Білун. Сьогодні він одягнув білі конопляні штани, чорний піджак — його недавно пошив старий Іцько за купу яець, назбраних продовж цілого говіння Параскою. На голові у Якова поношений капелюх. Кажете, «капелюх»? Колись він був ним. Тепер це уже полиняла клипавка, що тільки для опудала на нивці конопель годиться. Та дарма. Яків ткнув за ошнурок червону чічку. То на знак, що він сьогодні віддасть свого голоса за комуністів.

— Чоловіче, май розум, не серди панів! — повчала вранці Параска, коли бачила, як наряджається. Як-не-як, а вона вірить і в землю, і в насіння, а суперфосфат сама на власні очі бачила. Про черевики казати нічого! Вони вже у припрятку. Одягне, як прийде великдень...

— Най чорт бере панів і аграрів з ними! Най бісять-ся від злості! — сказав всього, припасовуючи квітку на клипавці.

Там далі, на польовій доріжці, що лягла межею поміж нив, видно парубків. Ідуть один за одним. В кожного за крисанею червоний цвіт. Простують до сільського майдану, а звідти до школи підуть. Сьогодні дехто з них буде голосувати вперше. А вони вже добре знають, за кого свій голос віддати.

Впоралася коло хати й Параска. Одягла святкову світину, голову завила до облямованої червоними ружами хустки й пішла з дому. Ні, вона поспішає не до майдану з гуртом селян, з гамором і вигуками. Піде до церкви

богу помолитися. До хустинки загорнула того бюлетеня, що їй залишив з купи листин Шімша. Згорток поклала до пазухи — чого доброго, загубити листину штука не хитра. А тоді вже чекай гаразду звідки хочеш... Коли ж було так, щоб з нею рахувалися, щоб до неї сам шинкар навідувався?..

Стала собі в бабинці, щоб ближче до дверей бути. Як тільки вдарить дзвін на «достойно есть» і піп благословить до виходу, вона мерщій дасться до школи, щоб збутися клопоту, проголосувати...

Малувато сьогодні парафіян в божому домі. Еге, і свого Якова не бачить на звичайному місці, біля вікна. Правда, Яків уже прогавив не одну недільну відправу. Дарма сварилася з ним і просила не забувати дорогу до божого дому. Дарма передавала попове слово, коли превелебний перестрічав її і ремствував на чоловіка. Тому й зараз невдоволена, хоч і вимолює за нього додаткові оченаші, обмахує себе додатковими хресними знаменнями.

Проходить з кадилом піп. Сірою мрякою лягає від кадильниці дим, звивається струменцями над головами вірників й спливає до самого склепіння. На облчичі превелебного Параска знову вловила невдоволення, тому схилила голову і вже бачила тільки шиті і переткані золоченою ниткою дорогі священні одяги. «Як видно, пану отцю теж нелегко на серці... Ми молимося кожен за себе, а він, сарака, перед господом богом за всіх нас в одвіті...» — думає Параска й знову хреститься. Та що й казати. Важко на серці сьогодні у Йозефа Кантора. Він знає, що комуністи його в селі називають дурисвітом і дурибабою, що з кожним роком працювати йому крутіше. Він в думці сердиться на ті порядки, що привели Верховину до кризи і безробіття, але зарадити нічим не може. На сьогодні він особливу проповідь приготував. Ні, не ту, що по «уставу церковному» має повідатися згідно евангелія. Обдумав усе докладно, які зерна висівати має на сердечний ґрунт, після богослужіння і сам дасться до школи, щоб бачити, як його односельці поведуться. Чень його присутність буде щось означати!

Параска й не схаменулася, коли панотець вибрався на казательницю. Хвильку постояв тихо — в церкві муху можна б почути. Бо й прихожани помімили, чекаючи, а що скаже піп. Далі перемигнувся з ноги на ногу, скрипнувши половицями, й почав спокійним, врівноваженим голосом:

— Ви не дайте, чесна братіє і сестри во Христі, щоб вашу добру і просту душу виклювали та видзьобали чорти і в пекло преісподне віднесли на муки вічнії. Коли Ісус Христос ходив по землі босий, не думайте, що так було, як тепер є! Тоді не було стільки партій, як тепер, бо народ благочестивий займався токмо хліборобством і рибальством. А то значить, чесна братіє, всі були в партії землеробській, або, як кажуть нині, в аграрній...

Хтось не втримався й пирснув сміхом. Піп червоним півнем витягнув шию, бо хотів побачити, хто це наважився в церкві сміятися. Та нікого не помітив. Навіть не в той край церкви дивився, звідки ішов сміх.

— Сам Ісус Христос, Іоаким і Анна землеробієм займалися. Пригадайте, чесна братіє, коли Ісус п'ятьма хлібами і п'ятьма рибами накормив тисячі а тисячі народу, як то було і в Кані Галілейській, коли перетворив воду у вино, а вино такожде продохт землеробія єсть!..

Чоловіки почали виходити з церкви. Йозеф Кантор тут розійшовся з більшою злістю:

— Я добре знаю, який дух у тих людей сидить, хто не хоче слухати слово боже, противиться йому! То, прошу вас, вовки в овечій шкурі, їх чекає пекло і муки вічні, бо в церкві б'ються в груди, аки той фарисей, а сатана над ними взяв верх...

Далі піп уже не міг говорити без викриків і того надриву у голосі, що одних лякав переконанням і понукою кається якомога скоріше, інших ошелешував і дратував, а ще комусь було просто смішно, та сміятися на людях було годі. Піп виголошував, що перед богом прийдеться дати одвіт кожному, хто жив на землі, бо на землі праведних і зовсім нема, запевняв, що господь многомилостивий і долготерпеливий, що він кожного грішника готовий прийняти своєю увагою і ласкою.

Кожне десяте слово довила Параска. Вона стояла побожно, раз від разу її губи шептали то «господи, помилуй!», то «господи, відпусти мені грішній і спаси мене!». Та тільки дяки проспівали «достойно єсть», тільки церковник бомкнув у пузатого дзвона, що був наречений ім'ям святого Миколи (його купив для церкви з пізвіку тому перший газда в Забережі Микола Піддубинець), тільки піп благословив молільників до виходу, коли поспішила вулицею до виборчої дільниці в школі.

«Іти або не йти?» Завагалася і на мить стала на вулиці. Вона тут же згадала свого Якова і ті погрози, що

їх виклав сердито; та тільки подумала, що якийсь один її боязкий поступок, коли не буде ані землі, ані суперфосфату, ані насінного зерна. Та ще коли спало на гадку, що сам Шіка Шварц може прийти і забрати від неї вже готові черевики, прискорила крок. Хотіла чимскоріш збутися обов'язку.

XVII

Біля школи юрмився натовп селян. Тут-там селяни стояли малими купками, про щось гуторили.

«То, напевно, в кожній купці від своєї партії стоять... Боже мій, скільки тих партій наплодилося... І все на голову бідного чоловіка!..» — думала Параска й, було, заходилася лічити купки. В найбільшій з них помітила Якова. Коли б не отой вицвілий капелюшище з червоною квіткою, коли б не білі холоші з домашнього конопляного полотна, не впізнала б його.

Яків стояв на вулиці спиною і когось, як бач, слухав. Погляди всіх коло нього були звернуті до незнайомої людини, що розповідала щось вельми цікаве. Того чоловіка Параска в Забережжі досі ніколи не бачила.

Проминула натовп з червоними чічками на капелюхах швидко, щоб не стрітися навіть поглядом з Яковом. Чула таку бадьорість і певність в собі, що коли б приступився до неї Яків чи хтось з його побратимів, до слова з ними не стала б.

— Наша! — з радістю шепнув агрономові на вухо Шімша. Тільки тепер Параска помітила Борку Куруца. Того самого, що одного ранку приходив агітувати, обіцявся надсилати газету, тепер же сидів за довгим столом.

Шімша привітно взяв її під руку й сунув конверта, до якого мала вкласти листину.

— Бюлетень тут? — спитав Шімша.

— Тут, паночку, тут! — добувала з хустки, що її в пазусі тримала з самого ранку.

— Клади, небого, до конверта і махай до скриньки! — велів корчмар.

— А не обдурите? Бо прокляну і сьоме ваше коліно, гіркі слізки на вас карою впадуть! — засумнівалася, та часу не було викладати перед шинкарем. Насправді хотіла спитати щось агронома, ніби йому більше довіряла, та Шімша взяв її під руку, щоб не барилася і миті.

— Коли прийти за порохом? — спитала, як тільки розпашіла добулася від скриньки знову до Шімші. Але той з нею в розмову ставати не міг, бо приступався хтось з виборців, що на нього мав силу корчмар.

...В списках залишалося мало тих, що не голосували. Та коли Куруц прикинув, скільки аграрії дістали голосів, побачив — знову програли. А як він сподівався дістати більше за минулі вибори. Та де там! Не один десяток «єднічок» летів і встилав підлогу, не одна пачка була розірвана надвоє, натрое й кинута на подвір'я. Навіть панотець не зарадив. Сидів собі, як книш, за столом, раз від разу покашлював, щоб про себе дати знати виборцям, та мало хто бачив його.

«Як сталося? Голосували за комуністів і ті, що ніби притакували головами, коли говорив до них у корчмі. От люди! На слові ніби з тобою, а насправді не знаєш, що в ньому кипить?» — не давало тепер спокою Куруцові.

Так, селяни голосували за комуністів. За них віддали свій голос ті, що безцінь продавали свою силу і молодість, губили здоров'я і дужі руки. Голосували люди, над якими висіла недоля тягарем, злидні навісними хмарами. Голосували за комуністів ті, що іще не втратили віру й надію на боротьбу за своє право, за день прийдешній. Були ж бо вони певні того, що тільки гуртом здолають біду, що тільки вкупі зможуть за себе постояти...

Агроном придивлявся до них, коли підходили до виборчої комісії. І думав: «Чим їх купиш? Яким добривом, яким зерном, якою обіцянкою?» У вухах застряли слова одного, коли Шімша до нього приступився з своїм інтересом і пробував підмовити подати голос за аграрів.

— Паночку-шинкарику! Ми голоси не продаємо, ми їх просто віддаємо! А віддаємо комуністам, бо вони нам любі і на них тільки надію маємо!

— Що за люди у вашім селі? — питав Куруц попа. Той тільки плечима знизав і розвів руками:

— Антихрист орудує!

— Чекай, круціфікс, потворо сакраментська! Ми вам покажемо! — пригрозив Борка Куруц, все вдивляючись, тепер уже просто з цікавості, в обличчя забережан.

А вони ішли до школи. В сіряках, в конопляних штанях, в сорочках з твердого домашнього полотна, похмурі і зажурені, зате з високим почуттям гідності і гордості...

Вечоріло, коли ще раз пройшлися пани по списках.

Голови взявся агроном, коли побачив біля височенної стопи бюлетенів Комуністичної партії всього мізереньку стопку листин за аграріїв...

XVIII

Як тільки вранці відправила на роботу Якова, зібралася і собі з дому. Тепер уже нехай пани покажуть своє лице!

Все вище й вище вставало сонце. Віддавало землі провесняне тепло щедро й ласкаво. Душа Параски повнилася легкою радістю. А радість та в одну мить буяла і піднімала на крила, потім ураз, коли брали якісь недобрі сумніви, швидко спливала танучим серпанком, і вже навіталася зневіра, й розпука брала...

— Е, та що я тепер маю журитися? Я чесно вчинила все, що пани хотіли! — Промовила й заспішила до корчмаря. — Не дадуть суперфосфат, я їх прославлію на цілий світ! Я Шімші очі випарю.

— Та ачей дома буде, старий крутисвіт! — примовила, бо не полюбилося їй, що корчма від вулиці була зачине на не тільки залізом на дверях, але й сліпими віконницями.

В кімнаті від двора у вікні побачила Шімшу. Взятася за клямку. Тепер у неї було і сміливості більше, і рішучості, готова була б навіть датися до свари з довірником за своє. А досі ніколи-ніколи ні з ким чужим не сварилася.

— Ви за чим до мене? — кинув незрозумілим поглядом, як тільки поріг переступила.

— Я за своїм!..

— Не знаю! — ніби забув про все на білому світі.

В очах Параски потемніло. На вікно впала чорна запона й побігли, покотилися зелені кола. А в тих кругах потонув і сам Шімша — бодай його скарала лиха доля!

Параска примружила очі і вхопилася за край стола. Обм'якла вся і тільки через хвилю побачила, що сидить на табуреті прислонена до стіни.

— Що з вами, сусідко! Вам недобре?..

— Ні, ні! — махала рукою.

— Скажіть, за чим вас бог до мене прислав, я буду знати, а така клопота для чого... помирати не

треба...— підступав Шімша, наче справді забув про свої обіцянки.

Параска ще хвилику помовчала, потім важко звелася на ноги й уже ступила крок до дверей.

— Та ні, ви не сердіться, що я не вгадав, за чим до мене прийшли,— не поступався Шімша, бо й сам бачив,— загнув геть-геть міцно.

— Картоплю хочемо садити. За суперфосфатом...

— Отак би й сказали відразу... А то мучите і мене, і себе... Я не пророк, не провидець... Не ворожбит... За супером приходьте завтра...— повний миру і злагоди мовив корчмар.

— А земличку коли будуть ділити? — Параска приходила до себе і вже заспокоювалася.

— Не знаю.

— А хто знає?

— Пани!..

— А ми дістанемо?

— Дістануть ті, де і чоловік, і жінка голосували за аграрів...

Про насіння вже й не розпитувала. Завтра прийде за суперфосфатом, питає. Нічого залишати своє панам... Най тільки спробують обдурити! «Я на чорну службу попові дам... Прокляне їх, і я їх проклянущо своїми сльозами і молитвами...» — погрожувала в думках.

Перед сільською хатою побачила натовп.

— А що тут будуть ділити? — спитала в жінки, що стояла скраю. Як-не-як, а люди з клунками.

— Нічого! — коротко відповіла.

— А мішки для чого у кожного? — допитувалася.

— Кукурудзу хотіли купити, а нема... Не привезли, та й кажуть, що не привезуть...

— А чому?

— Кукурудзу, еге, в село привозили аграри... А тепер кажуть, щоб везли комуністи, раз село за ними пішло на виборах...— жінка охоче пояснювала тепер уже Парасці.

— Ага! По-моєму вийшло! — проговорила й ще стояла. Та раптом серед натовпу зчинився крик — хтось ступав до сварі. Тому поспішила, щоб не бути при цьому. «Дивися, ще на свідка запишуть...» — думала. Тільки рушила на вулиці, коли відчинилися двері сільської хати й на ганку стало трое чоловіків — виряджена селянами депутація.

— Пани кажуть, що кукурудзи не буде! — виголосив високий смуглолиций селянин.

Натовп ближче прихилив до ганку й збивався в купі. Параска стала послухати.

— Тихо, тихо будьте! Не вархольте, як худобина! — хтось кликав до порядку, бо, певно, ніяк не міг зрозуміти, які вісті принесли довірені громадою депутати.

— Кажу, кукурудзи не буде! — повторив один з трьох.

— Чому, чому? — загуло у натовпі.

— І солі до села пани не завезуть! — гукнув нижчий на зріст з тих трьох, що стояли на ганку.

— Треба писати до самого Масарика! Не може такого бути, щоб людей голодом заморили... — хтось радив.

— Ого-го, все може бути... Пани ще і не таке покажуть нам... — махнув рукою невисокий чоловічок, що весь обріс щетиною.

— Як видно, знову в голодний похід треба збиратися, та до окружного начальника бити в пороги... — кричав один з гурту найближче до ганку сільської хати.

Параска звела очі. Сонце підхопилося геть-геть високо до полудня, а небо прочистилося — ніде й хмариночки. Тільки ген-ген овид із заходу затягався олов'яною мрякою. «Боже, а я ще і крихти доброго не зробила сьогодні коло хати... Куди мене бог діє?» — забідкалася і поспішала вже додому з думкою, що завтра знову мусять тратити час в ходіннях...

XIX

— Даю вам один мішок! Для вашої землі вистачить! — ткнув Шімша в куток клуні, щоб брала і несла добриво. — Надіюсь, будете мати честь і прийдете на день-два збирати сіно до косарів, як будуть мені косити! — Шімша хитрив-мудрував, щоб і собі з Параски мати який зиск.

— Один мішок? — здивувалася, чуючи явне ошуканство.

— Більше дати не можемо! Треба для тих, де голосували і чоловік, і жінка...

— Але ж ви обіцяли!..

— Обіцяли, Параско!.. І бог не все дає, що від нього просять!.. Беріть, бо втече!.. — Знову зирнув на гнідий мішок під стіною.

Хвильку дивився, як моцується, піднімаючи, а далі вхопився і легко поміг взяти добриво на плечі.

Внесла суперфосфат до сінника.

Розпалена, рукавом витерла піт з обличчя.

Ні хатня, ні надвірня робота її не бралася. Загубила супокій. Тільки ввійшла знову до сінника, глянула на клятий мішок й подумала, що, не приведи господь, побачить суперфосфат Яків. Вигорнула в сіні яму, заховала добриво до неї. Та спала гадка, що Яків прийде кинути козі корму, знайде мішок і про все дізнається. Знову буде лихо.

«Боже праведний! Не багато дав ти мені розуму, а я й той не можу до діла прикласти!» — взялася долонею за чоло, бо зраділа думці раптовій: понесе суперфосфат на узбіччя недалеко нивки, заховає його в куми Васи́дини Лісничихи. Нехай там і полежить набуток, поки не вийде картопельку садити. Часу ще багато. Яків додому повернеться з лісопилки не скоро. Тому мерщій вхопилася йти з дому...

Хоч святе сонечко так не припікало б! Параска шаріє вся, аж горить. В роті так гірко, мов з'їла полину, хустка зсунулася на потилицю. Хіба жарти — нести мішок вверх по схилу?

Розв'язала хустку, витерла з чола піт. Знову підвела очі в небо. Треба поспішати. Та ні, моці нема. Ще хвильчку дасть ногам відпочинок.

Підвелася силоміць. Заломило в колінах, по всьому хребту мов голками шпильнуло наскрізь. Силкується завдати собі мішок з суперфосфатом, та не може здолати ніяк тої ваги. Хитнула собою, вхопила надсилу, мішок ліниво відірвався од землі й тут же повалився на неї, виповз з об'ємів. «Куди ділася моя міць? Якийсь дрантивий мішок сміється наді мною! А мені ще малилося... Більше хотіла...» — розмовляла сама з собою, і так їй стало гірко, що мало не заплакала. Відпочине трішки, а потім уже здолає тягар!..

Передвєснєне сонце щедріше й щедріше пригрівало землю, сяяло довкола світлою радістю. Ось вона повела голову вбік і приглянулася під кущик. Побачила зелень, що пробилася з-під шарудлого, струхлявілого листу. Ліщина кострубато розкинула гілля й розвісила сережки густою ряскою. Тільки легкий вітрець війнув і хитнув

гілками, коли ряска розсипала ледве помітний пилок.

По околиці попливли неловимі пахощі ранньої весни...

ТАРКО

Сонце лягає на спочинок за високу гору, що знялася грядкою над Забережжю.

На цвинтарі падають довгі ламані тіні від похилених дубових хрестів. Ялини стоять німо в щільному кільці живої огорожі, опустили обважнілі віти.

В кінці кладовища випнула горб могила старого Грабчука. Видно, що сьогодні в землю поклали доброго газду. Бо великий дзвін з вежі мурованої церкви лине долиною, виривається хвилями через гори. Бо немалий гурт селян іде з похорон — одні вже виходять за огорожу, інші десь серед кладовища. Бо сьогодні великого хреста поклали на могилі. Хрест той з дуба — одна серцевина, — вік не зогніє. На хресті залізом випечено: «Тут спочиває во бозі Грабчук Петро Митрів. Успе року божого 19***, проживе 89 літ». Ретельно горне грудку до грудки, обкладає дерном з верхнього шару землі могилу гробар Яків Мітлоха. Яків спідлоба поглядає на Дмитра — сина небіжчика. Чекає коли той скаже «добре». А Дмитра невидима сила прикувала до землі, ноги його задерев'янили, повікою не моргне, рукою не ворухне, не поведе оком, що заховалося під густою бровою.

Коли Мітлоха притоптав останню грудку землі, коли останній шмат ліг на краєчок могили, спитав:

— Вже?

Газдів син махнув головою.

Ішли з кладовища. Попереду Дмитро Грабчук, за ним з лопатою на плечі Яків Мітлоха. Довгий, як телеграфний стовп, сутулий в плечах, ледь-ледь накульгуючи лівою ногою, газдів син міряв стежку, наче дома його чекала спішна робота. Нахилений тулуб Мітлохи колисався в повітрі, коли тягнув ногу за ногою, щоб не відстати од Грабчука.

— А ще. міг жити старий! — кинув гробар мимохідь, коли вийшли за огорожу кладовища й схилом спустилися до села.

— Міг! — тільки й було слова з уст газди, хоч Мітло-

сі хотілося тепер говорити. Бо гнітила тиша, що все заволочла, як тільки паламар витрусив з кадила попіл і зотлілі вуглі на розриту землю, як тільки дяк сунув до кишені заяложеного, в плямах від воскових свічок молитвослова, а піп першим пішов з цвинтаря...

На подвір'ї Грабчуків одиноко стояли сани. Тягло смолою від білих смерекових дощок, перекинутих через насади. Коли превелебний конав похоронну потребу, на дошках лежала труна старого Грабчука. Біля саней тоді клячали навколішках Дмитро з дружиною Гафією.

— Поможи! — миттю Дмитро подався до саней.

Мітлоха поспішив за газдою. Взяли сани за підігнуті догори кінці полозів й волоком потягли до клуні, що стояла збоку хліва. Під зеленим від моху дахом лежав господарський реманент: віз, голобля якого стирчала з-під даху, приперта до стіни борона најжачилася довгими, виблискуючими холодною крицею зубцями. Плуг і теліжка лежали в самому кутку, а старі ярма, колеса, уламки заліза, багра складені на зробленій з кількох дощок полиці.

Грабчук хазяйновито обвів очима садибу й ачей вперше відчув, що сам залишився на ній господарем. Спинив погляд на трухлявому стовбурі, з розсошини якого в повітрі піднімався довгов'язий журавель. Стовбур той похилився — давно ліг би на землю, коли б його не підперли двома ясеновими кілками.

Мітлоха стояв на ганку, що тягнувся під всією передньою стіною хати Грабчука. Дмитрова жінка Гафія, висока, з двома зморшками, що перетнули обличчя, розбігаючись від носа, з глибоко запалими очима, зниділими тонкими губами, винесла з комори оберемок різного одягу й кинула на долівку. Товстими гумовими заплатами один постіл ліг догори, другий відскочив до самого порога. Обуванки, довгі, ремінні — старий Грабчук любив носити їх з суконними онучами, — покрутилися, немов гадюччя в кодлі. Крисаня — певно, ще парубком її купив небіжчик, бо давно вибіліла на дощах і сонці, — впала біля обшитого чорним оксамитом сіряка.

— Беріть, Якове, носіть здорові і моліться за старого! — сказала газдиня.

— Прощун би! Най йому бог гріхи простить! — дякував гробар, згортаючи докупи відомерщину.

Коли Мітлоха зачинив хвіртку, з-за хліва на подвір'я вибіг великий чорний пес. Перед Дмитром Грабчуком

він крутив хвостом і жалісно заскавулів. Дмитро махнув рукою, проганяючи пса. Та пес не тікав. Він зло гавкнув, підігнувши хвоста, кинувся вбік, далі знову став серед двору.

— Може, наш хочеш бути? — промовив Дмитро і присвиснув так, як кличуть до себе псів. Пес мить завагався, далі довірливою іскрою блиснули його очі, й побіг до самого Грабчука.

— Тарко! Тарко! — покликав газда собаку, коли той витягнувся перед ним на довгих передніх ножиськах. Дмитро погладив пса по волохатій чорній шерсті й пішов до хати.

— Якийсь пес приплівся на газдівство! — сказав Дмитро жінці.

— Пес? — здивувалася Гафія й далася до дверей.

Собака стояв на ганку. Високий, чорний, з обвислими кудлами шерсті, опущеним хвостом, підняв голову й зацікавлено, вперто дивився на газдиню.

— Треба прив'язати! У нас пса нема... Тепер ми залишилися самі. Хто знає, може, злодія й не віджене, та бодай настрашить! — раділа Гафія і тут заходила шукаючи по горшках якихось недоїдків.

Дмитро того ж вечора протягнув через двір товстий дріт, знайшов на горищі ланцюга й до нього прив'язав Тарка. Тарко невдоволено смикнув ланцем, пробував звільнитися. Та дарма. Побіг через двір, дзвенячи залізним кільцем, яке легко по дроту ковзалося. Тарко приліг під клунею на купі об'їденого сухого бадилля, що його накидав Дмитро з ясел від худоби.

«Там собі полеж! Вартуй віз, борону, плуг!» — подумав газда, бо чомусь здалося йому, що цієї ночі в двір мають злодії навідатися.

Вночі Дмитрові приснився сон. Над ним стояв його худий-прехудий батько у довгій білій сорочці з широкими рукавами. Витягнутий, мов кощавими руками щось хотів схопити. Наче двома щупальцями, очима вп'явся в сина. Силкується промовити, а не може. Дмитро бачить, як батько ворухить губами під найжаченим рудим вусом, далі марно хоче зробити крок вперед. Дмитро дивиться на долівку. Батько по самі коліна вгруз у землю. Раптом одну ногу витягнув з землі. З ями, наче з великої нори, струменем хлинула вода. Каламутна, вона залила цілу хату, розлилася по садибі, підняла сани, вози, плуг, понесла все господарське знаряддя з двору. Коли

старий Грабчук кинувся рятувати добро, другою ногою вгруз у землю глибше. А вода піднімається все вище й вище.

Дмитро схопився. Він зрадів, що все бачене було тільки сном. Полегшало на серці, але страх пройняв всю душу й не відпускав.

Крізь шиби вікна з городця до хати падало синювате сяйво місяця.

Гафія солодко спала.

Надворі жалібно скавулів Тарко, дзвенячи ланцем по натягнутому дроту.

Заснути знову Дмитро не міг. Він перевертався з боку на бік, полежав горілиць, далі взяв обличчя між долоні й притиснувся до холодної стіни. Був весь у жару. Тіло палило вогнем і трусило пропасницею. Він починав читати молитву «Отче наш», а на очі приходив батько. Старий, з вигостреним обличчям, висунутою вперед нижньою щелепою, з тими колючими очима, котрі завжди все бачили, з яких ніколи не сходила докірлива посмішка й злість, з розпатланим сивим волоссям, ходив по двору від будівлі до будівлі, відчиняв двері, заглядав, чи так стоять коні, як стояли при ньому, чи вичищено у корів, чи повно в яслах у овечок. Старий Грабчук підійшов до клуні й став під дахом. Роздивлявся, чи змазані дьогтем осі возів, чи не їсть іржа леміш плуга і цвяхи борони.

Жалібно заскавулів Тарко.

...Батька Дмитро уявляє в останній день перед різдвом. Гафія варить вечерю, пораяється коло печі, в якій допікаються калачі. А старий заносить до хати отави, розтрушує по долівці, притрушує нею стіл. В кімнаті змішалися запахи печеного кукурудзяного хліба, пшеничних паляниць, варених грибів і капусти, квасолі, бобу з пахощами поля в ту осінню пору, коли на покосах сохне отава, а в повітрі линуть струмені аромату стиглих яблук, досягаючих зимових груш і жовтіючого листу волоських горіхів.

Старий заніс до хати ярмо й обережно поклав під стіл, далі заніс ланцюга — таким прив'язують до полусанок товсті букові кругляки, коли їх вивозять з ущелин між гір'їв. Обв'язав ланцем ноги стола, бо так робили прапрадід, прадід і дід для того, щоб купи трималося газдівство.

— Я з того світу прийду, коли не будеш пантрувати газдівства! — Останні слова помираючого Грабчука застрягли у вухах литим холодним і важким оловом.

— Гафіє, ти спиш? Гафо! — гукнув Дмитро до жінки. Та Гафія не прокидалася.

— Гафо! Чуеш, Гафо! — знову озвався Дмитро, сам лякаючись голосу.

Під ранок, врешті, Дмитро задрімав. Прокинувся знову, коли йому наснилося, що батькова душа перекинулася в чорного пса й прийшла вартувати газдівство. Вийшов одразу надвір і пустив пса з припону. Тарко крутнув хвостом, побіг від будівлі до будівлі, наче щось зачув у повітрі, зиркнув до клуні — так заглядав газда Грабчук, далі прибіг до порога й розлігся на ранковому сонці, поклавши голову між передні лапи.

У великий піст Дмитро прийшов до сповіді. В церкві тягло холодом від товстих кам'яних мурів. Крізь глибокі, випнуті вгору вікна на витоптану підошвами, вичовгану колінами забережан кам'яну долівку падало скупе сяйво. Опустившись на коліна, Дмитро тримав під бородою складені лопаткою руки й шептав слова молитви. До превелебного Гейзи Пельчарського один за одним підходили парафіяни. Їх голови духівник накривав епітрахіллю, вимахував швидко в повітрі хресного знака, нахилився й вислухував слова сповіді.

Хвилину скоцюрблено полежав на долівці, притуливши чоло до холодної плити, далі вдарив три поклони й підійшов до попа газда Дмитро Грабчук. Прокурений ладаном, протухлий свічками, пропахлий прісними проскурами одяг духівника дихнув на Грабчука й охопив його незвичайним забуттям. Дмитро впав на коліна, і його серце закалатало набожним страхом...

— Ще які гріхи чуєте на душі, брате во Христі? — питав наостанок духівник, коли Дмитро виклав сумніви, про все розповів: про те, як плугом вривався в сусідську межу, про те, як носив через воду вбрід скошену траву від Волошаря на свій покіс, про те, як у полонині з вівчарем Іваном Манзюковим зарізав удовину ялівку, а потім сказав, що вовки заїли, ще й «знака» вдові показав — обгризені ратиці і шматки шкіри. Дмитро затявся, немов сперло дихання, далі з грудей виривалася проста-проста, нехитра розповідь. Розповів, як помирав старий батько, як наказував берегти майно і погрожував, що з того світу прийде вартувати газдівство. Розповів, як у

день похорон з'явився на подвір'ї чорний пес, який йому приснився сон, як він пустив пса з прив'язі, як той пес вірно береже садибу тепер.

«А старий Грабчук був як той пес. Гавкав на своїх, гавкав на чужих. Не раз гавкав і на мене, коли був куратором», — подумав піп, в душі зло посміхнувся; а правовірному парафіянину наказав:

— Давайте тому псові добре їсти, щоб довго вартував ваш маєток, і ніколи його не прив'яжуть!

Дмитро немов тягар кинув з плечей. Відійшов у куток церкви, щоби відразу оддати землі сто поклонів, які звелів ударити піп.

З того дня Грабчуки годували Тарка їжею, яку споживали самі.

Минули роки.

Одного ранку Дмитро вийшов на подвір'я. Тарка поблизу не було.

— Тарко, Тарко! — гукав газда. З-за клуні почувся слабокє скавуління. Дмитро швидко побіг на псів голос.

Тарко лежав під старою грушею, звившись бубликом, витягав ноги, знову звивався, скавулів. Тут, під цією грушею, залюбки лежав старий Грабчук в теплу, літню пору після того, як його ноги скувала недуга, і він більше не йшов ораницею, тримаючи чепіги й ногою ступаючи у свіжу борозну, не робив отих дрібних кроків на кісниці, махаючи косою.

На очах пса застигли острах і просьба. Коли газда підійшов ближче до собаки, Тарко пробував підняти голову, звестися на передні лапи. Та дарма. Голова хляла, безладно опускалася, бо її не в силі була більше тримати шия.

Дмитро Грабчук побачив, що з псом діється неладне. Став приглядатися, чи, бува, хтось не шмагонув пса дрюком. Та садна не бачив жодного. Газда поплівся до хати й виніс Таркові молока. Пес навіть не глянув на миску; Дмитро обережно підняв голову собаки й почав тикати мордою в молоко. Тарко і не облизався.

Дмитро Грабчук приніс теплий батьків каптан — його покупився дати Мітлосі, — прикрив Тарка так, щоб тільки голова була на повітрі.

Коли вечірнє сонце лягало за обрій, Тарко широко розплющив очі, ніби хотів обійняти все газдівство Дмитра Грабчука, останній раз дихнув.

У великих очах собаки загас день, і вони затяглися поволокою.

Того ж вечора Дмитро Грабчук — перший газда в селі, маєток його не мав собі рівних у сусідніх селах — прийшов до пана превелебного. Молодий попик — син покійного Гейзи Пельчарського, проходжувався по широкому саду, вдихаючи п'янке повітря, — воно увібрало до себе пахощі отави, що сохла десь на лужку недалеко звідси, картоплиння, що пожовкло й лягло на ріллі, зелених конопель і верболозу, що стояв густим чагарником на березі шумливої Тересви.

— Слава Ісусу Христу! — привітався газда.

— Слава навікі богу святому! — протягнув піп.

— Помер Тарко.

— Тарко? — перепитав здивований піп.

— Тарко! — повторив газда.

Далі Дмитро розповів, як колись просив на сповіді ради, що має чинити з псом, в которого перекинувся старий Грабчук, як той пес вартував газдівство, як газдівство розросталося.

— Та що тепер? — кинув піп, немов хотів, щоб Дмитро швидше закінчив безглузду балачку і йшов собі додому.

— Треба Тарка похоронити! — спокійно, з переконанням у словах мовив газда.

Ледь-ледь не пирснув сміхом молодий піп, та суворим вартовим у нього заговорило чуття душпастиря, який знає, що необачним вчинком можна вбити сліпу віру в існування душі, в митарства-муки, що їх терпить грішник від смерті до страшного суду, — в загробне життя, врешті, у саму церкву і свого покійного батька.

— Похоронити? — все ще не знаючи, як бути, крутив піп.

— Похоронити! — мовив газда. — Я іду додому, зіб'ю з дощок труну, а ви прийдете, та понесемо на цвинтар.

Коли на землю з неба дивився байдужий місяць і вулицями вже ніхто не проходив, до цвинтаря на пагорб за селом Дмитро Грабчук ніс під пахвою дощану скриньку. За ним ішов піп.

ВЕСІЛЬНИЙ КУЛОН

I

— Мортху! Мортху! — гукав басовито високий, огрядний нотар, відсуваючи урядові розпорядження на самий край столу й завбачливо прикриваючи їх свіжим номером газети.

З суміжного кабінету ніхто не озвався.

— Додому розбіглися! О, ті не пересиділи б і хвилячки по урядових годинах! — муркнув невдоволений панисько й підвівся з-за столу, щоб самому знайти сільського бохтера Мортха. Нотар-бо добре знав, що хто-хто, а Мортхо буде десь в нотаріаті — будинку, що здіймається над всіма будівлями головної вулиці села своїм другим поверхом, етернітовим дахом і мурованими з цегли димарями.

— Мортху! — знову гукнув нотар на весь будинок.

Почулося поспішне човгання важких чоботищ, потім хтось зачвалав повільніше, наче не вистачило духу для прудкої ходи.

— Мортху! — втретє заволав нотар, немов йому особливо приємно було виголошувати ім'я свого підлеглого по службі, наче мав йому зараз повісти щось небувало радісне.

— Іду, іду! Пане нотариш! — хриплим голосом протягнув Мортхо, ще поспішніше човгнувши чобітьми.

Коли пан нотар побачив нарешті присадкуватого, з довгою рудою бородою бохтера, він повернувся до своєї канцелярії. За ним послухно плівся Мортхо.

— Сідай, Мортху! — вказав очима на крісло перед столом нотар з ледь-ледь обвислим підборіддям.

Мортхо м'яв шкарубкими пальцями з довгими твердими нігтями широкополого, в масних плямах капелюха, подивлявся захованими під вістряшками брів хитруватими очима на пана, чекав, що скаже.

Нотар підвівся з-за столу, зміряв очима Мортха, наче важив, як має говорити, підійшов до залізного сейфа, клацнув замком, вийняв папери. Поклав ті урядові документи на стіл. Мортхо встиг на одному з них вгледіти корону святого Стефана з похиленим хрестиком.

— Щось пан нотар мають казати? — услужливо питав бохтер, порушуючи недобру тишу, що раптом залягла в канцелярії.

Нотар ще й ще раз перечитував міністерські параграфи, розпорядження, ніби усе хотів зайвий раз уточнити, з'ясувати, а можливо, шукав того параграфа, за який можна рятівливо вчепитися.

Мортхо зважив, що, певно, пан зайнятий чимось важливим, і замовк, навіть відчув деяку незручність. Та нотар сам почав розмову.

— З огляду на те, що є рішення міністерства за номером таким-то, беручи до уваги параграф такий-то, що потребує негайного і беззастережного виконання...— почав сухою мовою пан нотар викладати канцелярське повідомлення, яке «в даному випадку торкалося нікого іншого», як самого Мортха. Мортхо в одну мить немов скоцюрбився, став меншим, ніж був (а був він і так малим), його кволі плечі зібралися дугою. Наїжачилися вістряшкуваті торчки брів, очі Мортха, як дві скляні баньки, забіліли холодними білками, застигли зіницями. Від тих очей віялом розбіглися густі зморшки. Мортхо приклав долоню до лівого вуха — лівим недочував,— наче боявся щось прогавити.

Він і сам добре не розумів, що з ним коїться, та второпав одне: його звільняють зі служби в сільському нотаріаті, бо прийшло таке розпорядження. По своїй майже дитячій наївності він, було, здивувався, як, звідки і від кого там, у самому великому Пешті, пани знають про нього, нічим не примітного службовця, що вислугує у далекій, загубленій в горах малій-Забережж? Та коли зважив, про що йдеться, ледь не заплакав.

— Розумієш, старий? — відкладаючи папери до залізного сейфа, питав нотар.

Мортхо крекнув, добуваючи із своїх пониділих грудей хрипливатий голос, ніби слово хотів сказати, та щось миттю вхопило його за горло, міцно зціпило й не дало мовити слова. Бохтер ще хвильку посидів, далі глибоко зітхнув, підвівся і так, наче його добре вибили поза вуха, настусали в ребра, почвалав з канцелярії, талапаючи чоботищами по дощаній підлозі.

II

Певно, Рифка здаля зачула важку ходу Мортха, тому стала на хвіртці, правду казати — там, де мала бути на порядній садибі хвіртка. Склала руки на животі й чека-

ла господаря з тою по-сімейному добродушною посмішкою, з якою вітала Мортха після роботи рік, два роки; десять, двадцять літ тому. Різниця була хіба в тім, що навіть рік тому на її обличчі менше було тих глибоких карбів, що бігли від перенісся, від очей, від уст. Та Мортхо не помічав нічого, що старило тепер Рифку, бо для нього вона була і нині такою, як двадцять років тому. Зараз він силкувався зберегти бадьорість, ту схвилювану радість, з якою завжди вітався з Рифкою, відчуваючи і тепло домашнього затишку, і щебет турботливої дружини, котра кожного дня розповідала про якусь новину в селі, відчуваючи і смачну вечерю, краще приготувати якої не зміг би навіть найдосвідченіший кулінар з трьома атестатами. Та Рифка, допитлива Рифка, що завжди бачила свого Мортха наскрізь, тепер помітила поволоку збентеження на його очах. Про все вона могла подумати — і про те, що на Мортха нагупав пан нотар, і про те, що з нього пускав кпи пан піднотар, — майстер кепкувати з слабких, ніким не захищених людей, — що, зрештою, він сам з кимось посварився, хоч це з ним ніколи не траплялося. Та навіть приснитися Рифці не могло, що її урядника Мортха мають звільнити зі служби.

Рифка до хати увійшла першою, за нею ступив через поріг Мортхо. Коли він знімав із сутулих плечей отого вибілілого, полатаного на рукавах, з заялженим коміром каптана, Рифка, за звичкою, що глибоко пустила корінь і стала невід'ємною рисою характеру, допомогла Мортхові — взяла каптан за комір і повісила на цвях. На другому цвяху вже висів крислатий капелюх, що його ткнув туди Мортхо, тільки увійшовши до хати. Як звичайно, без слова, він сів на табурет, вперся плечима в спинку залізного ліжка, ліву ногу відкинув так, щоб сперти на неї своє тіло, праву підставив Рифці. А вона обережно — так хіба торкаються коштовної речі — взялася за чобіт і ще обережніше почала тягнути за ноги.

— Ере-ере! — крєктав Мортхо і хапався рукою за ногу в тому місці, куди ще за першої світової війни влучила куля, роздробивши кістку й залишивши на пам'ять Мортхові тупий біль, по якому він визначав, коли має вигодинитися, а коли мають падати дощі.

Рифка обережно-обережно знімала чобіт, зиркаючи спідлоба на чоловікове обличчя, яке морщилося від тупого, м'ясного болю.

— Е-е! — кркнув Мортхо і полегшено зітхнув, мить потримав роззуту ногу, мов ляльку, в руці, потім опустив на долівку.

Коли він сів за стіл, його чекав шмат хали і здоровенний кухоль молока. Це Мортхо повинен був з'їсти до вечері. Та він їв неохоче. Довго жував кожен кусень, чавкав щелепами, кілька разів кожен шмат хали запивав молоком, мов нині вона була такою черстою, як трут.

Рифка ножем спритно зрізала кірку з хали, поклавши перед чоловіком пухкий м'якуш. Та Мортхо більше їсти не хотів.

— Ти, може, хворий? — протягнула Рифка.

— Ні! — короткою була відповідь.

— Може, на роботі щось недобре? — допитувалася.

— Ні! — було відповіддю знову.

Якийсь час у хаті, в старій, з похиленими вікнами хаті Мортха Шумільлейба, що губилася між садибами, на яких стояли добротні будинки, засіла гнітюча і дошкульна тиша. На все, що Рифка не питала, Мортхо відповідав «ні». А вона бачила своїми по-жіночому кмітливими, до Мортха завжди лагідними і добрими очима, що скоїлося недобре. Своїми вухами піймала в голосі незвичайні, тривожні звуки, яких не знала досі. Нарешті, відчула серцем, що твориться кривда. Порепаною від домашньої праці рукою — Рифка ніколи не сиділа пусто — торкнулася чола Мортха, чи, бува, не хворий він.

— Постели! — кинув очима на ліжко, що стояло тут, у малій кімнаті, тулячись залізною спинкою до прикуреної — давно б її побілити — стіни. Рифка без слова приготувала постіль. Мортхо потоював у перинах і часто задихав, похитуючи головою, наче думав щось, а може, розв'язував складне завдання й ніяк не знаходив його рішення. Хіба легко догадатися було Рифці, що Мортхо справді розв'язував важку задачу? Він морщив лоба, примружував повіки, немов тими глибоко захованими очима хотів щось пильніше розглянути; наче те, що він мав розглянути, було десь отут, близько, потім раптом віддалялося й тікало. Тоді Мортхо широко розтуляв повідки, наче ловив його. І про що тільки не передумав він того вечора, які тільки плани не будувала його уява? Рифка поралася коло плити, готуючи вечерю, дзенькала посудом, цоркала ложками, виделками, стукотіла тим

нехитрим хазяйством, що завжди трималося в бездоганній чистоті.

Раптом Мортхо себе ляснув долонею по чолю, ніби саме в цю мить до голови прийшла та єдина рятівна гадка, що її з такими тугими зусиллями шукав. Він посміхнувся ледь помітно, бо посмішка заховалася в куделі бороди, почав накручувати на вказівний палець не то чорний, не то рудий локон, що вився густими кільцями на голосниці, далі зібрав його у вузлик, ткнув за непомірно велике вухо. Задивився в одну точку на дощаній, почорнілій від кухонних випарів і студеного повітря стелі. Мортхо знайшов, що має чинити, щоб зарадити лиху, а цим знайшов і полегшення до свого розуму, серця і душі, повільно стулив докупи повіки й заснув.

III

Підстерігши і вичекавши, коли нікого не було в нотаря, Мортхо вхопив з голови капелюха, притис до лоба ярмулку, обережно постукав у двері й увійшов до канцелярії. Його привітно зустрів нотар, окинувши тим співчутливим поглядом, що миттю додав Мортхові і куражу, і бадьорості, відняв од серця той стискаючий біль, що сів сумнів та зневіру, навіть якусь байдужість до всього того, що вже трапилося і ще мало скоїтися бідюю. Мортхо жваво пішов від дверей до столу, кульгаючи пораненою ногою так, немов зараз саме оцим хотів зайвий раз довести, що він, Мортхо Шумільлейб, з гірського села Забережі, має не тільки інвалідність, але й неабиякі заслуги перед Мадьярським королівством — про це свідчать і дві бойові медалі, які теліпаються на стрічці, прицеплені до грудей так, аби і сліпий їх побачив.

— Ну що, старий фронтгорцош? — дружньо посміхнувся нотар до Мортха, простягаючи свою руку й показуючи на стільця, що стояв перед самим столом. Мортхо опустив своє тіло на той стілець, гречно пригладив рукою бороду й вимушено весело посміхнувся, після цього випнув груди так, щоб на очах нотаря увесь час були ті дві медалі.

— То, старий, з війни?

— З війни-и! — тягнувши останній склад, мовив Мортхо, і в слові чулася радість з того нотаревого запитання. — Першу, — тут Мортхо торкнувся кривим пальцем

лівої руки до бронзи, показуючи медаль, — заслужив у Боснії, як ішли на штурм з сербами.

— Ти, Мортху, йшов на штурм? — здивувався нотар, пильніше придивляючись до старого бохтера.

— А що гадають пан нотар? Пан нотар, може, думають, що Мортхо був поганий вояк? Мортхо на фронті самого чорта не боявся! За цісаря, за державу!.. Ой-ой-ой! Ай-вай, коли б пан нотар знали, що таке штуром! То таке страшне, що не дай і не приведи праведний господи!

— Знаю, Мортху, знаю! — молодцювато мовив нотар, протягнувши широку руку, що блиснула коштовним перснем і заграла точеним самоцвітом, дарма ні фронту, ні штурму сам пан ніколи не бачив.

— Другу медаль, пане нотар, я дістав на Піяві. Ой-ой, коли б пан нотар знали, скільки наш цісар там війська поклав!.. — пустився Мортхо в розповідь, та пан знову:

— Знаю, старий, знаю!

Тут нотар вийняв годинника, глянув, потім повів очима в бік вікна, наче і по денному світлу хотів знати, скільки годин. Мортхо подумав, що пан нотар поспішає, тому й сам не барився викладати просьбу, з якою прийшов. Правда, він ладен був пуститися у фронтові спогати, розповісти про всі свої справжні й удавані заслуги перед цісарем і Мадьярським королівством, спершу як ординарець полковника Крігсфельда, потім як справжній гусар, нарешті, як інтендант четвертого полку. Та не для розповіді був час, по всьому бачив Мортхо, тому він примирився з думкою, що про фронтові дороги розповідь іншим разом, й почав викладати покірну просьбу:

— Пан нотар мене можуть вислухати?

— Можу! — мовив нотар з готовністю.

— А коли б пан нотар написали таку просьбу до пресвітлого пана міністра?

— Яку просьбу? — нотар перебив Мортха.

— Таку просьбу, аби в ній написали, що Мортхо Шумільлейб — старий фронтовик, має поранену ногу, дві медалі від цісаря, що Мортхо за цісаря скалічив, що панам служив чесно і хоче служити далі, то, може, панський закон полівив би... — Тут бохтер на мить зупинився, неначе справді мав щось сказати про закон, тільки не наважувався, далі у відчай мовив: — Який то має

бути закон, пане нотар, коли від такого бідного чоловіка вириває кусень хліба з зубів?

Нотар мовчав.

А звідки йому, Мортху Шумільлейбу, знати, що собі думають пани в тому Пешті? Звідки він міг знати про те в цьому глухому селі, що загубилося високо в горах?

— То, Мортху, не pomoже й тоді, коли написати самому регенту Хорті! Розумієш? — мовив нотар твердими, як камінь, словами, і вже не можна було сумніватися в них. — Тут, небоже, помочі нема і від самого папи римського!

А Мортхо стояв у якомусь отупінні, бо вже сидіти більше не сиділося. Стояв, кудись дивився, та нічого не бачив, нічого не розумів. І як йому було розуміти, що то коїться на білому світі, чому його, простого службовця сільського нотаріату, проганяють з роботи? За що? За яку провину? Відповіді не було. Службу цю Мортхо дістав за те, що інвалідом повернувся з війни. І ось уже двадцять років жодного разу до кацелярії не спізнився й на одну-однісіньку хвилику. Не було жодного випадку, щоб з роботи пішов не останнім. Мортхо ніколи не згубив жодного урядового папірця, а переносив тих папірців по селу — ой-ой скільки! — ешеломом би не перевіз. За двадцять років він не знав, що таке дощ, сніг, мороз, вітер, хурделиця, ішов, бо мусив ходити, бо пани не давали спокою простому селянинові. Зрештою, Мортхо перед панами має і деякі заслуги. В селі кожна баба знає, як він власним тілом затулив від удару лопатою розлюченої Рябихи окружного ексекютора, що приїжджав забирати корову за податки. За це окружний начальник не тільки похвалив, але й дружньо поплескав долонею по плечу Мортха, коли проїздом зупинився у Забережі. Ніколи ніхто Мортхові не казав злого слова, хоч пережив він сімох старост, трьох нотарів. Бо він ніколи не підставляв мішка туди, де не його молосося. Мортхо знав, що то є служба і порядок навіть тоді, коли в забережанських крамарів, різників, ремісників були наглухо зачинені ковані залізом двері по суботах і релігійних святах. Він покійно чвалав по селу від двора до двора, заносючи до одної хати повістку в суд, до іншої — попередження, що строк сплати податку спливає, до третьої — платіжне повідомлення. Яких тільки паперів бохтер не носив, навіть пригадати важко, в якій тільки хаті він не бував? Треба сказати, що його появи ніхто не

радів, та ніхто й злости не таїв, бо кожен знав, що в нотарському уряді й без такого, як Мортхо, не обійтись.

Поки докучливий рій таких думок снував у голові бохтера, пан нотар відклав папери до сейфа і встиг щось перечитати ще раз — трапив на урядового документа, якого досі чомусь не читав. Далі одягнувся, начепив на голову великого капелюха з широким зеленим ошнурком. Нотар — пан, що не міг скаржитися ні на силу, ні на здоров'я, в Забережі йому жилося краще, як у матері під грудьми, — тепер стояв серед канцелярії і проникливими очима міряв Мортха від ніг до голови, пробирався в саме нутро його ества, і раптом йому стало шкода цього бідака.

— Ну, що, старий? Підемо додому. Дасть бог новий день, дасть бог і нову журу! — промовив пан нотар і першим взявся за клямку дверей, пропускаючи бохтера вперед.

IV

Після того як Мортхо широко й відверто розповів Рифці про все, що скоїлося, вони удвох довго думали, говорили. Спершу Мортхо не хотів давати знати Рифці про ті хмари, що зібралися над його бідною, а це значить і над її головою, та, врешті, поміркував, що дві голови — не одна. Він лякався, що лиха вістка ляже на Рифку великим каменем. Але Рифка була мов те невичерпне джерело, з якого струмили сила до життя, поради, догадки, думки. Та як вони поспіль не радилися, що не думали, нічого не придумали. А може, чимось задобрити панів, добути їх ласку? Та чим задобрити? Знову Мортхові думай над завданням, розв'язати яке було нелегко навіть з допомогою такої мудрої голови, якою була Рифка. Грошима не грошима (звідки тих грошей добути, коли їх ніколи в хаті не вистачало?), гостинцем не гостинцем (якого гостинця панові понести, коли йому ціле село носить?), вони й самі не знали. Та Мортхо і Рифка були твердо переконані, що пана нотаря підобрити можна, бо піддобрється всякий, всюди, на якому б високому стільці не сидів. І від того, що вони ніяк не знаходили, чим саме могли б здобути ласку нотаря, впадали в розпач, ба навіть у роздратованість, яка шарпала Рифку лютими кігтями. Мортхо, той самий Мортхо, що ніколи

не задумувався над тим, який він бідний, вперше в житті відчув свою страшенну убогість, жахливу слабкість і безпорадність в крутій хвилі.

Раптом — чи знічев'я, щоб відвернути увагу хоч на часок від клопоту, чи, може, сподіваючись щось знайти, — Рифка стала нишпорити в давно закинутих мішечках, вузликах, коробках, шухлядах. Коли б хто дивився на неї в цю хвилину, подумав би, що вона шукає якусь коштовність, котра зникла з дому давно-давно, про яку згадала щойно, бо тільки тепер вона знадобилася. Рифка цокотіла гудзиками, дзвеніла пряжками і застібками, різними старомодними витребеньками, розглядала пом'яті стрічки — і не знати коли, кому вони б знадобилися. Вона навіть не пробувала розплутати збиті докупи мотки ниток для вишивання, що тепер рябіли в очах різними барвами. Одним словом, того закинутого і забутого краму в Рифки була сила-силенна. Розглядаючи його, вона немов читала сторінки книги життя, ті сторінки переносили її в далеку, давно минулу молодість, що втекла від неї на гривастому шаленому коні. В штопаній, полатаній панчосі знайшла обтягнуту чорним бархатом шкатулочку. Саме в ту мить, коли вона нігтем відмикала бронзового замочка, до Рифки підійшов Мортхо з наміром зібрати нікому не потрібний мотлох, кинути до грубки й підпалити, щоб зотлів на попіл.

Рифка підняла віко шкатулочки. Вогнем радості заіскрилися очі Рифки, і вона глянула на Мортха. Той стояв здивований і чимось несподіваним зворушений; Рифка піймала в його очах радість, побачила, як миттю затремтіли губи, мов хотіли щось промовити, а потім туго стулилися. Мортхо тільки головою схвально похитав, дивлячись на свою Рифку, яка наче розквітла, помолоділа і сили сповнилася. На їх обох дивився великим оком кулон, той самий кулон, що його на золотому ланцюжку повісив сорок літ тому на білу ший дружини сам Мортхо. То було в день їхнього весілля. Тоді Мортхо відчував пальцями своїх рук ледь-ледь вловимий ніжний пушок Рифчиної шиї, бачив отой здоровий — кров з молоком — рум'янець, що пашів вогнем і молодію нерозгубленою дівочою силою. А Рифка вмить відчула дотик золотого ланцюжка, що так легко торкався її білого тіла, відчула вагу кулона, що колихнувся на ланцюжку, почувла тепло губ Мортха, який так ніжно поцілував її саме в тому місці, де вгніздився кулон.

Рифка взяла пальцями золотого ланцюжка і підняла кулон у повітрі.

В золотій мережаній оправі кулон загравав оранжевим сяєвом, а те сяєво заіскрилося і полихнуло давнім вогнем, що не загас під попелом часу. Оранжеве сяєво блиснуло на зморшкуватому обличчі Рифки, коли вона підняла кулон вище, до світла гасниці, потім перелилося золотом на рудій бороді Мортха й потонуло в хвилястих волосинах, що світилися і виблискували, мов тільки-но витягнуті мідяні струни. Очі Рифки й очі Мортха зішлись до купи саме посередині того повітряного простору, що розділяв їх тепер. Мортхо не припадав до Рифки, вона не тулилася до нього, як було роки й роки тому, коли прикрашувала свою шию кулоном в урочисті дні. Обое стояли в якомусь отупінні, немов їх дивною силою заворожив кулон, про який давно забули, а можливо, тримали його десь в глибинах пам'яті. Та минула хвилька, дві хвильки, Мортхо звів тремтячі руки в повітрі, ступив крок до Рифки, а та подалася до нього, й вони застигли в тільки їм зрозумілих тривожних обіймах. Рифчина права рука повисла на плечі Мортха, а на золотому ланцюжку колихався кулон, торкаючись латаної, заяложеної на комірчику камізельки, і здавався тепер таким безглуздим, таким у цій хаті не потрібним скельцем.

— Віднеси! — вихопилася з обіймів Рифка і простягла кулон Мортхові.

— А тобі? — несміливо видавив Мортхо.

— Мені на пам'ять шкатулка залишиться! — сказала Рифка, вхопила шкатулочку й притиснула до грудей, немов тепер нічого дорожчого на світі не знала.

Мортхо простягнув руку до кулона, й було видно, як та рука тремтить. Поки Рифка вмощувала шкатулочку на видне місце, Мортхо знайшов клапоть паперу, загорнув кулон й заховав до спідньої кишені камізельки.

Цілий вечір уже ні Мортхо, ні Рифка не розмовляли. В їх убогій хатині, що тепер зіщулилася й стала нижчою, тіснішою, залягла така тиша, наче хтось несподівано до цієї хатини ввірвався серед білого дня і когось безжалісно пограбував. Мортхо відчував, що зараз ніби хтось шарпонує кусень кров'ю облитого Рифчиного серця, та зарадити лиху не міг.

Вечірнє сонце, прощаючись з землею, цілувало її на-труджене чоло. Воно лягло за високу гору, що велетом здіймалася над Забережжю, де-не-де біліла латками снігу, якого в улоговинах не розтопили ані перші провесняні теплі вітри, ні рясні дощі, які сповнили ручаї та звори, обмили заспану землю в долині міжгір'я. Снігу не розтопило і весняне сонячне тепло.

В цю вечірню пору висока гора темною велетенською громадою гнітила село Забереж.

Нищечком крадучись, Мортхо чкурнув попід вікно канцелярії нотаря. Побачивши пана за столом, зрадів, що нотарева сама дома; подався до хвіртки, далі пішов двором, по викладеній гладкими плитами доріжці попід стіною дому. Він став під дверима глухо зачиненої передньої й відчув, як раптом забилося тривогою серце. Схопивши капелюха з голови, зітхнув так, наче мав стати перед судом і дати відповідь за важкий злочин. Він постукав пальцем у двері. Почувся голос ніби десь всередині будинку, й Мортхо прислухався, чи не йде хтось. Та голос замовк. Тоді він вдруге набрався сміливості й постукав знову. Донеслося ліниве талапання кімнатних тувель, кліпнуло дверне вічко, й двері відчинилися. Перед Мортхом стояла в довгому до підлоги атласному халаті пані нотарева.

— Що, Мортху? — спитала не по-жіночому грубим грудним голосом.

Та Мортхо гав не ловив. Він прослизнув у двері, щоб не говорити з-за порога, сягнув рукою під пахву.

— Що там маєш, старий? — взялася цікавістю пані, коли Мортхо їй простягнув невеличкого вузлика.

— То моя Рифка, ніроки, посилає пані. нотаришці! — мовив і зам'явся, наче ловився на чомусь неладному.

Пані розгорнула вузлика й просіяла здивованими очима.

— Кулон! — вирвалося з її уст, наче багато про нього чула досі, та побачила його вперше. Зі звичною жіночою цікавістю поспішила до світлиці й стала перед важким дубовим трюмо. Пані приміряла ланцюжка, й поверх атласного халата сповз кулон, колихнувся, далі став великим оранжевим оком серед пружних, дещо обвислих грудей, що давно відквітли, але ще все пашіли силою

тої пори, коли жінка рада будь-якій витребенці, тільки б прикрасити себе. Мортхо стояв тут, поряд, ніби милувався пані нотаревою, чи справді був радий, що зміг вчинити їй таку приємність. В лівій руці застиг папір, до якого був загорнутий кулон.

В дверях стукіт. Звично, чіткими кроками пройшов у передній до вішалки нотар, скинув капелюха, плаща.

— Мішіке! — глянула пані.

Мортхо підніс руку, схопив нею повітря, щось бажав уміть пані сказати — адже йому хотілося віч-на-віч мовити тільки їй, просити її, аби панове серце до нього було м'якшим. Та дарма! Відчинилися двері, на порозі показалася огрядна постать пана. Мортхо упіймав на обличчі нотаря задоволення, яке відчуває канцелярист, що переступив поріг затишного дому, в котрому хазяйнує розпорядлива господиня. Гість помітив і те, як задоволення пана змінилося на здивування нечеканою присутністю Мортха.

— Мішіке, тобі подобається? — питала пані, притуляючи золотого ланцюжка до шиї.

— Мені? — перепитав нотар, і в голосі його Мортхо відчув: «Що шукає отут цей бохтер?»

— Тобі! — рішуче карбувала пані, зробивши півоборота від трюмо, перед яким щойно хизувалася. Нотар про все догадався:

— Не дуже!

— А мені дуже! Уяви собі, як буде пасувати до того плаття, що Маріка пошила мені на тому тижні. Я тільки такого кулона хотіла мати! Такий мені навіть снився! — зашебетала пані так облесливо, що від тої жіночої масності й камінь пом'як би.

Пані ступила до нотаря — той і не схаменувся, як впала на шию, почала його тут, при Мортхові, обнімати і цілувати.

Мортхо стояв розгублений. Він ще не міг второпати — коїться щось ладне чи неладне?

— А ми тобі, Гізіке, кулона ще купимо! Та й не такого, а кращого! — лагідно промовив нотар, простягаючи руку за золотим ланцюжком, щоб самому глянути на коштовність.

— «Купимо», «купимо»! Ти мені тільки обіцяєш! — передражнила пані.

— А ти, Мортху, скільки просиш за оцей дуригріш? — раптом зм'якло серце пана.

— Та хіба я знаю, пане нотар? То моя Рифка, прошу красно, пані передає.

— Як передає? За добре слово, за красиві очі? — забубонів нотар.

— Та я, пане нотар, не знаю. Може, за добре слово, може, так! — поспішив Мортхо знову, наче його Рифка і справді така благодійниця, що більшої не знайти.

— Слухай, старий! — простягаючи кулона, ляснув нотар Мортха по плечу.— Ми з панею ще порадимося, купувати від тебе цю дурничку або не купувати, а поки що ти собі її забереш і понесеш чесно додому!

Пані розгубилася раптовим поворотом дії, Мортхо зняковів. Його губи затремтіли, склалися так, наче ним він мав не то заплакати, не то щось сказати для свого захисту і рятунку.

Та чинити було нічого. Мортхо наставив долоню й обережно затис у ній кулона, мов тепер справді лякався, щоб силою не вирвали його. Він вайлувато крутив нескладною, кволою фігурою, повернувся й пішов до дверей.

За Мортхом вийшла пані, щоб замкнути ключем хвіртку. Вивела його на ганок, тут вхопилася за клямку, наче притримувала, щоб не відчинив хтось зсередини, шепнула:

— Дайте, Мортху, поквітаємося потім.

Той хутко сунув рукою до пані. А вона спритно ткнула кулон за пазуху й зникла за дверима.

Старий Шумільлейб ще хотів щось нотаревій сказати, та було пізно: він стояв один.

VI

Як не докоряв жінці нотар, як не сварився, а все ж, коли давати гроші, нехай для «порядку», треба знати за віщо, і коли вже бруднити свої руки в чомусь, то треба знати в чому. Так думав пан нотар по дорозі до Моті Шумільлейба — сільського годинникаря, що знався в ювелірній справі. Нотар ішов, щоб дістати пораду, й перевірити кулон, чи якісний, і встановити бодай приблизну його вартість. Дружина нотаря рвалася іти з ним — боялася, що годинникар розрадить, та чоловік сказав, що їй краще сидіти дома.

Вечірні сутінки оповивали село. З будинків, що шикувалися почорнілими дерев'яними дахами по обох боках

сільської вулиці, падало в темінь сяйво гасниць. Світилося і в годинникаря Моті Шумільлейба, коли під його хатою став пан нотар. Правда, сліпі двері з вулиці були глухо зачинені, вперек них для певності лежала залізна рейка. Прямо над головою пана звисав великим бляшаним диском годинник, на циферблаті якого намальовані стрілки чомусь показували рівно восьму. Нотар приставив руку до чола дашком, став заглядати в будинок. Скоцюрблений і зосереджений годинникар щось ретельно підстругував за столом, на якому лежало повно найрізноманітнішого інструменту, шкатулок і шкатулочок, годинників, баночок та скляниць.

Нотар цоркнув рукою по шибі. Мотя зняв лупу, що білою костяною трубкою трималася на правому оці, глянув на вікно тими натрудженими і чесними очима, якими дивиться людина, котрій довгого дня не вистачає для праці.

Нотар постукав удруге й озвався:

— Мотю, ану пусти!

Годинникар квапливо відклав інструмент, хутко схопився з-за столу й пішов до дверей. Дзенькнуло залізо на східцях, впадши з дверей, дзвякнув замок, і на порозі став такий же недолугий і кволий, як і бохтер Мортхо,— його рідний брат Мотя Шумільлейб.

— Ой пане нотар, бодай ви здорові були та щасливі! Що вас так пізно до мене привело? — гостинно зустрів годинникар представника державної влади, радіючи, що має у своїй хаті такого високого гостя.

Нотар протиснувся крізь двері й став серед кімнати-майстерні. Мотя заметушився, шукаючи, на що б зручніше примоститися пану. Його очі зупинилися на старовинному, з протертим шкіряним сидінням і високою різьбленою спинкою кріслі. Годинникар хутко витер крісло рукавом піджака й привітно розвів руками:

— Прошу пана ласкаво, най сідають у нашій бідній хаті!

— Дякую, Мотю! — потонувши в пружинах сидіння, мовив нотар, сперся плечима об спинку крісла і зітхнув так, наче в хатині сільського годинникаря було знайдено полегшення і спокій після важкого, переобтяженого клопотами дня. Обвішані годинниками стіни майстерні говорили потаємною мовою, яку, певно, міг зрозуміти тільки один Мотя. Вкриті білою емаллю, розділені мережкою римських цифр, давні, старомодні циферблати

блимотіли великими бiльмами на нотаря, маятники колихалися мiрно i спокiйно, наче хтось невидимий, але впевнений у правотi махав пальцем на нiчного гостя.

Такими ж рiзними вiдтiнками звукiв «тiк-так, тiк-так», як рiзноманiтними були майстри, майстернi, заводи, що колись виготовили цi механiзми, годинники карбували плин часу, який не зупинявся нi на один-однiсiнський мент. Цi звуки нагадували пановi, що час — не застигла на мiсцi категорiя, а поняття вiчного i безперервного руху. Схильний до фiлософських роздумiв, пан тепер навiть думав над тим, чи взагалi правильно вчинила людина, винайшовши годинника, чи годинник, будучи другом людини, не є iнколи i його недругом.

— Ви, пане Мотю, не одного годинника воскресили з мертвих! — проiнявся раптом повагою до ремесла годинникаря пан нотар, не зводячи iз стiн очей.

— Ой, i не кажiть, пане нотар! Стiльки тих годинникiв виликували оцi руки, i сказати не можу скiльки! — жваво й бадьоро заторохтiв годинникар.— А знають пан нотариш, яка радiсть, яка радiсть: принесли до тебе годинника, ти взяв, приклав до вуха, а вiн стоiть. Ти крутнув ним у руцi, а вiн стоiть. Ти вiдчинив вiко, торкнувся iнструментом — знаєш, де болить. А колiщатка дивляться на тебе так, гейби кожне з них знало говорити, просять: «Поможи!» Ти берешся до дiла. Око заливається сльозою, а робиш. Нарештi колiщатка знову вкупи, завiв пружину, а вони ворухнулися, пiшли...

Нотар слухав розповiдь розчуленого Мотi Шумiльлейба, далi глянув на годинника й каже:

— Знаєш, майстре, чого я прийшов до тебе?

— Коли пан скажуть, буду знати!

— Я прийшов, аби ти менi дав розумну пораду!

— Най пан кажуть яку. Хiба моя голова може служити пану?

Нотар вийняв з кишени кулона, взяв пальцями ланцюжка й поколисав ним у повітрі.

— Ну-ну! — муркнув Мотя, простягаючи руку, щоб зблизька оглянути скарб.

— Що скажеш, старий? — нотар подав кулона Моті.

— Зараз, зараз! — поспiшив годинникар до столу. Пiдтягнув гасницю, що миттю рвонулася вгору довгим сердитим язиком, пахнула чорною сажею, нап'яв косянчу трубку. й схилився над кулоном. Шумiльлейб крутив, вертiв оранжевим прозорим кулоном влiво, вправо,

дивився на світло, приставляв ближче до ока. Кулон кидав золоті миготливі плями на коліщатка, на інструмент, на стіл, за яким вмовився годинникар.

Нотар стежив за Мотею, мов зараз на його обличчі були виписані і вартість, і якість того кулона.

— Гм! — муркнув Мотя й насмішкувато глянув на нотаря. — То, прошу пана, дешевий кусень скла!

Нотар розчаровано вп'явся очима спершу в кулон, потім в Мотю.

— То пан, може, купили?

— Та ні, майстре! Зайшов порадитися з тобою. Скоро двадцять п'ять років, як ми поженилися, хотів купити в дарунок моїй пані.

— І хто таке видів? Золото як золото, нині має ціну, а кулон, кулон... я би за нього ламаного крейцера не дав... Хочуть пан мати кулон? Хочуть пан нотар красний кулон мати? — Тут уже годинникар говорив, наче справді отой найкращий кулон з усіх існуючих на світі був десь отут, в якійсь із шухляд стародавнього секретера, що тулився в кутку кімнати, ховаючись у сутінках.

— Ану покажи! — зацікавився нотар.

Мотя Шумільлейб задоркотів в'язкою ключів, відімкнув столину, в столині меншим ключиком — залізну скриньку, що була пригвинчена до дна шухляди, з залізної скриньки добув ключ й подався в куток кімнати, завбачливо зачинивши шухляду й сунувши в'язку ключів до кишені.

— Хочуть пан мати для пані дарунок? Хочуть пан мати кулон? — муркотів Мотя, нишпорячи в глухому і сліпому кутку, дзвйкаючи ключами.

Коли Мотя Шумільлейб поспішив до пана з невеличкою шкатулкою, очі нотаря горіли цікавістю. Годинникар обережно — так хіба вершать якийсь надзвичайний обряд — відчинив шкатулку. Перед нотарем глухим, чаруючим світлом засріблилося намисто. Мотя Шумільлейб крутнув шкатулкою перед очима пана, ніби хотів зачарувати його красою із шкатулки, далі взяв намисто пальцями ювеліра й кохихнув у повітрі.

— Оце весільний кулон! Оце дарунок! — примовляв Мотя, коли чоло пана зібралося в зморшки: «Звідки в оцього непоказного годинникаря така коштовність в глухому і далекому верховинському селі?»

— Так! Це кулон! — труснув головою нотар, не зводячи очей з дорогої речі.

— Коли б інший хто прийшов, я і не показав би! То тільки для пана нотаря! — мовив годинникар, наче справді не знати з яких часів беріг кулона, щоб ним прикрасила себе пані нотарева.

Нотар ковзнув очима по тому кулону, з яким сюди прийшов, далі спинив зір на коштовному намисті. Що тут було порівнювати?

— Але ти, Мотю, заправиш за того кулона таку ціну, що ціла Забереж стільки не коштує! — дещо розчаровано, дещо з іронією мовив пан.

— Гм? Коли пану нотарю до кулона, не посваримось!

На хвильку в кімнаті залягла тиша. Тільки годинники вели між собою неугавну бесіду, і кожен з них дивився на Мотю Шумільлейба, на нотаря докірливим великим оком.

— А звідки пан нотар дістали цього кулона? — цікавився годинникар.

— Звідки? — посміхнувся пан і заходився вже загортати кулона до шматка паперу, щоб заховати в кишені.

Та Мотя знову простягнув руку, щоб іще раз глянути на нього. Шумільлейб приглядався до ланцюжка, до замочка; побачивши пошкрябину, миттю вхопив костяну трубку й припав до тої пошкрябини.

Він складав закарлючку до пошкрябини — одному йому зрозумілі літери, — в складі, слова. Миттю ковзнула трубка з-під брови, якою трималася, і впала на дощану підлогу. Опустилися руки Моті Шумільлейба, немов кудись із тих рук раптом ділася сила, він сплотнів, потім його взяло жаром, далі на чолі, в складках біля носа рясно набігли краплі холодного поту.

«Так, так, так...» — муркотів Мотя під ніс, про все, про все догадуючись своїм гострішим за бритву розумом, до якого немов тільки тепер сила поверталася. І яким безглуздим, нікчемним в одну мить видався йому цей вечір! Адже Мотя обома вухами чув історію Мортха, і тепер недарма він був таким привітним до пана, знав добре, чому показує йому те намисто, що його колись вперше застебнув на шії своєї давно померлої Рухлі... Та було пізно...

Нотар тямив добре: про що знають двоє, не сміє знати третій. В цьому його застерігав попередник. А то був справді досвідчений нотар. Тому зараз він квапливо ткнув кулона в кишеню й заходився чемно прощатися.

— Мортху! Мортху! — гукав нотар на весь будинок, з якого давно пішли додому і пан піднотар, і всі писарі. Коли не відповідав ніхто, урядник голосніше кликав:

— Мортху, де ти?

Почулося таке знайоме човгання старого бохтера по дощаній підлозі. Те човгання ставало виразнішим, виразнішим, поки Мортхо не постукав у двері.

— Можна?

— Можна! — гукнув нотар, і в дверях знову показала квола, сутула в плечах, з довгою рудою бородою постать Мортха Шумільлейба.

Бохтер звично став у дверях, завагався. Коли нотар дав знак головою, — хутко подався до столу.

Пан зустрів старого стоячи, виструнчився над столом і тепер немов з якоїсь висоти дивився на недолугого бохтера. Йому раптом стало шкода бідного Мортха, і разом з тим було соромно, що він теж спричиняється до тої великої несправедливості, дотримуючись букви закону. Нотар подумав, як би тут зарадити біді, та перед його очима мережкою побігли слова закону, окремого, суто таємного листа, що його отримав з міністерства додатком до закону, і вже тут відчув свою безпорадність, і ще гостріше зрозумів невмолиму слабкість Мортха.

Нотар схаменувся і, немов побоюючись, що хтось розгадає його думки, вихопив з кишені паперового вузлика і подав:

— Бери, неборе Мортху! Ми з панією порадилися, що тепер кулона купувати не будемо.

— Та... та... — розгублено затакав Мортхо. Його руки потяглися до кулона, потім він їх відсмикнув, наче ними мав ось-ось торкнутися розпеченого заліза.

— Бери собі, старий, бери! Що твоє, то не моє! — наказово мовив нотар, поклавши кулона перед самим Мортхом.

Той взяв кулона і спокійно, з гірким розчаруванням і прикрою байдужістю, що охопила враз, сунув згорток до кишені.

Запала хвилина тиші. Важка, як олово, гнітюча, як похмура захоплена сльотою в горах ніч. Мортхо чув, як стукотить його поранене серце, чув, як жар б'є по вилицях, як щось мов обривається з його нутроців і тягне долу. Йому захотілося вмить сісти, бо відчув, як

дубіють ноги, наливаючись холодним важким залізом. Та Мортхо стояв. Стояв отут, перед столом пана нотаря, перед самим паном нотарем, і як йому було сісти? Раптом він у своїй нехитрій уяві побачив, як плететься від хвіртки до хвіртки, від хати до хати старий Фроєм Гедайло. Та в старого Фроєма нікого немає на світі, та старий Фроєм не бився на війні ні за цісаря, ні за Австро-Угорську імперію. Він і медалей не має. І Мортхові Шумільлейбу стало моторошно, стало лячно, його спиною пробігли мурашки, ціле гніздо мурашок розносило якийсь дивний, невідомий, дошкульний холод.

Задеренчав пронизливо телефонний дзвоник. Нотар потягнувся до трубки. Мортхо повернувся від стола до дверей.

VIII

Щоранку він приходив до нотарського уряду, як місяць, рік, два роки, десять літ тому...

Коли вранці в канцеляріях нікого не було, крім жінки, що поралася з шматиною, витираючи підвіконня, столи, змахуючи порох з чорнильниць, Мортхо проходив приміщеннями, звичайно, кидав оком на шафу, де лежав шкірою до стелі бубон.

Ремінь того бубна звисав. Мортхо підхоплював, кидав тим ременем нагору. Скільки новин, скільки вістей різніс Мортхо разом з тим бубном по селу! А тепер він, його старий приятель, супутник, покірно лежав отут, на шафі, наче нічого й не трапилося. І Мортха захопили ревності до нового бохтера — Томаша Балабаника. Можливо, він і сьогодні зніме бубна з шафи, піде з ним по селу, торохтячи по шкірі, понесе новину. Так, отой бубон залишився на службі, а Мортхові безжалісно, безсоромно вказали дорогу зі служби. Шафи, столи, стільці, вішалки, масивні секретери і залізні сейфи, що замикалися мудрими ключами, зачиналися торохкотливими ролетами, нарешті грукки, стіни — все це було близьке, таке дороге для Мортха, наче воно вросло в його мозок, увійшло в його серце невід'ємною часткою, стало часткою самого Мортха. А тої частки відняти від нього не міг міністр, що підписав закона, який позбавляє служби, не міг відняти пан нотар, не міг відняти і сам регент Хорті, що надіслав того закона в Забережж.

Коли сонце геть-геть піднімалося над обрієм і Мортхо міркував, що скоро пани мають приходити на роботу, він чвалав з нотарського уряду. Сад, що простягався від будинку до самої гори, ще не зеленів весняним вбранням, та в ньому вже гомоніла пташня. Була саме та пора перед весняним пробудженням, коли дерева громадили сили, щоб бризнути зеленню листочків, коли облоги тяглися до сонця зеленим оксамитовим паростом. Чисте, обмите першими рясними лагідними дощами, позолочене щедрим сонцем верховинське небо знімалося глибоким шовковим шатром, бо спиралося на верхи високих гір. Мортхо набирав повні груди того весняного п'яного повітря, що настоялося пуп'янками яблунь, черешень, слив, дихало полем і ліщиною, віддавало квітучим терном. І, мабуть, вперше в житті до болю виразно Мортхо відчув красу буття!

Мортхо Шумільлейб сідав на місток, перекинутий від вулиці до хвіртки двора нотарського уряду, спирався ногами на зарослий бур'янами укiс яружки й чогось чекав. Чого саме чекав, чого сподівався, чому саме тут сідав, а не десь-інде, відповісти на це так само не зміг би, як не зміг би на це відповісти і найбільший мудрець на світі. Поклавши бороду на груди, упершись ліктями на коліна, підібравши під себе каптана, Мортхо поринав у бездонну задуму-журу.

Та коли бачив, що поспішає сільською вулицею бохтер Томаш Балабаник, впливав з тої задуми. Вищий середнього росту, з чорним чубом, чорними підстриженими вусами, Томаш Балабаник ішов у новому одязі — сіряку, що його одягав тільки в неділю та свята, і якихось черевиках (в постолах ходити на державну службу не наважувався: боявся позбутися легкого хліба). Старий відчував гостру неприязнь до Балабаника, та її швидко, мов вітром, розносило, бо Мортхо був не дурний і знав добре: не було б Балабаника, був би хтось інший.

З нижнього кінця вулиці показався пан ексекютор. Довгий, як телефонний стовп, з довгими ручищами — одною махав, мов ціпом молотив, у другій ніс шкіряну активку. Ексекютор тим же повільним кроком тупотнув по містку, удаючи, ніби на ньому нікого не бачить. Це боляче копірснуло Мортха в саме серце. Хіба міг він забути, яким завжди привітним видавався той ексекютор при зустрічі? А не було за що? Якби не він, не Мортхо

Шумільлейб, баба Рябиха добре б сягнула його лопатою по голові в пилипівку, коли прийшов забирати корову. Старий Шумільлейб гордився цим героїчним вчинком, та зараз він справді пошкодував, що захистив зайдю від побоїв.

Мортхо глянув на доріжку, що вела садом попід яблуні. Саме зараз цією доріжкою поспішав, нахиляючи голову, щоб, бува, капелюха гілка не змахнула з голови, писар. У Забереж він приїхав на службу давно, одружився тут з газдівською дівчиною-одиначкою й жив під пологою, некрутою горою. Шлях собі коротав завжди, бо ішов до уряду навпростець садом. Писар підплигував на східцях, перестрибуючи через один, щоб швидше зайняти місце за писарським столом. Уявою Мортхо бачив, як той вмощується за великим столом, як відчиняє шухляду, виймає ключа, відмикає шафу, бере звідти машинку, вкладає до неї папери, потім чинно, акуратно одягає захисні нарукавники. А ось зараз ще пан писар відчинить вікно, і потім уже заторохтить на машинці. Почнеться трудовий день. І справді, саме в цю мить з вікна полинуло вправне торохтіння — немов коники застрекотали-затріщали на покосі. Мортхо бачить уявою того писаря, коли він відвертає очі від машинки, а друкувати не перестає, бо хизується своєю вправністю.

— Добрий день, Мортху! — привіталася середня на зріст жінка, гарно одягнена, з тим яскраво вираженим рум'янцем на обличчі, що свідчить про здоров'я і силу свіжої, збереженої молодості.

Мортхо схопився з місточка:

— Доброго здоров'я, пані Магдалено!

Пані Магдалена кинула співчутливим, привітним поглядом, посміхнулася товариською ласкою й пішла, бо вже на роботу спізнувалася. О, якою доброю і привітною вона була до Мортха завжди! Ніколи злими очима не глянула на нього, ніколи словом не докорила. Та й за що було Мортха корити?

Старий бохтер нестаріючим серцем завжди чув, як у ньому здригаються невидимі струни, коли заходив до тої канцелярії, за одним зі столів якої сиділа над паперами тендітна пані Магдалена. О, він би день і ніч стояв отут, в дверях, коло самого порога, коли б його не охоплював отой дратуючий страх, як тільки пані зводила голову, як тільки її уста розквітали для одного Мортха відчутною поблажливою посмішкою.

Останніми прийшли на роботу пан піднотар і пан нотар.

Сонце щедро гріло худі плечі Мортха, що виступали двома лопатками на каптані. Будинок нотаріату жив, діяв, вирував, як озерце, скрипів перами, як день-два, як рік тому, і, здається, ніяких змін не сталося. А Мортхо Шумільлейб сидів отут, на містку, такий самотній, такий нікому вже не потрібний...

IX

— Мортху! Мортху! — будила Рифка Мортха, коли ранковий сонячний промінь іскрився в хвилястому русло волоссі його бороди.

Та Мортхо не ворухнувся.

— Мортху! — скрикнула Рифка, і в тому її голосі змішався невідступний відчай з холодним страхом. Рифка схопила Мортха за праву руку, а та рука була така холодна, така холодна. Ліва рука притиснута до камізельки — чомусь вчора він ліг спати в ній — саме там, де чув, ні, вже не чув вузлика з кулоном. Рифка припала до грудей Мортха, стала слухати, чи б'ється його серце. Та змучене, переболіле гірким болем Мортхове серце більше не билось! Рифка в якомусь тупому, терпкому забутті стала бити Мортха по обличчю, здавалося їй — він ось-ось зітхне, глибоко вдихне повітря і гляне на неї, ледь-ледь добродушно-глузливо посміхнувшись. Рифка відчула, як щось велике обірвалося, полетіло в безодню, з якої вже нема вороття, й по її змученому тілу пішов біль. Миттю вона опустила руки, впала на долівку, наче хтось підотнув її ноги в колінах, й гірко-гірко заридала. А на Мортхових устах справді застигла глузлива посмішка, його мертві примружені очі запитували: яке взагалі може бути питання, коли йдеться про людину з її великим серцем, з її добрими чуттями, з її розумом? І здавалося, що в цю мить Мортхо дошкульно посміхався над паном нотарем, над паном міністром, що написав і підписався під тим безглуздим законом щодо євреїв у Мадьярському королівстві, посміхався з самого регента Хорті, нарешті, сміявся з сонця, що світить однаково всім.

Коли сонце опинилося за вікном, промені осявали ліжку Мортха навкіс. На обличчя бохтера падала тінь. Та й вона ніяк не стерла посмішки.

...Згасали останні промені вечірнього сонця, що запа-
ло за широку, мов сідло, гору над Забережжю.

В чорних каптанах, широкополих чорних брилях, по-
спішно відриваючи важкі ноги від землі, сільською ву-
лицею ішли люди. Похмурі, німі. В чорних підстриже-
них, довгих рудих бородах ховалися їхні обличчя, на
яких тепер лежала і тривога, і смуток, і дума бентежна
про день завтрашній. Загубленою у високих Карпат-
ських горах сільською вулицею ступало передчуття ве-
ликої біди і горя.

Два високі, кремезні чоловіки несли труну, вкриту від
часу вибілілим чорним сатином.

Коли похід спішно завернув до цвинтаря, що на ньому
свічками стирчало з землі тесане каміння, село оповива-
лося сутінням.

...Проходячи від двора до двора, від хати до хати, од-
ної п'ятниці навідався до Рифки кривий, з сумними зав-
жди очима Фроєм Гедайло. Став на порозі й чекав. Риф-
ка заметушилася, щось шукаючи по кишенях, нарешті
в одній з них намацала гріш й подала Фроємові. Фроєм
був уже надворі, коли Рифка поспішила з хати, несучи
в руці камізельку.

— Фроєм, Фроєм!

Рифка подала Гедайлові камізельку. Той скинув лата-
ного й перелатаного на рукавах, на плечах каптана й
одягнув камізельку, вдячно кивнувши головою.

В неділю вранці старий несподівано знову прийшов
до Рифки. Став на порозі, й коли Рифка запитливо гля-
нула — адже не чекала його, — Фроєм тремтячою коша-
вою рукою простягнув їй паперового вузлика. Нічого не
розуміючи, вона розгорнула його.

На обличчі Рифки, викарбовуючи густі зморшки,
оранжевим сяйвом блиснув кулон. В ньому зламався
промінь сонця.

НА ФРОНТ

Відтубили сурмачі нічліг. Позаду залишилося гірське
село і військова частина, виряджена в дорогу на фронт.
Залишилися хлопці на варті, і він бачив їх, як потирають
руки, тупаючи ногами, проганяючи холод, що дошкульно

пробирався крізь солдатський мундир. Він бачив сільських парубків, що спали разом з кіньми державними, з селянською худобою по хлівах. Ті хлопці готові шохвилини схопитися, зняти з гака зброю — сідла, упряж. Готові сідлати коней, запрягати до возів, вивезти гармати з дворів, у яких розквартирувалися, рушити в дорогу — далеку, невідому, лиху...

Він ішов і чув, як лине в долині церковний дзвін на смерк, як глухне голос того дзвону, б'ючись об крутого-ри, як тане, падаючи в ущелини. Він чув, як німо і глухо шумить у проталинах гірська річка, як булькотить під важким крижаним панциром чиста студена вода. Верби, вільхи, буки і граби простягали до нього гілля, кликали його вперед, місяць показував дорогу, раз по раз викрадаючись з-за хмарин. Лапатий, урочисто спокійний сніг падав на його солдатську шинелю, свіжив обличчя, ледь-ледь чутний морозець малював рум'янцем. Бо він ішов до своєї любові, до своєї рибки і мав бути гарним.

Пробирався засніженою глибокою ущелиною, звернувши з головного шляху. Бо знав, що вона живе десь там, далеко, під самим ґрунем, по якому розкидані сільські хатки, під яким біліє школа.

Йшов пішником, прокладеним селянами, а той пішник, засипаний снігом, не був зрадливим, бо вів його все глибше й глибше до гір, все далі й далі від командирів. І він тепер не лякався нікого й нічого на білому світі, бо йому ту сміливість дала любов. Він тепер знайшов би дорогу до неї в непролазних нетрях; у темряві, в густих чагарниках, перебрів би споводнені броди, переплигнув яруги, що їх не може здолати карпатський прудконогий олень...

Зиркнув крізь шибку й побачив її за столом у маленькій кімнаті, що була при школі квартирою. Схилена над книгами, зошитами, писала.

Бачив, як спадає на чоло пасмо волосся, бачив її зосереджену. Тепер була для нього стократ прекраснішою, і відчув, як тілом пішов вогонь. Підгорнула волосся тендітною рукою і мимохить глянула на вікно.

— Маріє! — гукнув і цокнув пальцем по шибі.

Мов прокинулася зі спанку й не знала раптом, що сталося, задивилася. Зайнялися на її обличчі переляк і радість, й хотіла, було, щось промовити, та застигла в забутті.

— Маріє! — гойкнув удруге.

— Васильку, то ти? — схопилася сполоханою сарною і стрибнула до дверей.

Став перед нею, як би народився з чарівної казки, мов з'явився з гірської легенди про парубоцьку вірність і красу.

— А я скоріше смерті могла сподіватися, Васильку! — шептала й простягала до нього руки.

— Чому смерті? Треба жити! — мовив, скидаючи за-сніжену шинелю, що взялася лубом.

В грубці палахкотіли дрова. Вогонь бадьоро тріщав, гомонів, кидав іскрами від смерекових полін. На дверях грали вогники, що падали крізь вічка дверцят, і було так чаруюче привітно, затишно, радісно. Він лежав поперек ліжка, одягнений, взутий, а вона тулилася до нього, клала голову на руку, така ніжна, схвильовано-щаслива. Він чув, як лоскотно торкається щік її кучеряве волосся.

В уяві бачила ту ранню весну, коли вони, гімназисти, зустрічалися в надвечірню пору. З гір вітер доносить за-пах узлісь, що зацвітали першими вісниками весни — пролісками, фіалками, — дерев, що тільки-тільки проки-далися з зимового спанку, зеленіли боязко першим листом, пахощі полів, які простягалися до Тиси й стелилися під сонцем першим зеленим паростом. Повітря повни-лося пахощами тернових кущів, що білим цвітом опови-лися й наче легкими хмаринками лягли на полях. І вона тепер так виразно відчула той аромат першої закоханої весни! До її вух линув шум стурбованої талими водами Тиси, чула ті щебетливі розмови. Все, все тепер чула, бачила знову, і їй було тоскно, боляче, що те минуло і таким чарівним, хвилюючим, казково-загадковим біль-ше ніколи не повернеться. Відчула біль розлуки і радість сподівання, коли вони не зустрічалися в час літніх ка-нікул (він їхав до рідних у далеке верховинське село, вона — на низовину).

Далі ще бачила в своїй уяві випускний вечір, радісні обличчя тих, що прощалися з гімназією. Добре пам'ятає той танок з Василем, чула, як щось невидиме, таємниче і могутнє обплітає їх.

Потім... А потім вона дістала місце вчительки отут, в цьому присілку, що загубився далеко в горах, під поло-нинами, і більше вони не зустрічалися, не розмовляли. Ні, вони розмовляли листами, і кожен лист був квіткою у вінку їхнього юного кохання. Та яким завжди скупим був той папір, щоб передати почуття.

А тепер він отут, поряд, коло неї. Вона чує, як дихає спокійно й тихо, бачить його обвітрене, розквітле рум'янцем обличчя, бачить високе чоло, глибоко заховані очі, його волосся, що розвіялося на подушці.

А він? Він відчуває втому в ногах, корчі, якими бере ті ноги після солдатської муштри, після отого, ще з царських часів твердого кроку пошани, яким карбували вояки в далекому низинному селі Угорщини не тільки полігон, а й повітря. Бачив ту батарею, що торохтіла підводами, гуркотіла гарматами, цокотіла копитами годованих коней. Виблискувала холодною крицею карабінів, дивилася стурбованими очима парубків, що їх забрали від рал, від молотів, від худоби, що їм не дали більше вчитися й зараз везуть на фронт. Він бачив той довгий ешелон, який жерлами гармат повернувся на схід. Бачив польову кухню, що диміла трубою на великій платформі, зупинку; в час якої всі бігли до кухарського задимленого кандиря, шикувалися шеренгою, простягаючи нові шалки. Всі в нових мундирах, що не встигли ще вибіліти на дощах, сонці, всі в скрипучих чоботях і черевиках... Він глибоко розумів і усвідомлював безглуздя того походу й плекав потаємну, заповітну мрію податися до братів, як тільки випаде слухна хвилина.

Вони багато й багато переговорили в той вечір. Вона розповідала йому про біду і лихо селянське, потім про перші дні в школі, про дітей цього глухого присілка під самою полониною, про пісні і легенди, що їх тут записала, про казкарів, що розповідали дива. А він не чув усього, бо думами був у тому далекому чужому місті на широкій угорській рівнині з своїми товаришами, що не раз відкривали йому серце, коли ставало нестерпно тяжко... він зараз чув, що час іти до них, до товаришів.

— Мені час, Маріє! — Глянув на годинника.

— Час? — перепитала. Перепитала так, що в тому слові було благання залишитися ще, побути з нею хоч хвилю, хоч дві хвилики.

— Час, Марієчко! Там товариші чекають!..— мовив знову й поцілував її в чоло.

Схопився, одягнув шинелю, кинув через поперек ремінний опасок, а той опасок туго обійняв юнацьке тіло, й задзвеніла солдатська пряжка на опаску, і миттю замкнулася.

Ще потис на прощання її руку, ще поцілував її — без кінця цілував би. Та знав, що кінець мусить бути; зали-

шив у неї своє серце, а собі взяв біль розлуки і таємни-
цю невідомості, чи зустрінуться колись знову...

Вийшов з хати і зник, наче його тут ніколи не було...

Над гірським селом здіймалося рожево-срібне на обрії
небо. Все вище й вище спливало полонинське сонце. На
сліпучо-мерехтливому снігу промені займалися зірчас-
тими іскринами, а сніг той лежав на нивах, покосах,
деревах.

Батарея вишикувалася у дворі школи. Кожен парубок
перелякано зосереджений, чогось чекає. Перед шеренга-
ми походжає молодий офіцер, раз по раз щипає пучки
рудого вуса під носом, в лівій руці тримає білу рукавич-
ку і стека з трості. Ляскає тростиною по халяві натер-
того до блиску чобота.

Раптом з будинку школи показався Василь, в шинелі,
без опаска. А за ним два вояки з багнетами на карабі-
нах. Останнім витягнувся високий, з широким мускуляст-
им лицем, що грало дужими вилицями, похмурий
командир. Вояки, а серед них Василь, стали перед ба-
тареєю.

Василь повів очима по рядах, далі потупив очі в
землю.

Командир батареї дав знати всім, що впрічі, коли сур-
мачі відтрубили і кожен порядний артилерист мав спа-
ти, частину самовільно покинув Василь Галка.

Василь ловив кожне п'яте, десяте слово, бо тої чужої
мови не розумів, не знав, та по тому кожному слову,
що було зрозумілим, розібрав — скоеним вчинком ламає
дисципліну в мадьярській королівській армії, що то є
важкий карний злочин, що дисципліна в армії має бути
залізна, і залізна ще раз, бо армія іде на фронт.

Командир говорив про тих русинів, що боролися під
знаменами Франца Ракоці і заслужили назву «генс фі-
деліссіма», про велику місію королівської армії, що іде
на схід боронити кордони королівства, боронити націю
і віру. Далі ще командир говорив про священні завдання
та обов'язки кожного гонведа, потім нагадав про вірність
і покірність, про героїзм і гордість, з якими кожен пови-
нен захищати королівство. Командир злими словами
картав Василя Галку, а Василь стояв, наче вкопаний і
ніяк не міг збагнути, для чого та війна, для чого їх
ведуть на фронт, чиї кордони вони там мають боронити,
за кого має пролитися їх молода кров? Він відчував
жахливе безглуздя того, що на ньому військова форма,

безглуздя кожного командирого слова, що падало на замерзлу землю. Василеві раптом стало байдуже, і його тепер могли розпинати на хресті, вести під шибеницю.

Підвищивши голос, командир на закінчення ще говорив, що Василь зганьбив червоні артилерійські відзнаки, приніс ганьбу цілому полку, не тільки батареї, що таким не місце в славній королівській армії, що за свій вчинок він заслужив зневагу кожного бойового товариша.

— Та оскільки Василь Галка сам прийшов у батарею, вирішено його не віддавати під трибунал, а покарати на місці повішенням за руки на десять хвилин! — мовив командир стишеним голосом.

Вояки з карабінами підвели Василя до клуні, що зяяла широкою пашею, — в тій клуні був шкільний дровник. З крокви звисав мотуз. Василя підвели до того мотуза, а він поблід, насупив брови, мов хотів заховати очі, щоб нікого й нічого не бачити довкола. Присадкуватий, чорний, наче вимазаний сажею, вояк стояв зліва; білий, з тонким носом і тонкими рисками губ, — справа.

— Хто підтягне рядового Василя Галку? — заволав командир батареї.

Ніхто не ворухнувся і не подав голосу.

Батарея стояла в дивному очманінні, немов раптом від кожного кудись і сила, і мова ділилися.

— Хто підтягне Василя Галку? — заволав удруге командир, грізно хмурячи брови. — Артилерист Петро Магич! Вперед! — гукнув він.

З першого ряду ступив крок рум'янощокий, середній на зріст, з добрими переляканими очима парубок.

— Ти підтягнеш Галку! — командир махнув довгою рукою в білій рукавичці в бік клуні, під якою стояли два вояки, а посередині чекав кари за злочин Василь Галка.

— Я... я... — здригнувся і поблід Петро Магич, односельчанин Василя.

— Тварюко, свинопасе, маржино, викручу шию, марш підтягати! — Знову командир махнув рукою в бік Галки, не спиняючи зливи брудних лайок.

Магич, мов чужими ногами, поплівся до Василя. Вояки, що стояли поруч, взяли Галку за руки, складаючи їх докупи зап'ястями. Один перев'язав мотузом руки, стискаючи вузлом. Коли вузол був досить тугим, і не було небезпеки, що розв'яжеться, невисокий чорний вояк відійшов, щось кидаючи на ходу Магичеві.

Магич взяв кінець мотуза, що звисав з крокви, став

тягнути донизу, піднімаючи руки Галки вгору. Магич пополотнів, змінився в обличчі, відвернувся, все ще кво-ло тягнути додолу мотузку.

А батарея стояла кам'яна.

Раптом молодий офіцер з тростиною в руці рвонувся до клуні й став перед Магичем. Він блискавично хряснув зціпленим кулаком Магича по обличчю. Бризнула кров на білу рукавичку, піднялася вгору мотузка, обвисли руки Галки й знову, зв'язані, опинилися на попереку. Магич захитався в безпам'ятті і, падаючи, вхопився за стовпець, що підтримував дах клуні.

Молодий офіцер взяв за мотузку й став тягнути що-сили додолу.

Коли Василь відчув на обличчі крижану воду, в його очах почав танути образ Марії, що мить тому був оповитий дивним — то зеленим, то рожево-срібним, то оранжевим — мереживом. І Василь Галка, рядовий війська королівського, заплакав. Заплакав, бо в очі блиснув холодним сльозом білий сніг, бо йому так хотілося, щоб Маріїн образ був з ним у тому казковому серпанку-забутті завжди...

Через тиждень батарея вибралася з села.

На сивому, у великих чорних яблуках, гарячому коні сидів командир батареї, дзенькав шпорами, тримаючи в руках поводи і стека, суворо поглядаючи на підлеглих молодших командирів. Загуркотіли, заскрипіли морозною вулицею гармати, заторохкотіли вози, звився сизий димок над польовою кухнею.

... Коли одного ранку батарея мала зайняти бойові позиції на околиці західноукраїнського села, Василя Галки і його товаришів тут не було.

В чистому провесняному повітрі десь-не-десь лунали вибухи радянських гармат.

ЗА СЕЛО

Настав час, коли всього пан превелебний міг сподіватися. Але не чекав того, що і Клим Федак прийде з юрбою на двір парохії.

...Галас, гомін, лемент і безладні вигуки — серед них виразно прорізався пискливий голос Клима Федака — спершу доносилися знадвору, пробивалися крізь глухо зачинені металеві віконниці, ошпарини в дверях,

Буркуш — дебелий собацюра, сказано вив, кидався на непрошених гостей, потім жалібно заскавулів і стих.

Мороз побіг по спині попа, немов його обілляли крижаною водою з ніг до голови. Бо почув, як хтось розлючений ще раз гепнув дрюком по беззахисній, ні в чому не винній звірині.

Висока, в талії тонка, як оса, з поспішно підв'язаним хусткою волоссям, що вибивалося і звисало на плечах, в атласному халаті з широким зеленим бантом на грудях, пані Маргарета принишкла на колінах перед Ісусом — іконою, що вишита білим шовком на чорному полотні. Її руки чіпко складені на грудях. Раз од разу пані Маргарета стискає кволі пальці в кулачок і б'є ними в груди, де чує калатання серця. Пані Маргарета не зводить очей з ікони, вдивляється в риси Ісуса так щиро, немов він, розп'ятий, ось-ось промовить до неї, на втіху, на розраду.

Поки пані Маргарета навколішках шепче молитви, пан превелебний босоніж бігає від шафи до шафи, щось шукає в комоді, на якому розставлені різні витребеньки з кристалю, порцеляни, мармуру, кості.

— Та вставай! Кажу тобі! Кому твої молитви потрібні? — розпачливо шепче піп, смикаючи дружину за плече і силкуючись підняти її на ноги.

В дитячому ліжку, що стояло біля кахлевої пічки в самому кутку просторої спальні, лежала наряджена в шовкове платтячко лялька. Пан превелебний вихопив її з ліжка і поклав на стіл біля купи банківок, перев'язаних шворкою.

Грюк вривався крізь двері опочивальні пана превелебного. Цокотіли шиби у вікнах, так, немов їх кидало пропасницею.

— Ану впускай! — хтось гукав настирливо.

— Відмикай замки, бо шкода ламати! — доносився гук з-під дверей.

— Казала я тобі: забираймося з фронтом геть, нічого дочікувати! — сичала попада, перервавши молитву, що злилася в нестримний потік благань до всевишнього.

— Иди відчиняй! — мовила пані Маргарета, ставши серед кімнати і гордо випнувши груди вперед, наче ними готова була зустріти селян, що тепер галасували надворі. Вранці вони на сільській хаті¹ підняли червоний

¹ Сільська хата — будинок сільської управи.

прапор, а вчора зрання вирядили за село пана нотаря, вказавши за ним дорогу і старості.

Переконана в силі молитов, прочитаних перед розп'яттям Ісуса, пані Маргарета певна, що ворожа рука її не торкнеться.

На дверях стали селяни. Дужі, вперті, непохитні у своєму пориві люті і злоби. В очах палахкотіло полум'я пристрасті і сили.

— Климе! І ти тут? Що тобі треба? — скрикнув піп, побачивши в гурті неголеного, з хвацько насунутим поношеним брилем Кліма Федака.

Клим зітнівся, потупив голову в землю.

— Як видите, пане превелебний! — відкарбував Клим, закинувши голову назад і вп'явшись в попа очима, в яких зараз таїлось співчуття, іскрились злість і докір. А на обличчі лежали жалість і зневага.

Пополотніла, з безвладно опущеними руками, віддалік стояла попада. В її очах одна за одною мигали картини вчорашніх подій в селі. Крізь щілинку вона бачила, як гримів на вулиці натовп. Правда, полегшено зітхнула, коли натовп минув хату і подався далі. А тепер цей го-мін був тут, гуркотів у вухах, двигтів шаленою завірюхою...

— Забирайтеся, пане піп, по-доброму самі, щоб ми не паскудили свої руки! — гукнув Степан Пригара, дубнувши дрюком об підлогу. Червона квітка трояндою розвилася на шинелі, і можна було подумати, що саме на ній піп зупинив зараз свою увагу.

— Я, чесний чоловіче, вас не знаю! Хто ви такий? Яким вас вітром сюди занесло? — підкреслено ввічливо мовив превелебний.

— Вітром зі Сходу! Коли хочете знати! — не дослухавши до кінця, перебив превелебного Степан Пригара.

— Але в селі є кураторія... вона має право... порядок робити...

— Коли так, тут є і з кураторів! — вказав головою Степан на Кліма Федака.

— То ви, Климку, теж тут... і у ваше серце нечестивий посіяв зерно? — поступившись кроком назад, здивувався превелебний. Опустив голову. Тільки тепер побачив, що на ногах у нього білі панчохи, в яких зрання гасав по дому. Не встиг обутися.

— Ми тепер самі собі кураторія! — гукнуло кілька селян.

— А то ви, Климку, тут за те, що церковну землю орали, засівали, косили,— докоряв піп.

— А до ваших столів зерно звозив! — гукнув хтось почерез голову Кліма.

— Що довго радити? Ми найдемо і самі управу на церковну землю! — мовив Степан Пригара.— А вас в селі не хочемо видіти! Впрягайте коней! — повернувшись до натовпу, гукнув Степан.

— Боже, прости їм, бо не видять, що творять! — вигукнув піп, повернувши зір до великої ікони, що висіла над ліжками.

— Даємо вам півгодини по-доброму! — мовив Степан Пригара і вказав на двері. Це мало значити; якщо пан превелебний не почне збиратися сам, вони йому допоможуть.

Перед мурованим будинком парохії стояли у возі коні, видзвонюючи горішками, дзвінками, махали головами. Випочили після осінніх польових робіт, вони рвалися в дорогу. Клим сидів в возі, тримаючи міцно віжки.

Степан Пригара стояв у передній і вичікував, коли на решті піп збереться.

— Гей, Маруняку, Василицю, Климе! Тут того сміття стільки, що й на п'ятьох возах не одвеземо! Ідть ще за возами! Чи, може, попове добро собі залишимо? — вже насмішкувато кидав до натовпу Степан.

— То не превелебного! То громадське! Пан превелебний до нас прийшли з порожньою торбою! — гукав хтось з тих, що стояли позаду.

Попадя очима вп'ялася в Степана Пригару. Коли б могла дістати два калені списи, проколола б Степана... О, не такою була б її лють, коли б мала силу в руках...

— Чекайте, Степане, ми ще вернемося! — кинула злісно, твердо.

— Може статися! Я вашої ручки не оскверню своїми простацькими губами, не бійтеся... Поклони перед вами не прийду бити,— мовив Степан.

— Що стоїте? Помагайте панам вибиратися! Бо довго нагадуються,— звернувся Степан до тих, що стояли найближче до нього.

— Попика? Панотчика з села викурювати? Божечку праведний, що за часи настали? — знявся жіночий лемент. Низенька, рум'янощока жінка пробиралася крізь юрму до Степана Пригари. Зціпивши двома грудками маленькі кулачки, стала грозитися.

— Ану, хлопці!

В цю хвилину два здоровенні парубки, ті самі, що вчора з попівського лісу возили дуби, взяли жінку під руки і виволокли.

— Як буде село без отчика? Хто повинчає, хто похресить, хто похоронить? — лементувала жінка.

Селяни виносили попівське добро надвір. Складали на підводи.

— А за сим столом вино лилося! — вмощуючи на возі стіл, посміхнувся Клим Федак і додав: — З панами офіцерами.

— Та довезить хоть до Хуста! — просив панотець, усівшись на першій підводі після того, як допоміг по паді вилізти на віз, що мав замикати валку.

— Ми за село вас благословляємо, — гукнув на прощання Степан і, поміркувавши, додав: — А коли хлопці хочуть, най вас везуть і до самого Рима...

ПОТОЛОЧЕНІ КВІТИ

— Вставай! — я почув на чужій мові.

На сяйві місяця блиснули багнети.

— Вставай, одягайся! — На цей раз уже хтось сказав так, як говорять мої односельчани. Я на мить розгубився. Потів второпав: жандарми, а з жандармами наш сільський бохтер Томаш Балабаник.

Слова бохтера хльоснули холодом і вивели з сонливого забуття, що скувало після натруженої весняної днини тіло. Треба ж немало походити за коровами по крутогорах, випасаючи їх.

Я хвильку посидів. Прокуреними димом колиби долонями тер очі. Колибу вогонь уже не освітлював, бо дотлівали одні головешки. Загортав брата ковдрою домашньої роботи, що зсунулася з його плечей.

— Одягайся, швидко! — наказав бохтер, поглядаючи з-за плечей жандармів.

На це прокинувся брат. Він сів на вистелену смерековим гіллям долівку.

Я взувався. Потім одягав на плечі перелатаного піджака. Чомусь холодом пробирало. Руки мимоволі почали тремтіти від огидного, в ту мить несподіваного хвилювання. Знайшов сіру кепку, насунув на голову і

вийшов з колиби. На прощання братові не сказав і слова. А що міг йому сказати?

На подині — тут колись ріс явір-велетень — ремигала наша корова. Розмірено теленькав дзвоник у нічну темряву.

Утоптаного на схилі стежкою першим ішов бохтер. За мною ішли жандарми. Я зрозумів, що мене ведуть, що я — арештант.

«За що? Куди?» — Думки не давали спокою.

О, яким непривітним і злим здався мені Томаш Балабаник! Яким недобрим бачив його в ту незабутню для мене ніч! Я чув, коли жандармам він розповідав про сінокоси, про колибу, про те, як селяни звозять сіно з гір санками зимою. Ми проходили поперек кісниць Миколи Камінецького, схилом, де ще кілька років тому зеленів ліс. Бохтер розповідав панам, що поля Камінецький захопив з громадського, що він підкупив лісника. Я пригадував сварки батька з газдою Камінецьким. Газда-бо завжди навесні одривав шмат з мізерного, корчованого батьковими мозолями, политого маминим потом нашого поля... В ту ніч, при розмові Балабаника, я бачив ізнов постать Камінецького, що тремтів перед батьком з сокирою в руці й пробирав його злими загребущими очима. Я бачив збентеженого, великого у своїй правді батька, що готовий був стояти на смерть за свою правду. Якою силою волі батько захищав копаниці на схилі, щоб родили для нас картоплю, щоб наливалися зерном колосочки ячменю! Ще ті ячмінні колосочки!.. Вистигали, бралися цвітом воску, а ми зривали, остисті, і в полотняних бесагах грунем несли додому. Сушили бідний врожаєць на печі, і наша хата пахла ячмінним зерном. Потім зерно мама провівала на вітрі і несла до млина. З муки варили замішаний на картоплі токан. Тоді я ходив ще до сільської школи... А зараз мене, гімназиста, ведуть схилом, яким я носив колосочки...

На битому шляху бохтер чемно попрощався, а мене повели до казарми.

Змайстровані з м'якого дерева, поскрипували сідці під жандармом, що вів мене за собою. Другий брязкав рушницею за моїми плечима.

Дихнуло тютюном, одеколоном, милом в прихожій. Біля дверей на варті сидів чужак.

Жандарм кинув очима на табурет біля стола під вікном. Я сів.

Нахлинула байдужість. Хотілося одного: опустити голову на руки й хоч на хвилечку забути все.

Я заснув сидячи.

І побачив широке поле... Воно зеленіло дружним паростом, що тягнувся з розбудженої весною землі. Тут-там ще латки снігу лежали, в проталинах місцями небом відблискувала вода. А ген на полі білили квіти — вістуні закарпатської весни. «Які сміливі!» — думав я. Не бояться холодних вітрів з полонин, ані заморозків не бояться. Я бачив багато, багато квітів, що чашечки хилили до землі дзвіночками. І вмить я почув передзвін квітів-дзвіночків. Я чув дивну пісню, і вже не знаю, хто співав: уквітчане поле, ліс, що набухав бруньками й мав повитися зеленими шатами... А може, співали пісень мавки в лісі, в полі і манили піснями в казкові світи?.. Я весь перетворився в чуття. Воно розспівалося піснею поля, квітів і весни. А ген я ще побачив голубі брандуші... Ніжні келихи вони розтуляли, а небо щедро до них вливало голубінь і сонце...

Припав до землі й чув, як вливається до мене трепетна сила.

Дихав-бо весною і пив снагу весни.

Я побачив умить підковані головкастими цвяхами, розтоптані чоботища. Чийсь грубі, велетенські ножища ступали чавунно. Чужак топтав-толочив поле. Квіти нишкли до землі. А на небі юрмилися хмари. Тільки виринало сонце, — потолочені квіти оживали. Білі хилили дзвіночки, сині пили сонце. І знову поле співало. Бо не було сили, що могла втоптати квіти у землю... А коли чоботища знову толочили квіти, я схопився й гукнув:

— Не толоч квітів!

Жандарм взяв мене за плече.

— Вставай!

Я здригнувся од холоду. Звів голову. Побачив відчинене вікно казарми:

Ми вибралися в дорогу.

«Не толоч квітів!..» — я чув настирливі слова, коли стояв на пероні забережанського вокзалу вузькоколійки.

— Куди тебе ведуть? — питала мама, перед якою став я винним і таким невинним у той ранок. Я завдав їй клопоту. Хіба вона для того мене ростила, щоб жандарми вели? Мама розповіла, що вночі приходили з бохте-ром, що вона вже до самого ранку заснути не могла.—

Чим ти провинився? — питала. Бо хотіла знати, чи важким є мій злочин перед панами.

Дивилася на жандармів. Певно, в світі ніхто не був таким її ворогом, як жандармисько, з багнетом на рушниці, з жмутком пір'я за казанком. Мама питала, чи брат не налякався, коли прийшли за мною на Ясенову, чи я не голоден?

— Злі часи настали! — почувся голос, і мама оглянулася. По голосу не можна було впізнати, хто це сказав. Гурт змішався, як тільки зринув гудок паровоза.

По колії наближалися вагони гірської вузькоколійки.

Мама простягнула руку. На мою долоню лягли зігріті теплом маминої руки чотири монети. Карбовані з дешевого чорного металу. Філери я сунув до кишені. Кишеня була рвана, й філери покотилися бруком.

— Не журіться! — мовив я мамі на прощання.

А вона дивилася повними смутку очима.

— Куди мене ведете? — спитав я жандарма, коли поїзд рушив, а на пероні ще стояла мама.

— До Хуста!

До Хуста. До міста, в якому навчаюся у гімназії. Зараз весна. Військо розтаборилося в класах. Часи недобрі. Мадьярське королівство розширює свої кордони, окупує Трансильванію. Учнів пустили додому...

Мимо нас проходили люди.

Пливли поля весняні. Зеленню вони стелилися на сонці обабіч лінії залізниці. А ген шосейна дорога... Станції... Зупинки. Я й не схаменувся в думках, як поїзд зупинився в Хусті. Ми вийшли на перон вокзалу.

І тут в пам'яті постав той осінній день, коли, учнем першого класу гімназії, я прийшов сюди проводити маму додому. Кинувши рідне село, я опинився вперше в місті один. І мене брало тугою, такою тугою. Я звик до гір, до полів, до сільського роздолля. А в місті все згромаджене, каменем вистелене. Я уявою чув передзвін на ланах, бачив отари овець, череди корів. Чув шелест осіннього листя, що вкривало землю. Бачив побратимів, здавалось, вже відшумілого дитинства. Одної осінньої суботи до мене приїхала мама. Привезла яблук і пахощі гірських полів. А в очах привезла цвіт гірського неба і слова: «Вчися, синку! Дома вас багато — дав богонько! А ми — немає, та з чим вас пустимо у світ?»

Добу вона тоді пробула в мене. А коли виїжджала, я пішов з нею на залізничну станцію. Ми довго сиділи на

пероні. І' яким болем стискалося мое серце, коли сідала до вагона.

Так, думаючи-згадуючи осінній день 1935 року, я не помітив, як ми з жандармом пройшли під Замкову гору. Жандарм відрепортував, і нас пустили до казарми. Я опинився у великому приміщенні з ґратами на вікнах. На підлозі до стіни обличчям сиділи арештанти. Гупотіння виривалося з коридорів барака.

На порозі з'явився невисокий, з круглим обличчям, малими очима панок у цивільному одязі. Повелів встати. Повів довгим, вузьким коридором до затемненого приміщення. В кутку бовванів стіл. З-за стола звелася насуплена постать. Ступила вперед, закинула руки і вп'ялася очима в мене.

Панок дивився огидно на мій далеко не учнівський, прокурений димом колиби піджачок, зупинив зір на рваних черевиках.

Мимохіть я відвернув очі від нього. Ремінні паси, нагайки, ланцюжки, кліщі, шворні, гумові палиці, шила. Все висіло на вбитих охайно до щита гвіздках, вгвинчених гаках.

Той, що повів для допиту, почав:

— Прізвище, рік народження.. Прізвище батька, мами.

Минали хвилини. Той, з-за стола, вийняв з шухляди книжку — виданий для «угроросів», так називали закарпатських українців окупанти, — календар товариства «Гандя». Горнув сторінку. Перед очима став портрет регента Хорті. Очі на портреті були виколупані. Ще сторінка — і з'явилася жінка регента з намальованими олівцем вусами, висолопленим язиком.

— Це хто?

— Регент Хорті Міклош.

— А це?

— Його жінка.

— Чого ти видовбав очі їх світлості?

— Я — ні.

Пан холодно вийняв з стола листівку. Писана була по-мадьярськи.

— Читай! — сунув мені під ніс.

В листівці — заклик до боротьби з окупантами, заклик до організації підпілля, партизанських загонів... В листівці передвіщався день, коли Закарпаття стане

вільним, коли богатир зі Сходу pomoже порвати пута віків.

І я умить пригадав розмови між гімназистами з верховинських сіл. Розмови ті велися потай на квартирах то в одного, то в другого, велися на схилах Замкової гори, на березі Тиси. Я ще пригадав пісень, що їх співа-ли ми: «Реве та стогне Дніпр широкий», «Ой у полі жито», «Катюша», «Широка страна моя родная», «Думи мої...» Я забув на хвилю застінок, завішену чорними ковдрами, заграговану катівню.

— Звідки у тебе ці листівки?

— У мене їх не було... Я їх бачу вперше.

— Не знаєш? — погрожуюче питав невисокий, І тут же: — А хто в гімназії на стіні написав: «Геть з Мадьярським королівством! Хай живе СРСР!»

— Нічого не знаю! — мовив я.

— Ми тобі нагадаємо!.. Правда, часом людина все забуває. А ми люди добрі! Тобі хочемо добра теж. Нагадаємо, коли ти довбав очі їх світлості, читав листівку, передавав читати іншим! — кепкував, насміхався наді мною, й тут наказав: — Знімай черевики! Лягай на землю! Долілиць! Ноги вгору!

Я склав докупи долоні на порожній долівці і ліг на них лицем. Зціпив зуби.

Від ступнів до мозку умить ціле тіло пронесло олов'яним, тупим болем. По кімнаті дудонів тупий, глухий ляск гумової палиці. Другий, третій, ще, ще. Дубіли ноги, потерпали м'язи, кості наповнялися чавуном. Комір піджака я зубами закусив, бо мені здавалося, що на світі немає більшої ганьби, як заридати.

— Ну? Прийшло на розум? — питав невисокий, а інший кинув:

— Тверда рутенська свиня!

— Він буде говорити! — запевняв невисокий свого колегу.

І тут я заплакав. Вже тільки не від побоїв. А тому, бо чув жахливу кривду, якої ніхто ніколи досі мені не чинив. Я плакав тому, бо кепкували і над моїм батьком, селянином з мозолями, над моєю мамою, руки якої не знали відпочинку, очі якої повиті смутком...

— Вставай, свинопасе!

— За що мене б'єш? — вирвалося в розпучі.

— Ми тобі ще дамо! — цідив невисокий і висипав уда-ри гумовою палицею по моїх руках,

— Бий, шалений! — вихром обернулося в моєму мозку, і вже не знав, б'є мене хтось чи ні. «Ні, то не я плакав, мені лише здавалося! То плакала моя слабкість!» — впевняв я себе і чув, як стає легше. І лице вже не пекли сльози...

— Знаєш?

— Ні.

— Ану потанцюй ведмедем! — гукнув невисокий і поклав серед кімнати мої розтопані черевики. Я не зрозумів, чого хоче. А він показав, як треба на руках і ногах ходити довкола черевиків.

Спершу я не чув під собою ні ступнів, ні долоней. Були вони дерев'яні. Потім почали нити болем і з чола полився піт. Піджак був вузький в плечах, під пахами, рубцями в'їдався в зморене тіло. Краплі поту позначили доріжку колом. Потім піт полився з чола, з кожного косма волосся, що спало на чоло. І вже не доріжка, а смуга була вимита моїм потом. І під руками, під ступнями ніг чавкав бруд, замішаний потом. Я не знаю, звідки стільки поту лилося в той клятий день?

— Вставай! — гукнув знову невисокий, помахуючи гумовою палицею.

— Знаєш, де Радянська Україна?

— Знаю!

Адже кордон Радянського Союзу лягав Карпатами.

О, скільки замріяних поглядів звернуто було до кордону між Закарпатською українською землею і Радянським Союзом у вересні 1939 року!

— Коли будеш тікати до більшовиків, скажи нам! Ми тебе спорядимо в путь! Дамо тобі цей рюкзак! — ткнув гумовою палицею в куток, де під щитом лежала велика шкіряна торба.

Невисокий хутко вмовив торбу на мої плечі і велів бігти під стіною.

Хиталися ноги, потім все палахнуло раптовою люттю і зненавистю. Я почув, як твердість проймає мене. Невисокий водив очима, як той, що на довгій шлеї тримає коня. Коли я опинився навпроти, він підняв палицю бар'єром і хльоснув по литках...

Поламаний, побитий, лежу під стіною.

Біля дверей озброєний жандарм. Голову опустив, руками сперся на рушницю, приклад вмовив на долівці між ступнями. А очі бачать кожного з арештованих.

Крізь вікна вливається сонце травневої днини. Сяйво на долівці лежить великими прямокутниками. Дивлюся на сонячні килимки, й здається мені, що то ниви, засіяні золотом, мерехтять. Сліпить в очах. Сплющую повіки. Зринають, колотяться, переплітаються зелені, оранжеві, червоні, блакитні кола. Кола великі, потім менші, на-решті малюсінькі, аж поки не грають в очах крапками. Умить підо мною щось валиться, і я лечу в безодню. Ха-паюся руками за дощані половиці...

Опівночі я прокинувся. Рясне лопотання крапель мене розбудило. Весняний дощ лив на землю. Я чув, як краплі лопотять під вікном по крислатому широколиственному клену, як стікають з даху щорком.

Уявою я летів на Ясенову. Там, в колибі, спав брат. Хотів заснути. Та не міг. Над Замковою горою прогуркотів грім. Спершу гуркіт долинав здаля, потім, певно, вирвався, впав на старовинне місто з хмар. Я думами плив у теплу, привітну барвами і таку непривітну для мене осінь тридцять п'ятого року. Тоді вперше я приїхав до міста і назавжди розпрощався з селом. І, мабуть, вперше в ту ніч я відчув, що серце мое навіки у верховинському селі, на толоках і покосах, в хащах. Думою я малював вересневий день, коли з друзями у вечірню пору піднімався вперше на гору з старовинними руїнами замка. Кришився і шелестів під ногами пожовклий лист. Хуст червонів черепичними дахами, білів бляхою. Ми тоді шукали будинок гімназії. Я біг очима по стрічці того самого шляху, яким торохтіла розбита гірськими дорогами машина Хаскеля Нахман-Маера, коли нас везли із Забережжя до Хуста. Тоді ми їхали складати вступні екзамени до першого класу. Потім на тій же машині покинули село...

Коли почало розвиднятися, в приміщення долинув пташиний щebet. Ніколи я не вслухався у спів пташок, як у той ранок. Пташок я чув у нашому саду, в лісі, в чагарях, навесні і влітку... Та ніколи я не вслухався в пташиний, такий бадьорий, такий веселий і безтурботний гомін. Бо я гадав, що і курликання журавлів, і клекіт диких гусей, і щebetання ластівок, і спів солов'я — така ж частина всього життя, як зелене поле, як гірська річка, як пісня на весіллі, колиска з дитиною в нашій хаті, пахощі смоли-живиці в одязі батька, коли він повертається з лісової роботи додому на неділю. Під вартою я відчув, що можна од людини забрати сонце, квіти,

гомін лісу і пташиний щебет. Та ще я відчув, що ніяк не можна вбити любові до рідної землі, до рідного слова...

Ураз я побачив велетня на Карпатських горах. Велетень звівся на верховині і задивлявся на мою знедолену закарпатську землю... Знедолену, та ніколи ніким не скорену. Я дивився з надією в очі велета, питав його:

— Коли?

Був третій день.

Несучи поранене серце, я виходив з казарми. До воріт проводив жандарм.

Я пішов міським тротуаром, праворуч якого широким листом зеленіли обмиті весняним дощем платани.

У вухах застряв наказ мовчати. А я йшов до свого вчителя Петра Васильовича. Хотілося говорити з кимось близьким, рідним. Хотілося бодай частку болю комусь віддати, щоб було легше...

— Били?

Я показав зчорнілі руки.

Обличчям вчителя пішли дрібні мурашки.

Коли тремтячою рукою я підносив до уст чай, кип'яток хлюпнув через вінця. Вчитель підійшов до мене. Між нашими обличчями розпливалася велика, гаряча сльоза.

Потім я поспішав до поїзда.

Я на пероні.

На тому, де сидів з мамою на лаві. В серці бився біль. І я чув, як остаточно минуло моє дитинство.

А в уяві знову ставав казковий богатир на Карпатських горах. Він дивився на мою рідну землю. І я питав його:

— Коли?..

ЯРИНА

Ще сяяли ранкові зорі, коли Ілля Митрич вийшов з хати на подвір'я. Рипнули обвислі на гужівках з ліщини двері дощані, в хліві заіржав кінь.

— Но-но, Цигане, мовчи! — озвався Митрич.

Кінь заіржав голосніше і тупнув передньою ногою.

Митрич стояв. Віддалік знімалася кострубата, рамениста, вузлувата, покорюжена роками груша, що тиждень тому бризнула молодим зеленим листом і сама немов повеселіла.

— Гей, гей! Стоїш, і я стою, обое стоїмо собі! — протягнув старий Митрич співучим, лагідним голосом, яким би тільки пісень співати, внукам казок повідати.

— Ти, небого, вже стара. Обое ми постаріли, бо на землі нічого нема вічного! Ще й камінь не вічний, бо і його вода вимиває, бо і його мороз кришить...

Старий затримав очі на груші, що молодилася весною і терпко пахла солодким білим цвітом.

— Еге, тепер у твоїх дуплах білиці, та роскоріхи, та дятли собі гнізда поробляють... А ти їще жива, бо цвітеш... Бо все під сонцем, під хмарами, на вітрах, на дощах хоче жити...

На груші заспівала пташечка. Ранковим, таким веселим щebetом заллялася, що той спів поплив від хати Іллі Митрича, покотився габою по околиці.

— Співай, співай! Тобі добре, бо жури не маєш. За плугом не йдеш, не сієш, снопів не в'яжеш. Крижі тобі не ломить від ціпа, а поживу всяк день маєш! — Тут уже старий не втерпів, щоб добродушно не докорити отій пташині, що привітала його ранковим співом. Та насправді він радів тому співу по веснах, бо спів піднімав його на ноги, коли тільки збиралося на світанок.

— Синку! Вставай! Вставай! — гукнув Митрич під оборогом, на якому з весни — як тільки цвітом біліли черешні — спав Дмитро. — Синку! Вставай! Ідемо на Лобище, орати йдемо! — кликав батько.

З оборогу ніхто голосу не подавав.

— Шибенику, вставай! Не бійся, весна на тебе прийшла, не спиться тобі вже не лише тому, що в хижі тепло, а ми з матір'ю мусимо прогрівати кості. Не спиться вже тобі й на оборозі! Вандруй, вандруй, небоже, вижий собі з молодості! — притакував старий і сам пішов готувати воза, щоб зібратися в поле. «Най поспить, дочки зберу плуга, борону, а відтак, коли не встане під кліпом ока, тичкою по хребту попрягну, аби знав, як ночі від дня зичити!» — подумав.

Митрич ступав до навісу. Хазяйновито глянув на дьогтем змащені ще вчора осі, тормоснув полудрабками, мов хотів бачити, чи добре лежать в гніздах, й заходився виштовхувати воза. Спершу поволі, потім хутко торохкотнули колеса по брукованому річковим каменем двору.

Коли віз уже стояв перед клунею, старий пішов за хлів. З двох дерев'яних гаків у стіні зняв борону й, мов дитину на руках, поніс до воза. Згадав, що між полу-

драбками спершу має вместили плуга, й відклав борону обіч. Виніс плуга з клуні — дерев'яного, не нового — скільки борозен підняв його лемех! Крекчучи, віддыхаючись, піднімав старий плуга на віз. Незручно виряджати в поле без сина. Дві руки — не чотири, та вже така вона, батьківська любов.

Піднімав борону, клав на полудрабки. Побачив двох жандармів. А з жандармами сільський бохтер Томаш Балабаник. Мов хтось ножем старого пирнув, так злихотилося ураз. Зціпив руками теліжки, як оберемок сіна — легкий, туго зібраний. Саджав на воза, наче ніхто з непрошених-небажаних гостей до хати не наближався.

— Добрий ранок! — вітався високий, кощавий, чорнявий в лиці, з відпущеними вусами жандарм. Проникливо-запитливими очима дивився на Митрича, бо враз хотів од нього про все довідатися.

Митрич став. Опущені руки — два могутні важелі. Боже, скільки ті руки зробили доброго на землі! Скільки ріллі підняли, скільки зерна висіяли, скільки поклали валків на покосі, скільки оборогів сіна накидали...

Став Митрич — вузлуватий, з наростами, рубцями од громовиць-блискавиць дуб на крутогорі, що вріс корінням глибоко в землю, а стовбуром знявся над нею.

— А що, панове? — господар озвався першим.

— До тебе, Ільку! До тебе! — Томаш Балабаник підморгнув звично стриженням вусом чорним, як би його щось вжалило. Відтоді, як Балабаник став прислужувати при сільському нотарському уряді бохтером — службу цю од панів у тридцять дев'ятім дістав за те, що в першу світову війну був ординарцем мадярського генерала з Великої Угорської рівнини й приберіг для нього іменного кишенькового годинника, — часто стриг вухом і моргав чорним вусом. Селяни піднімали на кпи Томаша Балабаника, діти на вулиці дражнили — шкірили верхньою губою, пани в нотарському уряді дорікали. Та що було чинити? Дехто поговорював, що то нечиста совість крутить Томашем. Пани терпіли цей гандж, бо Томаш служив вірою.

— Де син? — питав жандарм.

— Син? — не розумів Митрич, яка доля привела панів на його мирне подвір'я.

— Ще раз питаю: де син? — Грізно забігали очі жандарма.

— Син?.. Син, прошу панів, спить на оборозі. Еге, як тільки весна настає — ще не всюди черешні цвітуть, а він іде на оборіг спати. Таку звичку змалку має! — пустився старий розповідати.

— Де син? — обірвав жандарм господаря на слові.

— Кажіть, Ільку, бо ці пани не знають жарту! — встрявав бохтер Томаш Балабаник, моргнувши вусом так, що з-під верхньої губи показалися в дешевій оправі під золото два зуби. Їх вставили на фронті замість вибитих копитом генеральського коня.

«Ей, яка шкода, що голову твою не одірвало!» — лукаво глянув Ілько Митрич на Томаша Балабаника з-під насуплених, зайнятих сивиною брів тими очима, що не вмiли ховати ані люті, ані зневаги, бо вони не вмiли ховати і доброї ласки, ніжності, сердечної, часом скупієї посмішки в щирій радості...

— Кажу вам! — мовив Митрич жандармам. — Син на оборозі спить. Еге, збираємося на Лобище, поза богом, сіяти ярину... Я будив його, а він — ні... Знаєте, молоде, чей і ви молодими були. Звечора молодий не засне, а рано не встане, доки сонце в очі не блисне! — розговорився старий.

— Ти, діду, не казки балабонь, а кажи, де син? — пригримнув менший на зріст жандарм, що досі стояв мовчки і роздивлявся по садибі, наче звідкілясь сподівався неіпрошеного гостя.

— Та я зараз, зараз! Мій син дома! А як маємо з ним сіяти ярину! — Митрич ішов будити сина. Повернувся, бо шукав не драбину, не довгу жердку, якою в бік штовхнув би Микулу, що солодко заснув і не чує, який галас на батьковому дворі.

— Ей, Микулко! Микуло-о! Вставай! Вставай, небоже, бо час коня впрягати! — гукає до оборогу, що наохлатився, најачився поруділими стріхами солом'яної шапки, на вершечку жмутком зібраної до емальованого горшка.

А оборіг мовчав. Височів у ранковому весняному сяєві на садибі Митрича й не давав вісті: є на ньому щось живе чи ні.

Жандарм підійшов до Митрича, сіпнув за рукав: годі сина докликатися, час до хати. В хаті пани матимуть поважну розмову.

— А ти його буди, буди! — нукав Балабаник.

Митрич миттю не розумів — кепкує бохтер чи радить.

— Та чекайте, зараз шибеника розбуджу! — хутко подався Митрич до клуні. Прибіг з жердкою під оборіг і почав штовхати нею в сіно наверху.

— Та я тебе розбуджу! Кажу — не ходи по ночах та не зводи молодиць, спи в хижі, як всі людські діти. А він на оборіг та на оборіг. Каже, — там є чим дихати, а в хижі душно! — вже досадливо говорив Митрич і тою жердкою сердито штовхав сіно в оборозі, бо хотів не лише розбудити сина, а й пнути його в бік у злості.

— Ти, старий дурню! Син пішов у партизани! — мовив сердитий жандарм, коли йому здалося, що Митрич все знає, тільки прикидається дурником.

Батько застиг. Задивився на панів очима, в яких запитання: пани жартують чи кажуть правду?

— Ходіть, Ільку, до хати! Марне діло будити сина! — по-діловому говорив Томаш Балабаник, бо вже і він шкодував Ілька Митрича, що так довго орудує жердкою.

— Та не кажіть! Щоби мій син кудись дівся?.. Принесу лазиво, своїми очима подивлюся... А то він, певно, твердо заснув!..

Жандарм, що більше відмовчувався, наставив багнета сторч, махнув ним у повітрі на знак, що треба іти до хати. Круто скрипнули гужівки на дверях... Тягло капустию в сінях, пахло задимленим горищем, прокуреними кроквами, що давно блистіли шаром диму, мов були поліровані невидимим майстром, який накладав блиск впевнено і ховав під тим полиском цервісний колір деревини.

Жандарм зупинився у сінях.

Мигнув очима на горище.

А там клубочився дим — господиня саме встала і розпалила вогонь. Дим виповзав з просмаленого коша, плетеного з лози, мащеного глиною бозна-ким і коли.

Невисока, зсутулена — скільки ночей не доспала, хатньої роботи винесла на кволіх плечах! — з добрими, занепокоеними очима, господиня вийшла до сіней. Занесла пілку ковдри, простелила на лаву під стіною, що вікну їй дивиться в сад, аби пани сідали. Митрич скося глянув на жінку, та промовчав. Сів на табуреті серед хати, чекав, що буде. Хвилина мовчанки вгніздилася, поки жандарми роздивлялися по Ільковій світлиці. Господиня торохтіла дерев'яними мисками, череп'яними тарілками.

Високий, чорнолиций жандарм водив очима по стінах. А на чужаків непривітливо дивилася Митричева хата. Холодом — сирим, пронизливим — дихала земляна долівка, скупе ранкове світло кидала віконна перехрещена рама, з-під зачаділої верхівки кліпала лампа-гасниця, що висіла над столом на скрученій спіраллю пружині, білками великих розплющених очей дивилися на панів порцелянові тарілки, розвішані між іконами під стелею. На тарілках троянди, писані дешевим малярем, півонії, пташки не то вибіліли од прадавності, не то вкрилися пилюгою. Все ж в убоге обладнання хати Митричів тарілки вливали дивної, холодної білизни.

Менший на зріст жандарм дивився на дерев'яний, різьблений нехитрим візерунком мисник, що притулився в кутку біля сінешніх дверей. Потім затримав зір на тому гаку, що був вбитий до сволюка і тримав бляшане відро з водою; потім глянув на сволок, з-за якого стирчали з печеними воронками, обручками з черешневої кори денцівки, фляори, обіграні — скільки разів тішив ними душу, скільки разів наливав пекучого жалю до серця Ілько Митрич!

Жандарм ткнув пальцем на фляори.

— Стріляє? — встав з сидіння, мов раптом упав на той слід, що міг видати господаря хати, його сина Миколу.

— Що ви, пане жандарю! Бійтеся праведного бога! То — на радість чоловіку! — здивувався Ілько Митрич тою посмішкою, в якій була селянська простодушність.

Високий на зріст обережно взяв з-за сволюка фляору, придивлявся, потім сягнув рукою за денцівкою. Бохтер Томаш Балабаник щось мовив. Митрич того не почув. Томаш взяв до рук фляору й подув.

— Заграйте панам! — просив.

— Ой Томашу! Дай мені покій! Я вже й забув, як треба в неї дути! — відмовився Митрич, бо не хотілося грати.

Балабаник сказав жандармам, що Ілько в селі колись був першим сопілкарем.

Жандарм простягнув сопілку до господаря.

Що не волів би чинити Митрич, тільки б не грати... Та най бачать, що сопілка — не пістоль. Продув денце, пішов до відра, зачерпнув води, промив у сопілці голос, махнув нею в повітрі, струшуючи краплі. Притулив сопілку до уст — і з'явилася в ній душа. Переливчасто,

дрібно, добираючи звуки, потім зливаючи їх у мелодію, загравав Митрич. І в хаті війнуло Верховиною, Карпатськими горами. До життя прийшли давні-прадавні роки, що минулися і більше не повернуться. Наче розступилася хата враз, світло в ній стало. Митрич увесь перетворився в інструмент, що наповняв хату гомоном, піснею, бо в його очах світилися вогники.

— Ей, Маріє, ану іди та розбуди того шибеника! — мовив Ілько до жінки й відклав сопілку за сволок.

— А ти не розбудив?.. Та най би ще поспав! — не то з докором, не то з почуттям ласки господиня кинула.

— Та, еге, пани прийшли! Я і сяк, я і так, і тичкою рушав, а він ні та й ні...

Ількові хотілося, щоб стара вийшла з хати, не чула бесіди. Знав Митрич м'яке серце дружини. Досить не панові, а сякому-такому помітачеві тупнути, гупнути, як вона ходила не своя. А хто знає, з чим оці лобуряки привалили.

Митричка вийшла.

— Кажі, небораче, що привело оцих? — кинув Митрич до Балабаника. Бохтер знітився. — Мені от ярину сіяти, а час дорогий... ніколи тут розбалакувати...

Нижчий жандарм вийняв папери і став валити на Ілька громаду запитань. Про що тільки не запитував! І скільки землі було в Ількового діда, батька, скільки в нього, були коні, не було коней, за яку партію Митрич подавав голос при чеських панах на Закарпатті, ще питав про заборонені книжечки, газети, що їх ніби мав читати син Митрича, хотів знати, хто бував у хаті Митричів, про що говорив син, де був Микула такої ночі, а де був он такої... Багато про що розпитував жандарм, бо Ілько вже думав, що кінця тим запитанням не буде. Сонце знялося високо над обрієм, вже Ілько міг би десять раз повернутися на ріллі плугом, а вони все питають та питають.

Негаразд чув Ілько. Бо й Микула до хати не заходив. Певно, спав не на оборозі. Марія-господиня і сама давно в хаті. Сидить собі в кутку...

Коли протокол був списаний, пан сердито бухнув кулаком по столу:

— Ти, старий, кажеш, що не знаєш, куди дівся твій син! А ми тобі скажемо, щоб ти не журився. Твій син цієї ночі втік до більшовиків.

Потім жандарми насміхалися над Ільковим прадідом, дідом, над ним самим, над всіма простими людьми з Карпатських гір. Говорили, що всіх русинів треба давно було переселити дідько знає куди, щоб і духу не чути по русинах.

Образа кров'ю обіллляла серце Ілька. Запекло в грудях, коли блиснула скупа, вогниста сльоза.

Митрич відчув, що в хаті його чужі люди. В одну мить він готовий був зціпити кулаки, взяти за шию одного, другого. Та що міг чинити голіруч з жандармами при багнетах, при законі?..

— А знаєте, що я вам скажу?

— Що?

— Мій син пішов до наших! Туди його дорога! Він ще прийде сюди! Моя голова сива, я, може, і не діжду тої радості...— почав Митрич. Потім схопився, посміхнувся й мовив: — Та ні, чей доживу і я тої світлої днинки...

Томаш Балабаник вилупив здивовані очі на Ілька. «Чого йому забагнулося? Невже темниці?» — думав.

— Говори, най знають! — Митрич гукнув до Балабаника, коли той і справді не знав: казати правду жандармам чи таїти? Ількові було б легше!

Коли Томаш передав жандармам все, часом затинаючись, не знаходячи потрібного слова, жандарми зраділи. Менший нудотно повів очима під стелю. Став приглядатися до ікон. Присиджені мухами, задимлені святі дивилися з рам тими плоскими, до всього байдужими очима, на яких немає і найменшої участі в усьому, що коїться. Схопився жандарм з лави до ікон. Став перед портретом людини з добрим, зажуреним обличчям. Під довгими, спущеними вусами ховалася посмішка. Козацька кучма свідчила, що в тій рамі не ікона, дарма образ в ряді ікон. Жодного з святих в хаті Митричів не огортали чистим вишиваним рушником. А портрет був повітий дбайливо зібраним на верхній рамі вишиваником, до того прикрашений жмутком васильчику. З-за рами ще стирчало кілька гілок лози, зрізаних тієї провесняної пори, коли на деревах ще нема зеленого листу.

— Це хто? — запитав жандарм.

Митрич розсміявся.

— То святий? — знову спитав жандарм.

— Святий! Найбільший із святих великомучеників! То наш святий! Шевченко! — почав Митрич співучим доб-

рим голосом, в якому була не тільки любов до поета, а й зневага до тих чужих людей, що господарювали в Митричевій закуреній хаті.

— А хто він?

— У нас — Шевченко, у вас — Петефі.

— Петефі? — жандарм здивувався, звідки Митрич знає це ім'я, і враз готовий був проникнутися повагою до старого. Й тут же знову: — А Шевченко хто?

— Ей ти, грабова довбня! Шевченка треба знати! Видиш, я знаю, хто такий Петефі!

Жандарми не вгамовувалися. Питали Митрича, звідки портрет у його хаті, чому він прикрашений вишиваним рушником, чому на верхній рамі жмуток васильчику, чому на іконах немає ні вишиваних рушників, ні зілля?.. А Ілько розповів про все, про все. Про першу світову війну, про друзів на Україні, про те, як зібрався з України в Карпати, про те, як у дарунок дали йому портрет Шевченка.

І став той портрет в хаті Митрича видимою ланкою, що в'язала дім його з великою українською землею... Митрич говорив, що та велика українська земля.— і Закарпаття, бо українці — один народ, по яких землях не жили б, якими світами лиха доля їх не ганяла би. Бо є один безсмертний дуб, що має могутній стовбур, широко розкидане гілля, глибоко в землю пущене коріння... Дуб розвивається, зацвітає, шелестить. Були громи, що гуркотіли над ним, були блискавиці, що вогнем палили його, що лезами сікли його; були бурі шалені, що рвали зелений лист і ломили гілля. Та не було того грому, не було тої блискавиці, яка спопелила б його... Бо дуб живий, і жити йому вічно, доки сонце, доки земля, доки небо...

Розвихрений, розбурханий, у той же час величний і прекрасний, Ілько Митрич стояв, бо зіллявся з тою древньою хатиною дідів, прадідів, а та хатина зіллялася воедино з зеленою грушею, з садом, з високими Карпатськими горами, з небом, що в той ранок високо знімалося над землею. Хатина зіллялася з землею, в якій кості пращурів Митрича, на якій жити і помирати всім Митричам карпатської Верховини.

Коли жандарм потягнувся рукою знімати портрет Шевченка з стіни, Митрич схопився:

— Зайдо! Туди нічого ти не клав, звідти нічого не руш! Бо впаде божа кара на тебе!

Жандарм відступив. Та тільки на мить. Бо високий наставив на Ілька рушницю.

— Дай спокій іродам! — встряла, чуючи біду, господиня — на гамір увійшла до хати.

Митрич насупив брови. Міряв очима одного, другого. Потім глузливо посміхнувся.

— Бери, пануй, смішкуйся над нами, гартуй злість у нас, щоб вона потім тебе палила вогнем! Звідти візьмеш, понесеш, а звідси — ніколи! — Ілько вдарив ся в груди.

Високий подав Балабанику портрет Шевченка.

Вітерець розвівав жмутками пір'я за казанками жандармів.

Промені сонця голками виблискували на холодній криці рушниць, коли жандарми проходили доріжкою від хати Ілька Митрича.

Томаш Балабаник цупив портрета.

Жінка вивела Митрича з розпачливого забуття. Старий за клуню подався. Приніс довгу драбину. Прислонив до оборогу. Під ним поскрипували шаблі. Чіпко брався руками, щоб не зірватися. Здавалося, що в цей ранок, ні, вже не ранок, він дряпався вгору нелюдськими зусиллями. А під солом'яним дахом оборогу лишилося вилежане Микулою одне леговище. Зморшками зібралось чоло Митрича, потім затремтіли губи й з таких добрих, лагідних очей покотилися сльози. І він чув, як прилинуло до серця тоскне, гірке, і сам шкодував, чого йому не двадцять, не двадцять п'ять літ... Тоді знайшов би дорогу через ґруні, через перевали і сам на Схід, щоб звідтіля повернутися і відплатити за кривду...

— Моя кров! — Митрич мовив, задивляючись на Схід, наче там, на ґрунях, що сонцем золотилися, бачив си́на.— А я знав, що він не всидить у цьому пеклі... До своїх піде. Бо, еге, моложава вся тікає до більшовиків.

Трусячи кошлатою гривою, рвався вперед у плузі кінь.

Митрич наступав босими ногами на борозну. Чомусь кінь сьогодні ішов не так, як іншим разом, борозна до борозни лягала нерівно... Старий думав про те, що сіється, що проростає на закарпатській Верховині. А сіється ярина, і вже немає вітрів, які прибили б її до землі — такої праведної і такої грішної кривдою простій людині...

Митрич поглядав на Схід, бо тепер бачив дороги, якими пробирався його син.

— І чого вони торік стали на Карпатах? Чого не прийшли до нас?.. А ми їх так чекали... Та вони прийдуть... Я знаю, що прийдуть. І він з ними прийде!

Митрич швидше погнав коня в плузі.

У ВАГОНІ

Петро Космач, літній селянин з сивою щетиною на обличчі, зморшками, що обступили краечки очей, з яких тільки-но потекли сльози, з глибокими і нерівними борознами на чолі, з почуттям гідності ввійшов до вагона приміського поїзда.

Пасажири й не думали потіснитися, щоб дати старому місце. Щоправда, він і сам не приглядався, де можна б усістися. Став біля дверей, приперши до стінки в'язанку тесаних сокирою дубових стовпців.

Від чавунного гонга, що висів на вмурованій в стіні залізній жердці, долинув дзвін. Поплив будинок вокзалу, побігли складські приміщення, немов кудись поспішала, швидко мигнула у вікні похмура, пузата водокачка, помчали стовпи.

За селищем сталевими балками задвиготів під вагонами довгий залізничний міст. Затріпотіла і заграла сріблом та кристалем річка, яка вирвалася на долину з гір. Як бач, весняні й осінні води розмили річище. А тепер річка текла зеленою смужкою, обминаючи білі зарінки...

Петро Космач не відводив очей од вікна. Наче своїми важкими находженими і натрудженими ступнями приріс до підлоги, немов прилип правим плечем до стіни і не думає його одірвати. Поїзд мчав швидко. Тільки широка, покраяна нивами рівнина стелилася. Залита липневим сонцем, здавалося, часом пливла і собі, залишаючи залізничне полотно... Облямовані жовтими пелюстками променями широко кола соняшників поважно і гордо піднімалися над посівами кукурудзи, п'ючи тепло літньої днини. Принишкло до землі яскраво-зелене, закосичене білими бутонами картоплиння. Поїзд вирвався між стерні. Наче невідомі кочовики розбили шатра, рівними рядами вишикувалися копи...

Він, Петро Космач, був один-однісінький з своїм болем, своєю зажурою, своєю тугою. Тягота звалилася на його непокірне, трепетне серце горянина важким каменем. Хто міг в цю мить заглянути в його душу, відгадати його думи, прочитати сторінки його гіркої печалі?.. Петро Космач був самотнім у великому своєму горі...

Відчинилися двері вагона. Ввійшов ревізор поїзда. На рукаві зелена пов'язка, а на пов'язці сріблом вишита святостефанська корона з похиленим хрестиком. З ревізором і контролер. Стихли на перших лавицях балачки. Кожен потягнувся за білетом.

Поки Петро Космач розстібував спідню кишеню на безрукавій блузці, з неї мав добути білет, ревізор брав білети від тих, що їх уже тримали напоготові в руках. Червоним олівцем на кожному робив прочерк і віддавав назад.

«Було вас уже немало! Не одного зазнала моя сива голова!» — думав Петро Космач, дивлячись на відзнаку ревізора мадьярських королівських залізниць.

Спокійно, наче кожен день зустрічався з ревізором, простягнув руку за білетом, коли ревізор подавав йому назад.

Ревізор ступив крок далі, а контролер показав на в'язку з дубовими стовпцями:

— А на це квитанцію маєте?

Знову стихли балачки серед пасажирів, як би ось-ось мало щось трапитися.

— На се, прошу, пане ревізоре, не маю! — спокійно мовив Петро Космач, кладучи руку на в'язку, мов пани хотіли від нього її забирати.

— По-перше, такі в'язки треба здавати в багажний вагон, по-друге, мусай платити за їх провіз! — став повчати контролер на говірці низинного села. Відчувалося, що він хоче вислужитися перед ревізором.

— Мусай — великий пан! Коли треба, то треба! — погоджувався Космач. Адже він і не думав заперечувати, бо знав, що панські закони на залізниці тверді.

— Що то за багаж? — питав ревізор, звертаючись до контролера і виймаючи з гашки книжку з квитанціями. Контролер став пильніше приглядатися до в'язки, побачивши на одному з стовпців вирізьблені слова.

— Що тут везете? — звернувся до Космача.

— Хрест! — несподівано для пасажирів відповів Космач.

Монахиня, що сиділа на краєчку лави з затиснутим в білий накрохмалений панцир обличчям, перехрестилася і, певно, шептала слова молитви, бо її складені досі байдуже губи живо заворушилися.

Ревізор спокійно перегортав листок за листком кишенькового довідника залізничних тарифів. Адже мав знайти, до якої категорії віднести цей незвичайний багаж.

— Хрест? — раптом здивилася на в'язанку говірлива і метушлива пані, стиснувши вкриті червоною помадою губи і склавши до молитви білі руки, на яких нігті були схожі на стиглі червоні ягоди. Наче набрала в рот води, замовкла у здивуванні. Йй за життя вперше довелося подорожувати у вагоні з пасажиром, що везе хрест. Кудись ділася балакучість і її подруги, що сиділа поряд й ніяк не могла второпати, про що йдеться. Тільки чоловік з кучерявою рудуватою борідкою і обличчям, крізь щетину якого пробивався рум'янець, з двома покрученими космами, ретельно закинутими за вухо, зберігав кам'яний спокій і холодну байдужість. Як бач, його розум був зайнятий вираховуванням якихось незвичайно складних комбінацій, бо думкою весь був у напрузі і зосередженні.

Ревізор не міг знайти в книжці того, чого шукав.

— Ану підніміть! — вказав на в'язку і глянув на контролера.

— Що за вага? Ачея залізний? — дивувався контролер.

— Важкий наш хрест! — коротко обірвалося з уст Петра Космача, який спокійно стояв далі, обіпершись плечем об стінку. Трохи подумавши, глибоко зітхнув і додав: — То, знаєте, з дубка, що ріс в кінці огороду, на самій межі... Сама челільнь... то ніколи не зогніе. Буде стояти, доки сього світа! — міркував старий Космач, поглядаючи на в'язанку.

— А куди ви його везете? — поцікавився ревізор, відклавши довідника.

— Ади, вже недалеко, до Хуста.

— До Хуста? — перепитав контролер і з цікавості нахилився до в'язанки, щоб прочитати вирізьблені на стовпці слова.

«Микола Космач тут спочиває... року божого 1940 юнія 6...»

— Микола Космач? — хтось вигукнув здивовано. — Той Космач, що чотирьох жандармів поклав одним махом на землю? — хтось допитувався голосом, в якому було більше страху, аніж цікавості.

— Ав зіс, Микола Космачеле, бітангес, лайдакес! ¹ — скрикнув рум'яний чоловік з рудою бородою і схопився з місця, як ужалений.

Хтось на лаві потиснувся, щоб дати старому місце. Та Космач не сів. Пасажир з рум'янцем на щоках потупцяв у протилежний кінець вагона. Звідки було знати пасажирам, що Космачів син два місяці тому пустив димом в селі під полониною крамарню з шинком найбагатшого лихваря Тересвянської долини.

— То вашого сина в дворі хустьської тюрми... — допитувався контролер.

— Мого Микулу, прощун би! — важко вимовив Петро Космач. — Продали газди, бодай божого лица не узріли, — додав, помовчавши хвилину.

Монахиня схопилася з місця, мов жбурнули на неї холодної води.

— Кажуть, що одної ночі він мав усі божі храми спалити... А з нересницької церкви чашу украв... добре, що піймали жандарики! — обурилася святениця, полотніючи.

— Та де би він хотів палити... Де він міг чашу украсти... то була така дитина, що мурянця шкодувала розтоптати... ніколи нічого поперек мого слова не сказав, — бідкався старий, говорячи ласкаво про сина Миколу.

Ревізор про щось на незрозумілій мові розпитував контролера.

— Пан ревізор питають, за що судили вашого сина? — звернувся контролер до старого.

— «На обручі» ходив! ² — відповів старий, мимохіть моргаючи лівим оком, яке сльозилося. — Його б ніколи не піймали, такий був хитрий та прудкий. Але свої пси видали його, — додав старий, наче у цих словах мав знайти потіху і розраду в горі.

— Платіть, старий! — звернувся до Космача контролер, подаючи шматок паперу.

¹ Бітангес, лайдакес — жаргонна лайка.

² Ходити «на обручі» — термін, широко поширений в дорадянському Закарпатті. Пішов «на обручі» — втік до Радянського Союзу.

Старий крутнув собою, наче десь у когось з сусідів були його гроші.

— Що вертитесь? Платіть! — наполягав контролер, додаючи: — Не видите, що Хуст недалеко.

Старий виглянув у вікно. На тлі осяяного сонцем синього неба окреслювалися руїни Хустського замку.

Кілька селян, що сиділи поблизу і не втручалися в розмову, глянули один на одного, вийняли пенги і подали контролеру.

Здивований ревізор знову про щось розпитував.

Тендітна пані відчинила шкіряну сумку й почала збирати дрібні гроші. Простягаючи їх Космачу, щебетала:

— Який чудовий дідусь... прямо ікона!

Петро Космач удав, що нічого не бачить. Раптом він здригнувся, задивившись на нігті пані. Мабуть, йому здалося, що то на її пальцях застигла кров його сина.

— На свого пса і двох палиць мало!..— кинув хтось з селян услід контролеру пасажирського поїзда.

— Хоч би в своєму селі лежав! — не почув сказаного й промовив Петро Космач, бо думками був з сином.— А то з ним всього тільки й буде, що сей дубок! — сказав, беручи під пахву в'язку, коли поїзд уповільнив рух.

ВАТРИ НЕ ЗГАСАЮТЬ

I

Ватаг Микула Бучина став перед вогнищем з коновкою, ось-ось мав хлюпнути водою на дотліваючі жарини. Раптом невідома, дивовижна сила чіпко взяла його за руку й зупинила.

Узбіччям, крутогором, над хащами і зворами, над плаем тужливо полінула пісня трембіти. Старий ватаг уявою бачив вівчаря Федора, що стояв коло кошари й тепер прощався з полониною. Бо такий звичай: коли вівці йдуть з полонини, ватаг ватру гасить — її запалили навесні, як тільки вибралися на стаю,— й кожен вівчар має грати на трембіті.

А трембіта тужливими звуками стелилася на полонині, сумом стискала серце старого. Він стояв над ватрою, в опущеній руці повисла коновка, й з неї цівочкою тек-

ла через вінце вода. Микула очима гірського орла полинув у далекі далечині.

— Ей-ей! Добре вас полонина виплекала... добре вас вигодувала! — ватаг обводить зором колибу, в якій літували, в якій осінь їх застала.

І старому шкода покинути колибу. Жаль лишати одінокою ту черешеньку зелену коло неї, бо знає: прилетять і візьмуть її в танок шалені вітри, впадуть на неї густі хльосткі дощі, вдарять по ній морози... А потім ще прийде зима і нанесе кучугуру снігу.

— Ади, яка виросла за літо! Варто було поливати жентницею! — мовив старий, милуючись деревцем, що його викопав на своїй садибі, навесні приніс у полонину й посадив на стаї.— Ей, не бійся, знидєш, небого, без мене! — похитав Микула Бучина головою.— Бо вже не винесуть мене сюди ноги...— І ватаг присів перед вогнем, чуючи ломоту в колінах.

А трембіта співала пісню, і в пісні вже не було тої радості, що навесні.

— Ей, вуйку! Гасить швидко ватру та ходить грати своє! — гукнув до ватага Петро Дурундяк.— Бо вже всі вівчарі відтрембітали, як звичай велить, й треба спустатися з полонини.

А старий вівчар сидить і нічого не чує. Перед ним доглівають головешки, пускаючи голубі пасма-диму. Й ті пасма розчісує, потім пелехатить вітерець, що прилітає з-за ґруня. А жарини вкриваються попелом, поки струмись його не здує і не спалахнуть вони ясніше.

І вмить оповитою смутком радістю засвітилися очі Микули, на лиці розбіглися зморшки й склалися в посмішку уста.

«Та як гасити його? Гасити не тяжко! Хлюпнув води та й маєш!» — думає старий Бучина.

— Вуйку, чуєте? Вам час трембітати! — знову гукає від кошари з вівцями Петро Дурундяк, бо йому вже не терпиться на полонині.

— Чекай, чекай, ще за нею побануєш! — каже старий і таки тягнеться рукою до коновки, щоб загасити ватру. Бо не лишати ж її на полонині.

— Вуйку, не гасить! — раптом чує ватаг незнайомий голос, і застигає коновка в його руці.

Мов з безодні, перед старим виросло двоє парубків.

Бучині стало лячно, коли побачив у невідомих автоматів через плече. «Я нікому кривди не чинив, нікому ли-

хого слова не казав, та чого мені боятися?» — майнуло в голову старого, й чув, як повертається до нього кураж.

— Добрий день, вуйку! — привітався високий, худорлявий, з глибокими ямами під очима чоловік, подаючи дідові руку.

— Доброго здоров'я, чесні людокове! — привітно мовив старий.

— А відки знаєте, чесні ми або лихі? — посміхнувся низенький, повний в плечах, з свіжопоголеним обличчям, на якому чорніли жваві, хитрі очі.

Микула Бучина ступив назад. Не випускав коновки з руки. Зміряв парубка очима й спинив зір на кашкеті, побачив червону зірку.

— А то маеш, сину, правду! Бувають на полонині й лихі люди. Еге, в петрівку прийшли пір'яники¹ та увесь сир до крихти замели!

— Ми, вуйку, сиру від вас брати не будемо, але просимо, щоб передали вчительці Марії Веселяк! — І худорлявий, високий простягнув невеличкого згортка дідові.

— Та... як маю передати? — зам'явся старий стурбовано, бо такого на полонині з ним ще не траплялося. Дарма ці гори знав уже сорок літ.

— А так... підете в школу прознати за онука Юрка та й передасте. Скажете їй, що *на полонинах ватри не згасяють*... Більше нічого їй не кажіть! — мовив високий чоловік, поправляючи на голові шапку.

«Еге, мого онука Юрка знає», — подумав старий і пильніше глянув на незнайомого: чи, бува, не впізнає, хто він такий?

— А ти, синку, може, з моїм Михайликом видівся? Еге, вже пята осінь мине, як пішов з дому.

Незнайомий помовчав, потім каже:

— Синок, вуйку, скоро дома буде... Чуєте? — Й повів рукою в бік ґруня, з-за якого тупим гомоном раз од разу долинали гуркоти гармат...

— То ви, синочки, ачеї щось з'їли б? Може, голодні? — кинув старий ватаг незнайомому, побачивши, як той морщиться від раптового болю в крижах, й заходився розв'язувати бесаги.

¹ Пір'яники — так в час угорської фашистської окупації на Закарпатті звали жандармів.

— Ні, ні, вуйку, не голодний... Проклятий біль доконає...— мовив високий крізь зуби, й Микула побачив піт на його чолі.

Коли ватаг заховав згорток за черес, кинув на вогонь поліна, що їх залишив під колибою на весну.

— Погрій, погрій, небоже, поперек, тоді втихне!.. А я мушу трембітати, бо нам час рушати з полонини.

Старий пішов до кошари, де, приперта на ворині, його чекала трембіта. Вівчарі сідали коней, клали на них полонинське спорядження.

Ватаг Микула Бучина прощався з полониною.

Ступив трішки вперед. На лівій нозі тримав тіло, що пружинилося й подавалося за трембітою, коли вона нишкла до землі, оповиваючи її барвистим вишиваним килимом журливої пісні і тужної думи, розсіваючи по ній жар серця, ніколи не старіючого, завжди молодого від того поля зеленого, сонця ясного, від того неба бездонного... То дрібна і воркотлива, як весняний журавлинний ключ у небі, трембіта несла Микулу в далекі, далекі роки, яким уже немає більше вороття. І старий чув, як у його грудях виростає бунтівний дух — в цю мить готовий небо розітнути блискавицею.

«Для чого, для кого я прожив вік? Полонина чужа, хаші чужі, вівці чужі... Жаль мені років...» — думав старий, і покотилася з орлиних очей сльоза.

— Вуйку, дайте pokій собі! Годі вам! То ви не дітна вдовиця, не дівка, що дала калинку поламати та загубила барвінчатий вінчик! — розраджував ватага вівчар Федір Стець, який вперше бачив його таким.

Старий відняв од уст трембіту.

Спішно він подався до колиби, бо ще хотів щось спитати тих людей, щось сказати їм, та в колибі тільки вогонь палав.

II

Довгими стеблами попід плетену з верболозу огорожу тягнулася жалива, в городці під глухо зачиненими вікнами зеленів барвінок, що розрісся під бузковим кущем коло плоту, а там, де були грядки цибулі, часнику, коли ще жила дружина Микули Бучини, зниділо картоплиння. Скрипнувши дверцями хвіртки й залишивши їх одчиненими від вулиці, старий постояв перед хатою. Чо-

мусь саме тепер спав на гадку ранок, коли прийшла з Заділля кума Бодника й дала знати, що син старого разом з її сином пішов «на обручі». Зараз ватагу здалося, що ось-ось у тій хвіртці має з'явитися він.

За хатою знайшов ключ від саморобного замка — певно, ще його прадід майстрував, — відчинив сінешні двері. Пусткою і самотою потягнуло зсередини.

Коли заносив до хати коновки, чув гамір дітвори, що вибігла надвір — до школи звідси раз ступити, — й згадав про вчительку.

— Діду, дідику! — зрадів онук Юрчик, побачивши діда на шкільному подвір'ї, й підбіг до нього. Своєю шорткою долонею старий погладив онука по голові, потім вийняв з великої кишені жменю лісових горішків й висипав Юрчикові в пригорщі, що той наставив човником.

— Ого-го, як ти за літо виріс! Дивись, на ту весну підеш зі мною вівчарити! — хвалив Бучина внука.

— А піду! Навчите мене дути на трембіті! — щебетав Юрчик. — І до нас, дідику, прийдете?

— Прийду, синку, прийду! А тепер іди та поклич вчительку! — знову погладив дід онука по голові, що світилася карими оченятами, коли Юрчик розтикав по кишенях горішки.

Онук побіг до класу, і незабаром у дверях показалася висока, білолиця, з чорними смужками брів учителька. В сірому шерстяному одязі з білим комірчиком, що легко лежав на шиї, вона пішла старому назустріч.

— Добрий день, пані вчителько... Та кажіть, як мій Юрчик справується? — відразу розпитував ватаг учительку.

— Юрчик? — перепитала вчителька, не догадуючись, про кого прийшов знати старий.

— Та, прошу вас, доньчин син — Юрко Дзвеняк! — мовив дід, повівши очима в бік дітвори, що обступила хлопчика, наставляючи долоні на горішки.

— Та то ваш онук? Хлопчик послушний! — посміхнулася вчителька.

— А тепер вам маю сказати, що на *полонинах ватри не згасають...*

Вчителька зашарілася, запитливими очима глянула на діда — чекала, щоб їй сказав ще про щось. Але той мовчав. Миттю він, було, сягнув рукою за черес, та затримався.

— Я маю до вас дарунок... Та ходім! — глянув дід, куди б піти, щоб їх ніхто з дітей не бачив.

Вчителька першою подалася до скляних дверей, що були затягнуті білою заслінкою. Відімкнула ключем і впустила Микулу до кімнати, в якій жила одна ось уже п'ятий рік.

Старий простягнув невеличкого згортка і повернувся виходити саме в мить, коли на порозі став сільський бохтер Гриць Льомпачок.

Задеренчала шибя. Старий схопився з дощаного ліжка, глянув на вікно, що падало осіннім місячним сяйвом на студену земляну долівку. За вікном чорніли дві чоловічі постаті. Все на них було чорне: капелюхи-казанки на головах, чорні мундири, чорні гвинтівки на плечах, що стирчали вгору багнетамй. Микула Бучина став босимй ногами на долівку, мов дерев'яний. Чув, як наливається оловом тіло, й не міг ступити з місця. В очах мигнула постать Льомпачка на шкільному подвір'ї.

Шибя задеренчала знову. Знадвору стукотіло сердито. Раптом прилинула сила до старого, він подався до дверей.

— Що вам треба, панове? — сердито спитав Бучина й додав: — Добрі люди приходять вдень до добрих людей.

Жандарми наказали старому хутко збиратися. Микула Бучина, було, крутнувся розгублено, щоб запалити каганчика, взути постолы, та, видно, пани баритися не могли, бо не дали часу...

Як тільки жандарми опинилися із старим в казармі, його завели в просторе, освітлене гасницею приміщення; Микула глянув на вікна, чи не розвидняється, та вони були затягнуті сірими військовими коцами.

— Сідай, старий! — сердито гукнув жандарм, показуючи місце на долівці в самому кутку. Покірно — старий знав, що пани одне двічі казати не охочі, — опустився, важко зітхаючи, бо все ще не вірив у напасть.

Крізь затягнуті коцами вікна пробивалося світло.

Увійшов присадкуватий, з підкрученими вусами пан у цивільному одязі. Він зупинився над старим й стусонув черевиком під ребра, велів, щоб хутко встав.

— А за що мені, пане, такий збиток од вас? — стаючи на ноги, спитав Микула Бучина й пана пройняв очи-

ма. Та нічого не відповів пан, тільки вказав старому, щоб ступав до столу, за яким уже сиділо двоє.

— Ну, старий! Будеш казати правду — добре тобі буде! Будеш крутити — пошкодуєш! — почав повчати панок, що сидів за столом і зібрався записувати на білому папері.

Микула Бучина глянув на пана. Не сподобалися йому оті рухливі, неспокійні очі, що злом дивилися з-під густих рудуватих брів.

— Я, пане, зроду говорив тільки правду! — відрубав Микула Бучина з почуттям гідності людини, яка завжди зналася тільки з правдою.

— То кажи, старий, куди ділася з села вчителька?

— Вчителька? А я хіба маю знати? Ви ліпше знаєте.

— Кажи, старий, що ти їй приносив, бо сім шкур зніmemo!

— Що давали, те й приносив. Кому яке до того діло? Сім шкур здерете? Здирайте, небожата, коли є з кого, поки я тут.

— Ти, старий, не жартуй, а кажи, що то за люди були, що давали вчительці. Кажи, бо ми знаємо, що давали!..

— Люди як люди. І подоба людська, і честь людська у них була!..— Та не встиг старий закінчити, як його штовхнув невисокий чорнявий, що стояв збоку.

— А що, може, не так кажу? — Вп'яв очі старий в панка, що його вдарив.— Ти, небораку, держи руки при собі, бо я не з такими панами картоплю пік, як ти, та ніхто ще на мене руки не клав... А коли не так кажу, навчій, як маю говорити! — щідив старий Бучина.

— То, старий, були партизани! — кинув примирливо з-за столу пан, що записував.

— Коли кажете, що партизани, то най буде партизани.

— А ти, старий, чому не прийшов заголосити їх на казарму?

— А чому я мав би їх голосити? То були добрі люди. Прийшли, нічого не взяли. А от були злі люди!..— Тут Микула показав рукою на жандарма, що стояв коло дверей з рушницею.

— Що, що каже? — озвався товстий панок з відвислими вилицями, який сидів біля писаря.

— Кажу тобі, що ото люди були злі! — Бучина знову показав на жандарма й пустився в розповідь:

— Прийшли на стаю, замели людську мізерію до крихти й пішли без «будьте здорові».

Пани подумали тут, що старий дурником прикидається. Один підійшов ближче до Микули й пригрозив:

— Ти, діду, не жартуй, бо не до сміху буде тобі!

І пан показав дерев'яну дошку над столом. На тій дошці звисали ремені, палиці, коване залізо.

Бучина спокійно глянув на дошку й промовив:

— Та як би я смів з вами жартувати? Я знаю, що нині панам не жарти в голові.

Здавалося Микулі Бучині, що тим запитанням не буде кінця. Бо знову розпитували його про полонину, про те, з ким знався на ній, чому не прийшов на казарму зі згортком. Нарешті казали, що знають все, все про його сина, про вчительку, про нього. Тоді старий ступив кілька кроків назад, глянув на панство й глузливо посміхнувся:

— Коли пани все знають, чому питають?

Тут високий не стерпів зухвалості, прискочив до Микули й замахнувся, щоб його хряснути по обличчю. Та тільки махнув рукою, як опинився в чіпких і дужих обіймах старого. Дід Микула так трусонув паном, що всі кості в того затріщали, миттю зняв у повітря й, наче клунком, кинув через голову.

Підбіг жандарм від дверей, схопилися пани з-за столу й громадою навалилися на старого.

III

Натомлене великим небесним переходом за довгу днину, сонце лягло на спочинок за грядою крутих гір, вкритих смерековими хашчами. Оранжевим полум'ям палав край неба, повільно переливаючись в густу бездонну вечірню голубиць. По осяяній останніми променями полонині розпустивши широкі поли гаптованих білим шовком рукавів, мчав молодець вітер. Несучи пахощі гірського поля, вітер котився в долину, де в ущелині тягнувся шлях, наче розстелений сувій ще не білого конопляного полотна. Заморений трьома днями й ночами в жандармській казармі, дід Микула саме проходив повз свою хату. Спереду йшов один похмурий жандарм, за ним — чинно двоє, що розтинали повітря багнетами.

Дід зупинився навпроти хати, наче хотів до когось

гукнути. Та гукати не було на когo, й зараз відчув прикру, болючу самотину. Ні, не самотину, бо вже уявою бачив сина свого на сірому коні в хвіртці, бачив багатьох, багатьох, що до нього так щиро і привітно посміхаються.

Селянські діти поглядали з-за тинів, воріт, а дехто з відважних висовував голівку з хвіртки.

Раптом на вулиці з'явився Юрчик. Він біг до діда, тримаючи згорток у руці.

— Дідику, дідику! — гукав хлопець, простягаючи згорток Микулі.

Жандарми й не схаменулися, як Юрчик впав дідусеві на шию і став його обнімати, обсипати поцілунками.

— А я увидів, як вас ведуть, вхопив хліба і приніс...

Жандарм, що йшов спереду, рвонув від хлопчика згорток.

— Хліб! — промовив до тих, що йшли позаду.

Жандарм для обачності розломив крайчик і подав Микулі.

Онук ще хотів сказати дідусеві щось, та жандарм штовхнув його.

Жандарми повели Микулу далі.

Юрчик стояв на вулиці.

— Дідику, а навесні візьмете мене вівчарити? — гукнув хлопчик у вечірню глуху тишу...

ЧОРНА ХМАРА

Чорна хмара світ заслала,
Та й не видно неба...

(Народна пісня)

Панотець сидів з одного краю стола, офіцер королівської румунської армії Мітрау — з другого. Перед ними лежала колода карт.

Скрививши пісне обличчя і зціпивши тонкі губи, Мітрау вп'яте витягав з кишені гаманець і клав на стіл програну банківку.

— Ха-ха, ха-ха! Знову програли, пане Мітрау! Програли, платіть! — допікав піп, потираючи руки. Довгими пальцями, які давно звикли до того, щоб все загібати, згорнув кілька папірців, що лежали на столі.

— Хто програє, той виграє! — двозначно мимрив Мітрау, додаючи: — Пан офіцер платить! А як? У офіцера королівської армії щоб грошей не було? Леями хочете? Плачу леями! Хочете доларами? Є долари!

Відклавши гаманець на стіл, — через хвилюк доведеться його розстібувати — Мітрау брав колоду карт і тасував її. Орудувал, як жонглер. Гра починалася знову.

Під вікном майнула тінь. До кімнати увійшов Михайло Григораш — прихожанин отця Дунди. Піп скочив з-за столика. Розчепіреними пальцями лівої руки прикрив колоду, а карти, що були в правій, сунув у кишеню. Михайла обдало запахом недопитого з глибоких склянок вина, а з білої тарілки хмурило очі рум'яне пишне поросятко. Аж слина набігла в уста Григораша, та враз згадав, що сьогодні великопісна п'ятниця.

— Що вас пригнало? Ачеї дуже спішна справа, Михайле?

— Мати на тих часіх...

— То ви хотіли, щоб їй молитви прочитати? — поспішив Дунда і глянув у вікно.

Сніг з дощем валив на землю. Великі краплі срібними сережками звисали з чорних гілок. Вітер колихне, і вони рясно падають на землю. В пічці бадьоро і привітно тріщать дрова.

В фотелі сидить Мітрау, ляскає картами по долоні.

— Дасть біг, доживе до завтра! — торгувався піп.

— Вже не говорить... Ми не пішки! Осьде братові коні чекають... — просив Михайло.

— Біжіть за пономарем! — згодився піп. Михайло виїшов.

— Скільки вчив, що треба стукати у двері, коли заходиш, але наука ця береться, як горох стіни... Лізе, як скотина, — мовив незадоволений піп.

Офіцер запалив цигарку. Одну протягнув панотцю. Той взяв, але відклав на стіл:

— Ще побачить...

— То що?

— Хочуть, щоб піп не куриє, не їв, не пив. Щоб жив божим духом. У них свій бог! Завжди постить, молиться, вина не п'є, в карти не грає...

Отець Дунда — парох Липовецького приходу — при-
мостився на передньому сидінні. Для нього Григораш

позичив у сусіда сідак на пружинах. На дошці вмонтований пономар. Над головою пароха повисла чорна парасоля.

Панотець був трохи збентежений. Адже Михайло зайшов і все побачив. І як це панотець не догадався замкнути двері? Очі мулила купка банкнот, яка вже могла бути ще більшою...

Михайло покрикував на коней. Хотів, щоб бігли швидше. Але віз застрявав у баюрах, і коні напружувались, щоб витягнути його. Піп хитрувато глянув на Михайла, немов хотів дізнатись: «Ану, чи скажеш селянам про те, що бачив у мене?»

— Кому, кому, а вам, Михайле, треба б знати: заходиш до превелебного, стукай у двері!

— А що? — мугикнув Григораш...

— Ну, як що? Пані можуть умиватися... Все може бути...

— Хе-хе! Пан умивався!.. — лукаво розсміявся Григораш і додав: — Ми звикли так, по-старому...

— По-старому, по-старому, але час культури набиратися! — сердився піп.

— А хто знав, що вони чортову книгу читають з паном офіцером? Нам говорять, що брати до рук карти — кекельний гріх, а самі — еге! — глузував Михайло.

Отець Дунда не знав, що відповісти. Такого зухвальства від Михайла він не чекав.

— Михайле! А, Михайлику! Щоб ти мовчав! — радив і водночас просив піп, коли Михайло саме замахнувся, щоб швидше погнати коней.

Болото бризкало з-під коліс, а на дорогу падав лапатий мокрий сніг. На парасолі лежали великі збиті до купи сніжини, наче клапті намоченої у воді вати, з якої цьопотом стікали струмочки. Пономар нахилився над чемоданчиком — затуляв його від води.

— Прощу пана превелебного, за язик податі не платимо!.. Я не кажу, що буду говорити, але не кажу, що буду мовчати! — мовив Михайло після короткої паузи, хльостаючи в повітрі батогом.

— Нічим себе так не поріжеш, як язиком! За язик, чоловіче добрий, б'ють і плакати не дають! — повчав піп.

— Га? — знову мугикнув Григораш, не розуміючи, куди гне превелебний.

— Кажу, що язик тримай за зубами, бо відрубай! — сказав піп прямо, бачачи, що єзуїтська хитрість для Михайла Григораша незрозуміла.

Здавалось, що в Михайловому серці заворушилися приспані почуття людської гідності, і він вже не міг простити попові. Пробуджувалося те, про що сам досі не знав, чого не відав... Люто вдарив коней. Підводу рвонуло вперед. Ноги попа мигнули в повітрі. Пономар схопився, щоб підняти панотця, який упав між полудрабки. Але Михайло, наче на злість, швидше погнав коней. Підводу кидало по бруку, а коні неслися, тільки вітер розчісував гриви. Панотець не поспішав підніматися. Він вважав, що господар зупинить коней і допоможе йому сісти на місце.

— Ой, ой! — скиглив Дунда.

— Михайле, стій! — скрикнув пономар.

Григораш потягнув до себе віжки.

— А?.. То пан превелебний перекинувся! — засміявся.— Вибачаюся, панотче! — промовив, але в цьому чулася нещирість.

— Ти окаянный, безчесний! — гугнявив піп, беручись за полудрабки, щоб піднятися.— Сам відправляй молебн, сатано! — гукнув піп і зібрався скочити з воза.

— В карти ще панотець пограють? — посміхнувся Михайло.

— В карти?

— Помолимося! Вдів наймемо! — запевняв Михайло.

— Тоді, еге! — і піп гупнув ногами на землю, тільки бризки полетіли.

Дунда пошкандибав, зібравши перед собою поли рясн. Михайло оглянувся. Побачив на возі пономаря, який начебто не зрозумів, що тут сталося, і сидів далі.

— Злізай! — гукнув Григораш, вказуючи батогом услід попові. Пономар стрибнув.

— Чим найсвятенник, тим найпекельник! — голосно згадував Михайло слова, що їх чув від батька.— На столику карти, в руках карти, душа картярська. Ість, п'є, а в селі немало дворів, де кукурудзу мелють з гичкою, та й того в багатьох немає. У людей хліб з опилками, а в нього калачі і сало. Бач, з ким водиться! З паном офіцером. А вони добре сіли на шию селу. Позабірали худобу, збиткують людей. А попик з ними... Кілька днів тому вояки королівської армії погналися за Петром Бойчуком. Хотіли, щоб скинув з ніг черевики,

а той.— шубовств у воду — думав, що не піймають. І не піймали, бо під воду поплив.

В думках і не стямився, як коні зупинилися на подвір'ї. Упряж Михайло повісив на клинок, коням підкинув сіна і зайшов до хати.

А в неділю в божому домі місце, де стояв завжди Михайло, було пустим. І це не сподобалося панотцю. Проходячи з кадилом, поглядав, чи не прийде. А його так і не було до самого кінця божої відправи.

Пішли тривожні дні. Кожного дня румуни когось приводили в нотарський уряд, кидали в глуху і темну комірчину з товстими залізними ґратами. Заарештували Івана Полянку, Федора Мугику, Петра Турбана. А коли жінка Мугики за день після арешту принесла окраєць хліба і пляшку молока, щоб передати, дізналася, що чоловіка кудись відпровадили. Куди — ніхто сказати не міг: ні староста, ні нотар. Сказали їй, що то військова таємниця, і вони до неї пхати носа не можуть. Бачили всі, як бідна жінка ішла селом і заводила: «Федорику мій, Федорику! Куди тебе діли?..»

По селу пішла чутка, що повернувся додому Василь Терпай, жінка якого вже і панахиду давала відслужити в церкві. Бо в нотарському уряді пани дістали документ з великою круглою печаткою, в якому було ясно написано, що Василь Терпай, з села Забереж, пропав безвісти. Тепер говорили, що Василь ніби бився за руську революцію під самим Царицином і приніс у село повний рюкзак якихось книжок, що повернувся в Забереж спеціально для того, щоб і тут революцію запалити, а потім разом з жінкою і малим хлопцем поїхати у Росію. Дехто говорив, що Василь збирає таких селян, яким можна довіритися, на поради і одного дня вкаже панам румунам дорогу з села.

І дійсно, те, що в селі ще не було відоме всім, але про що говорила біднота, було правдою.

У Петра Руданка зібралися люди. Були певні, що ніхто їх тут не вислідить, бо сходилися по одному, до того ж при сутінках. І кому з чужинців спаде на думку, що діється в хатчині на вигоні села.

Федір Клим, той самий Федір, що в перший день, як тільки закінчилася світова війна і село покинули австрійські пани, брав за шию старого корчмаря Гінду Трухеле за те, що той забрав землю за два центнери гни-

лої кукурудзи, тепер сидів у запічку, похнюпивши голову. Дорого йому обійшлося. В перший день, коли румуни зайшли в село, димом пішла хата. Підпалив син Гінди Йосія. Хотів Федорові і ребра пом'якшити, але, прийшовши з загоном вояків, не застав його вдома. Що буде далі, Федір не знав. Знав одне: п'ятеро дітей залишилося під голим небом. Біля Кліма головою підпер стіну Гаврило Пелех. «Староста два дні» — прозвали його газди за те, що всього два дні носив у кишені печать сільського старости. Низенький Гаврило Пелех був певний, що румуни виберуться з села коли не сьогодні, то завтра.

— А непогано почалося! Пек би йому! — приговорював Пелех, змахуючи рукою. — Раз хотіли зробити порядок, та й тоді чорт чужинців приніс. От тобі і маеш тепер «порядок». Завели свій. У вдови Настасі знайшли клубки повісмяних ниток, забрали. Обміняли на горілку у старостихи...

Дмитро Зорянко сидів під мисником. Щоразу вибігав надвір і насвистував мандрівницької. Якщо вартові відповідали коротким кашлем, знав, що все в порядку.

За різьбленим старовинними візерунками столом сидів Петро Гомілка, його свояк, Василь Терпай, листав сторінки книги. Про щось почали перешіптуватися Пелех з Климом.

— Що радите чинити? — почав Терпай, піднявшись на хвилюку з-за столу. Сказано було так, що здавалося — сам Терпай вже мав готову відповідь. Але він відповідати не поспішав. Стоячи за столом, оглядав усіх, неначе хотів перевірити, чи немає тут такого, хто міг би піти до панів.

— Ти знаєш краще, бо ти світа бачив, от і скажи! — першим озвався Руданко.

— А ви самі що думаєте? — добивався відповіді Терпай.

— Треба би гуртом іти до офіцера скаржитися. Прийти, поклонитися та й казати: пане офіцер, ми так далі не можемо терпіти! Коли хочете, щоб було по-доброму, тримайте своє військо в руках! — радив Клим.

Пелех розсміявся.

— А може, делегацію вирядити до Сигета або написати, щоб знали? — пробував далі Руданко.

— А Сигет що? Рідне місто? — посміхнувся Терпай.

— То, може, прямо до Букарешту? Нехай сам король

знає, що його військо робить! — додумався хтось з тих, що сиділи на запічку.

— Ще скажете до Нью-Йорка.

— А чому? Нью-Йорк добре знає, що у нас румуни...

— Нью-Йорк благословляв румун, щоб збиткували нас — забирали худобу, палили хати, — втрутився Терпай, бачачи, що ради не доберуть, де просити допомоги.

Високий, з відзнакою, що лежала на лиці, яку дістав, б'ючись під Мукачевом, Терпай стиснув губи і, видно, щось мав сказати. Підгорнув рукою волосся, яке спадало на чоло. На піджаку червоніла стрічка. Правда, в село показувався без неї. За таке чужинці не лише відлічили б двадцять п'ять, як дали кілька днів тому Даруді за те, що ходив у шинелі російського солдата, а знайшли б і суворішу кару.

— Не просити треба! З паном треба говорити карабіном! Так, як говорили в Росії.

Дехто задивився на Василя Терпая, бо не розумів, що він говорить. А Василь продовжував:

— Ще раз кажу: треба бити всім селом! Два-три не допоможуть біді. Війна залишила карабіни, набої. У кого немає карабіна, бери сокиру, косу, але бий! Гуртом виженемо румунів... Пам'ятаю, під Царицином рушились ми на білого. А думаєте, що на кожного була гвинтівка? Ні! Але ще й як билися! Бо знали, за що кров проливаємо.

Тут Василь Терпай пустився згадувати, як воно було, як діялося. Його уяву захопили недавні бої на просторах Російської держави.

— А чому ти повернувся, раз там так добре тобі було? — поцікавився Клим.

— До жінки потягло? — хтось кинув жартома.

— А може, скажете — до дітей? — поправив Руданко Кліма.

— І до дітей, і до жінки! — посміхнувся Терпай.

Надворі зчинився шум, Руданко прожогом кинувся до дверей.

— Ру-му-ни-и! — закричав не своїм голосом.

Пелех кинувся до виходу. Та вибігти надвір йому не дали. Кишеньковим ліхтарем засліпило очі. Два вояки кинулися на Пелеха і стали назад викручувати руки. З хати через вікно вискочив Петро Гомілка. Терпай поліном замахнувся воякові в обличчя. Ліхтар упав на

землю. Терпай тупнув по ньому ногою, і світло згасло. Пелех плечем зірвав двері. Ззовні їх підперли вояки. Двері впали на землю, прикриваючи вояків, що не встояли на ногах. Терпай вискочив надвір. Коли підбігли румуни на підмогу, на місці застали тільки своїх. Один вояк лежав з розбитою головою.

Прошло кілька хвилин. Вояки заховалися в садку. Сподівалися, що ось ще повинні надійти до хати селяни. Та коли ніхто не підходив, зібралися під хатою і довго радилися. Раптом була дана команда, і вояки стали зносити купки соломи під всі чотири кути зрубу. Хатина мовчазно вдивлялася на них чорними шибками, пильно стежила за роботою чужинців. Вогонь спалахнув нехотячи, та коли дихнув вітер, зайнявся бадьоріше, аж поки не схопив у свої вогненні обійми цілу хату. Зажерливе полум'я заколихалося в повітрі, тріщало в кроквах і перекидалося на дуплясту черешню. В сирих гілках вогонь затріщав гучніше. Вогнем скипала Руданкова мізерія. Полум'я освітіло доріжку, що вела від хвіртки, яка щойно скрипнула. До вогню підходив Михайло Григораш. Ідучи з зимівки в село, побачив, що вогонь ніхто не гасить, і подумав, що в селі всі міцно поснули й не знають, яке скоїлося лихо. Не стямився, як два вояки вхопили його під руки. Перелякавшись, відразу подумав, що тут має бути офіцер, який з панотцем грав у карти, а незабаром з'явиться і сам превелебний.

Дарма Григораш доводив воякам, що йшов гасити пожежу. Під багнетами його відвели в комендатуру. А вдень біля католицької церкви хоронили румунського вояка.

...Прошло ще п'ять днів.

— Бім-бом, бім-бом, бім-бом! — ліниво пливло над чорними хатами.

День приніс в село нові тривоги.

Чорні хмари зранку затулили сонце, яке на мить освітло вбогі хати. З кам'яної вежі виривалося настирливе «бім-бом» і линуло в далечінь.

По селу йшов бубнар — скликав людей на сход. Вибивав паличкою по бубну влад церковному дзвону і оголошував, щоб люди йшли на майдан. Та ніхто не показувався на вулицях. Вояки самі пішли виганяти селян з хат.

До майдану плелися люди. Між рваними й перелатаними свитинами й сіряками траплявся і непоношений одяг. То йшли заможні. Свідомі своєї гідності, перекидалися словами.

На майдані походжав Гінда Трухеле. Той, що як тільки з'явився перший окупант в село, прийшов до Пелеха і grimнув:

— Давай печатку, а то даси ще й голову!

Тепер Трухеле походжав, як півень, витягуючи довгу шию, крутив головою то вліво, то вправо, мов звідкись чатувала небезпека.

Коли селяни зібралися, Трухеле послав бубнара до превелебного. Пани не забарилися.

Попереду ступав офіцер, поруч панотець. За ними чеканив крок загін озброєних вояків. Довгий і тонкий в тулубі офіцер хитався, нагадуючи цп, що через хвилику почне молотити все живе. В одягнутого у чорну сутану попа на грудях відблискував хрест. Широкі краї бриля спадали на очі, наче мали заховати їх від селян. Шию туго обіймав накрохмалений комірець.

Ніхто з селян не знав, навіщо зібрали їх тут, на майдані.

— Слава Ісусу! — озвався Дунда до натовпу.

— Слава навіки! — відповіло кілька голосів.

З-за рогу будинку показалося ще шість вояків. Вони вели зв'язаного Михайла.

— Ой! Куди ви його ведете? — скрикнув жіночий голос. Ридала дружина Михайла Григораша. Вояки підбігли до неї, взяли її під руки і повели.

Першим промовляв офіцер. Слова важко виривалися із зіплених злобою уст.

Трухеле перекладав.

Після офіцера виступив вперед Дунда.

— Вся власть од бога дана! Повинуйтеся наставникам вашим! — так учить святоє писаніє, дорогі братія і сестри во Христі. Але, дорогі братія, бог на наше село напушеніє зробив. В нашому селі еретики завелися, а нам їх треба знищити, яко злак плохий! Скажіть, хто бунтує, хто вбив вояка? А заповідь божа говорить: «Не убивай!»

Піп зібрався весь у м'язах, випнув спину, висунув голову вперед, як хижак, що готовий плигнути на здобич з своєї засідки.

— Юда! Іскаріот! Революції захотів! Схизми! Буде тобі революція, буде тобі схизма! — кинувся на Михайла Григораша, зло тикаючи пальцями в очі, немов ось тут готовий був їх видовбати кігтями.

Михайло задивився на превелебного.

— Гарр-гарр! — скаженіючи, гарчав піп вовком і шкірив почорнілі від цигарок зуби.

— Тьфу на тебе, вовче в овечій шкурі! — Григораш плюнув попові в самі очі.

Піп подався назад, витираючи обличчя рукавом сутани.

Михайла повалили на землю. Товстими мотузками прив'язали до плахи, яка була встановлена на майдані для кари. Два глодові дрюки знялися над Григорашем. Офіцер махнув рукою, і дрюки упали вниз. Михайло застогнав.

Коли Григораш вже лежав непорушно, до нього підійшов піп. Вийняв з-під поли хрест, простягнув його і в повітрі перехрестив обличчя Григораша, на якому виступив холодний піт. Як тільки розп'яття притулилося металом до його обличчя, Михайло Григораш широко розкрив очі і щосили гукнув:

— Бийте їх, проклятих! Женіть їх!

ЗНАМЕНО

I

Перед Іваном Пригарою стояли два ряди товаришів у шинелях. Він уявою блукав ген-ген за високими Карпатськими горами, бачив оселю в ущелині під полониною, хатину, що ховалася під гіллям дуплавої груші, матір, що, певно, по ньому палила вже не одну свічку перед іконою богородиці в невеличкій, укритій дранкою церквці. Він бачив, як вона стоїть навколішках, як тремтять її зниділі губи, як торкається чолом землі...

— Струнко-о! — вигук розітнув морозне повітря й луною прокотився над школою, в якій розквартирувався загін, над принишклими до землі хатами, над осокорами, що стояли над тихою спокійною гладінню степової річки.

Пригара немов пробудився з забуття. Витягнувсь й глянув понад голови бойових друзів.

У дверях школи показався командир Яків Тимофійович Голубенко і карбованим кроком пішов до загону, що вишикувався на дворі.

Невідомі досі почуття огорнули Пригару. Ставало боляче, немов щось брало його за серце. Він подумав, що мине година-дві, й розійдуться всі, з ким вихром на коні шугав по степах, від села до села.

— Ну... що вам сказати на прощання, дорогі друзі? Побоювали ми з вами славно... полюбили вас. А зараз поїдете додому. Не знаю, який то край. Та коли в ньому такі люди живуть, як ви,— прекрасний він! Дома кожного з вас чекають матері, батьки, жінки, діти...

Голос командира, того самого, що ніколи не знав страху в бою, а коли гукав — мов грім котився степом, зараз був тихим і лагідним.

Командир пройшовся перед загonom, опустив голову, наче щось думає, потім глянув на бійців:

— Щасливої дороги вам, брати. Пам'ятайте, нашій битві немає ще кінця... Що вам дамо на дорогу? З чим вас проводимо? — наче запитував командир самих бійців, з якими прощався.

Яків Тимофійович раптом підійшов до древка невеликого знамена й почав знімати полотно.

— Пригара! До мене! — мовив Голубенко.

Іван Пригара хутко вийшов з шеренги й зупинився перед командиром.

— Іванку! Тримай! — наказував дружньо Яків Тимофійович.

Пригара розгублено взяв вибіліле на дощах, на сонці, прострілене в боях знамено.

Він, Іван Пригара, добре знав історію цього знамена. Бо писалась вона і його кров'ю. Колись воно пломенем горіло над загonom. А тепер було вицвіле, пошарпане, але він його бачив завжди таким, як у той день перед першим боем, коли ним полоснув вітер, коли подалися степом навздогін тікаючому ворогу. Можливо, в цю хвилину він ще бачив, як знамено хитнулося в повітрі, впало на розширену осінню землю з рук смертельно пораненого товариша, і він відчув древко в руці, бо сам вхопив його на льоту й не дав, щоб ступили по ньому копитами гривасті коні. Зараз Пригара знову побачив командира з таким глибоким, зарубцьованим шрамом у мить, коли

той обіймав його і притискав до себе, цілуючи щиро і сердечно, з сльозами на очах. І відчув, як йому самому сльози ринули з очей. Сердився на себе, чому став таким м'яким, але водночас настало полегшення від тої сльози.

...Увечері поїзд тягнувся на захід. Вагони ліниво постукували на стиках рейок, а в них сиділи бійці з-під Карпатських полонин. Дехто співав пісень, що їх ніс тепер у гори зі степу, дехто солодко дрімав. Іван Пригара поринув у глибоку сердечну задуму й тулив червоне знамено до груди...

II

Над Забережжю попливли листопадові важкі тумани. Вони котилися з полонин, повзли міжгір'ями й ущелинами, їх розчісували буйні крони буків на схилах й високі до самого неба, стрункі красуні смереки. Тумани пливли над Тересвою, а ріка несла прудко й безугавно свої води кам'яним коритом, обмивала стрімкі береги. Тумани заслонили сонце, яке на мить викотилося з-за Красного ґруня, розлило золото по Забережжі, обмилося в Тересві; в рясих росах розсипалося кришталем, потім знову заховалося.

Раннім ранком Іван Пригара вибрався на самий верх нотарського уряду й до високого димаря прикріпив червоного прапора. Прапор розцвів людською надією на щастя і радість, спалахнув вогнем ненависті до старого світу.

— Свобода-а-а! Свобода-а-а! — лунало над натовпом, що йшов, мов грізна лавина, селом.

Вікна крамарень зачинені наглухо, немов їх хазяї вимерли чи зникли у безвісті.

Натовп зупинився перед кам'яницею Абрума Вухіцкера.

— Ей ти, старий д'яволе! Ану, покажи свої роги і хвіст зараз! — сердито гукнув у своїй рвучкості і нестримності Мигалик, бо хотів порахуватися з багатієм.

— А чому ти заховався в мишачу дірку? Віддай наші ґрунти та наші корови, що-сь від нас забрав, бодай твоїми сльозами і кров'ю витекла наща біда! — гукав Василь Мотричук, якого Абрум Вухіцкер торік восени пустив з торбою по селу, відібравши останній клапоть землі.

Раптом до дверей з обухом прискочив Василь Мочарин — високий, дебелий, з довгими ручищами чоловік. Бив сокирою по залізом кованих одвірках. Зсередини долинав тупий стогін, грюкіт, тріщали дошки.

— Ти по замку, по замку! — радив брат Василя Мочарина Ілько, коли той на хвильку зупинився, щоб дихнути й витерти з чола піт рукавом.

Раптом звідкілясь принесли залізного лома й ткнули Мочаринові в руки. Мочарин кинув сокиру й почав виважувати двері. Глухувато, потім зі скрипом, протяжно застогнали петлі. Двері нахилилися, коли десять ніг вперлося в них, впали. Натовп повалив до складу. Через хвилину-дві селяни виносили сувої полотна, дзенькали порожніми оцинкованими відрами, емальованим посудом. Кожен тягнув зі складу, тягнув без рахунку і ясної мети, потреби, бо добре знав, що до всього того прилипла і його крапля поту й крові.

Хтось з селян пробував вгамувати натовп, та дарма:

— Дай нам спокій, бо ми собі чинимо свободу самі! То наше, і ми з ним нині діємо, що хочемо! — гукнув Василь Мочарин.

Поки селяни поралися в складі Абрума Вухіцкера, група чоловіків зібралася перед невеликим будинком коло річки. Іван Пригара з червоною стрічкою на шапці, карабіном через плече подавав зброю крізь вікно. Петро Якимчук сидів за дощаним столиком, що ходором ходив, й записував, хто що бере.

Ще не бомкав обідній дзвін, як на нотарському уряді був вивішений великий папір, а на ньому написано, що панам, крамарям, превелебному забратися з села через двадцять чотири години.

Селом ішов бубнар, даючи знати, що грабувати не можна, бо то все належить селу.

Перед нотарським урядом в багнюці валявся потоптаний герб Австро-Угорської імперії, поламани написи, вітер шурхотів урядовими паперами.

Була ніч.

— Іване! — почув Пригара знайомий голос. Схопився, бо спав так, що досить було миші шкрябнути, як готовий стати на ноги.

— Що, Василю? — питав товариша, висунувши голову в вікно.

— Отут маєш прапора. Захорвай!

— Що трапилося?

— Румуни йдуть.

Іван подався з хати, коли товариш пішов геть через поля.

А рано-вранці селом пішли карателі. Настала розплата за вчинені і невчинені кривди багатіям. Високим стовпом знявся дим над обійстям старого Мигалика. Горіла під солом'яною стріхою хата, тріщали в заграві крокви хліва, кидаючи іскрами в морозне повітря. Коли зайнявся хлів, стара Мигаличка подалася пускати з прив'язні худобу. Ледь відв'язала од ясел корову і телицю і вийшла з хліва, як її повалили на землю й стали душити. Стара зчинила лемент. А один з карателів, присадкуватий, кривий панський прихвостень Йойна — ніхто в селі не знав, звідки приплівся до Забережжя, яких батьків син, — чиркав сірниками й тикав старій в уста.

Коло полудня обох Мочаринів гнали селом. Віжки тримав зять Вухіцкера — кволий і недолугий зайда, — раз по раз посмикував ременями, помахував у повітрі батоном.

Пани сновигали по селу. Шукали Пригару.

III

Обмитий рососою, викупаний у весняному рясному дощі, зійшов на землю перший день травня.

На майдані серед села юрмилися забережани. Приходили робітники з лісорозробок, селяни, що не мали землі. Сільські музики — їх зібрав Федір Мотря — грали пісень.

— Ур-ра-а-а! — линуло над натовпом, коли з-за вигину вулиці показалася колона демонстрантів з сусіднього села.

— Ур-ра-а-а! — гриміло у відповідь, билосся розкотисто об високі забережанські гори, відлунням котилося над сільськими хатами.

Осяяний гідністю і почуттям великої правди, на чолі колони йшов комуніст Іван Пригара. Він високо піднімав червоний прапор. Обполоскане степовим вітром, обпалене сонцем і вогнями боїв, обмите листопадними дощами вісімнадцятого року, майоріло знамено над колонами.

Крамарні, корчми знову були глухо зачинені.

Перед жандармською станцією стояли машини. В них сьогодні до Забережжі приїхали з Хуста жандарми.

Демонстранти зупинилися перед нотарським урядом.

— Хочемо праці!

— Дайте хліба! — зривалося в повітря й пливло над гостроверхими шпильями гір.

В дверях будинку показався нотар.

— Люди, розходьтєся чесно! — наказав селянам.

— Дайте нам праці!

— Дайте нам хліба! — знову линули вигуки над демонстрантами.

Ступивши крок вперед, на демонстрантів гукнув капітан жандармерії:

— На мій наказ розходьтєся додому!

— Раніше вислухайте нас! — мовив Пригара нотарю.

В цю мить між жандармів полетів камінь. Хтось кинув звучко і влучно, бо вцілив просто в голову. Жандармська шапка впала й покотилася по землі.

В повітрі гримнув постріл. Селяни на мить подалися назад, стали стіною, мов захиталися в розгубленості й нерішучості. Та миттю з глибин людських сердець виринула хвиля розпачу й люті, натовп подався вперед і змішався з жандармами, А ті орудували прикладами, били палицями.

— Ой Іванку! І ти тут? Держи! — хитнувся Іван Пригара, випускаючи дrevко червоного прапора й хапаючись рукою за груди.

Дванадцятирічний син Пригари Іванко, який не знати яким дивом був тут, між демонстрантами, вхопив прапора й подався тікати.

IV

Коли над Забережжю прокотилися гарматні постріли і в село вступив загін радянського війська, з стіни нотарського уряду на землю злетів герб з королівською короною й двома ангелами. На дах піднімався по драбині Іван Пригара. Він вже стояв біля димаря і високо піднімав червоного прапора. Вітерець війнув, і полотно, що роки лежало під самим склепінням даху старої хати Пригари, розквітло маковим цвітом.

— Іванку! Міцно тримай!.. — гукнув з натовпу Василь Микуляк і додав: — От коли б жив його батько!..

Над селом здіймалося вгору сонце.

ЯЛИНКА

В білій пуховій хустці, припорошена снігом, з рум'яними щоками, вона стояла на роздоріжжі, тендітна і чарівна.

Коли машина зупинилася, шофер повернувся, натис на клямку дверцят. Дівчина вхопила чемодана, що стояв біля стовпа, й хутко подалася до нас.

— Мені до Забережі... Скільки просите?

— Та сідайте! Багато не візьмемо! — посміхнувся я, глибоко вдихнувши повне пахощів морозяного поля, терпке від кори верб, холодне повітря.

Вона несміливо глянула на мене, потім на шофера, наче хотіла ще про щось спитати, й усілася на задньому сидінні. Я повернув голову. Очі в неї були такі, як весняні гірські фіалки, що їх пестив теплий вітер, зігрівало щедре весняне сонце і поїв рясний дощ. Сніжинки на руських кучерях розтанули й тремтіли кришталевиими росинками.

Дівчина тупала ногами — видно, змерзла, стоячи на перехресті, звідки розбігалися дороги до міста, до сіл, до зупинки.

Очі, брови, перенісся й губи, її розрум'янене морозом лице мені раптом про щось нагадали. Про що, я і сам не знав. Але в моєму серці ворухнулися давні струни, на невидимих крилах понесли в минуле, в хлоп'ячу пору. Мені здавалося, що саме цю дівчину-красуню я десь зустрічав, чув при розмові її дзвінкий голос.

Машина мчала широким, рівним шосе. Сніжинки в повітрі грайливо кружляли, падали на передню випуклу шибку, їх підхоплював на крила вітерець, брав у веселий танок. Праворуч дороги простяглися ледь-ледь засніжені поля, на нивах, мов гори, стояли хмуρο і вперто стоги соломи. Озимина, зціплена морозом, прибита до землі осінніми дощами, визирала з-під снігу, мов зелені оксамитові шматки. Ген-ген вдалині височать велетні ґруні. На них біліє сніг. Ліси на горах стоять в глибокому зимовому сні... На пологих схилах де-не-де гордо зеленіють смереки.

Від нас втікав пасажирський поїзд. Над довгим рядом вагонів повисла кучерява грива диму, що безугавно клубочив з паровоза. Грива на мить застигла в повітрі хмарами, далі ті хмари шарпав вітер, стелив по широкому полю. Щораз більшою ставала відстань між ними і по-

їздом. «В одному з вагонів їхала дівчина»,— подумав я.

— А звідки їдете?

— З Ужгорода.

— У відрядженні були?

— Ні, вчуся.

— Де?

— В університеті.

— В університеті? — перепитав я і раптом немов проїнявся до неї більшою повагою.

— А в Забереж до кого? — питав дівчину, бо не впізнавав її. Правда, з Забереж я виїхав багато років тому, молодь у селі повиростала, хіба тепер всіх впізнаєш? — Чия ви?

Дівчина назвала своє прізвище. Та й прізвище мені мало про що говорило. Забереж — село велике, я й колись не знав у ньому по прізвищах усіх людей. А що казати тепер?

— Ви на канікули? — цікавився я, бо хотілося з дівчиною вести розмову.

— Так. До мами. На канікули! — відповіла коротко.

— Ага, ви до мами на ялинку?

— На ялинку! — посміхнулася дівчина в передчутті чогось особливо гарного і радісного.

— А, завтра Новий рік! — неначе тільки тепер я згадав, що в Забереж їдемо останнього дня в грудні. Дарма вранці Василь говорив, що треба поспішати, коли хочемо приїхати в гірське село за днини.

Ялинка... Це слово нагадало дитинство. Воно перенесло мене в далекі, далекі дні, які немов губилися в сплетеному із срібних ниток мереживі минулих років, що ніколи більше не повернуться. І мені стало тоскно, боляче.

Немов хтось перед моїми очима розвиває довгий — кінця йому немає — шовковий сувій, а на тому сувої картина за картиною, багато картин. Кожна з них — шматок мого серця, моєї душі.

В уяві, наче ось тепер, тут, стоїть переді мною батько раннім зимовим ранком. Він готує санчата, виносить з дровника сокиру, кладе до кишені мотузки, ще хвилька-дві — і вирушить з двору на підгір'я за ялинкою для панського дому. Не знаю, чому, але пан кожного року посилав за ялинкою тільки батька. Може, тому, що батько справді не лінувався довго-довго бродити по

коліна в снігу, шукаючи найкращу, а може, тому, що він не жалів зрубати замість одної кілька найкращих ялинок, щоб привезти їх панові на вибір.

Ось ми вже їдемо дорогою. Іду я один, бо батько йде пішки. Він везе саночки по гладкій засніженій дорозі, я сиджу на них. Мені холодно в ноги, але не злажу з тих санчат, бо все ж приємніше їхати. Батько повертає голову, бачить, що я промерз, примушує хутко бігти, щоб хоч трішки зігрівся.

І мій тато — високий, з легкою, трохи обережною ходою горянина — ступає від ялинки до ялинки, приглядається, котра б найкращою була. А кожна з них справді красуня; мені кожної жаль. Серце холодне, коли він довше біля котроїсь затримається, бере за гілку, обтрушує сніг, обходить довкола. А коли рушає далі узгір'ям, від серця відлягає. Та врешті вже кілька ялинок на санчатах, від них несе в'язким запахом смоли, такими знайомими й солодкими пахощами шпильок.

Сонце піднімається все вище й вище над землею, пливе над обрієм так, мов золотим поясом, хоче оперезати наше село. Сніжинки грають сліпучими кришталіками, я довго вдивляюся в них, а вони то спалахують, то загасають іскрами. Та коли мерехотить в очах, я заплющую повіки, бо далі дивитися не можу.

Ось ми на дворі пана Г'оренфельда. Батько розклав деревця на снігу й дивиться на них так, наче найкраще залишилося в лісі. Низенький, швидкий в рухах, з жвавими очима, пан Горенфельд сам перебирає ялинки, по кілька разів вередливо оглядає кожну, далі показує батькові, для котрої він зробить хрестовину. Я стою, мені здається, що батько не має більшого ворога на світі, ніж пан Горенфельд.

З вікна долітає гра на роялі. То виграє дочка пана, Гізела, приїхала з Відня. Я бачив, як вчора панський син — кажуть, що вчиться в Будапешті, — сидів разом з нею в кованих залізом санках. Ті санки вихром несли панів на прогулянку. Хацько впершись ногами в передок саней, кучер Микола стримував туго натягнутими віжками сірих коней у великих яблуках, щоб, бува, не рознесли санчат.

Віддалік на дорозі поряється дівчина — наймичка пана Горенфельда. Вона має шибки довгої заскленої веранди. Мені здається, що їй дуже холодно, бо руки почервоніли, і від них здіймається пара. Дівчина швидко

протирає шибки, викручує ганчірку у воді, далі знову водить нею по рамі...

Ми ідемо від пана. Злющий собацюра, що рветься з ланця, стає на задні лапи; мені лячно й хочеться бути за воротами.

— Няньку! Студено взимку мити вікно водою?

— Студено, сину! — неохоче відповідає батько.

...А в моїх очах наймичка, її розпалені холодом, червоні руки. В моїх вухах гомін, що виривається з кімнати. В уяві запряжені в легкі санки баскі коні, що копитами знімають снігову порошу й високо в повітрі розчісують гриви на гордо випнутих шиях.

Бачу, як ми, сільські хлопчики, пізно ввечері зібралися гуртом й крадькома підійшли до панських вікон, щоб подивитися на прикрашену ялинку. Ми задивлялися на неї тоді, коли молода пані запалювала свічки й гасила в кімнаті світло. Розсвічена вся, ялинка сяяла золотими стрічками, скляними різнобарвними кулями, її гілки вигиналися від різних ласощів. О, чого там тільки не було! Всього не могла уявити навіть наша дитяча фантазія. Як нам хотілося підійти ближче до вікна, а то й зайти до хати. Та ми не сміли. Бо в дворі злий пес, бо нас не підпустили б навіть до порога.

А в селі була ялинка тільки в пана Горенфельда...

Машина в'їжджала в Забереж. Ліворуч шуміла Тересва, кипіла в проталинах льоду, що набухав зеленкувато-срібним накипом, хилилися до річища тонкі верби, їжачилися нескинутим листям молоді дубки й бучки.

— А ось і Забереж! — промовив я до дівчини з особливою радістю, перервавши потік дум. Мое серце заповнили незвичайні почуття, що кожного разу приносить зустріч з дорогими і близькими.

Дівчина нічого не сказала. Тільки радісна посмішка освітила її обличчя.

— Вам куди? — спитав я.

— Мені аж у другий кінець! — відповіла.

— Їдь, Василю!

— Та ні, вже пішки дійду.

— Більше заробимо! — пожартував я.

Василь обережно вів машину сільською вулицею.

Я повернувся ліворуч, щоб глянути тепер на колишню садибу пана Горенфельда. О, як розрослася вона! Скільки потяглося від неї будинків — довгих, побілених. Та

тільки це вже не садиба Горенфельда, а колгоспний двір з господарськими будівлями.

Я подумав про долю пана Горенфельда. І тут раптом побачив в уяві ще одну картину: викинуту надвір ялинку, на гілках котрої звисають гарусові нитки від ласощів, нікому не потрібні паперові стрічки.

Від нових будинків струміло запахом ялинового зрубу.

Лише кілька хат були вкриті дранкою. На більшості червоніла черепиця.

«Бач, які часи настали! Вже дранка недобра!» — подумав я, задивившись на ряд будинків.

— Я вже дома! — промовила дівчина.

Машина зупинилася. З великого вікна в три рами на вулицю виглядала ялинка.

— Так то ви справді до мами на ялинку? — спитав я, все іще сумніваючись, чи в цьому домі живуть батьки дівчини.

— Прошу, прошу ласкаво, заходьте! — весело запрошувала дівчина, не відходячи од машини.

Я на мить розгубився.

— Ви заходьте, а я побуду в машині! — промовив Василь.

— Ні, обое! — наполягала дівчина.

Коли я вийшов з машини, у хвіртці показалася літня жінка. Їй дівчина кинулася в обійми.

Переді мною була така схожа на доньку колишня наймичка пана Горенфельда.

БЕРІЗКА

Повела рукою по засмаглому обличчю, полегшено зітхнула, і її очі просіяли радісною посмішкою, що проганяла втому.

Квітневе сонце впало крізь шиби великих вікон цеху на вистелену широкими бетонними плитами долівку, осяяло верстати, що хвилину тому ще сповнювали все навколо розміреним гомоном, на штабелі заготовок, які стояли охайно один коло одного. Сонце блиснуло на неї, виразно відтінюючи пилинки тирси, що сіли на обличчя, осяяне хіба їй одній до кінця відчутною і зрозумілою радістю. Ні, певно, не одній! Бо ось до неї під-

ходить дебелий, у поношеному піджаку майстер цеху Петро Лавришин. Підходить з простягнутою рукою, а в тій розчепіреній, з вузлуватими твердими пальцями р-чущі було море людської теплоти і ширості.

— Добре, Насте!..— Тут майстер зам'явся, наче шукав отих єдиних слів, що мав сьогодні сказати їй, верстатниці Насті, та раптом не знаходив.

— Ну, що тобі сказати?.. Коли б, кажу тобі чесно, до мене повернулися легінські літа, я тобі приніс би берізку!

— Го-го-го! — хтось засміявся, та коли майстер по-вів насупленими очима, щоб побачити сміхуна, той при-кляк, ховаючись за плечі парубків і дівчат, що зібрали-ся навколо Насті Павлюк і майстра Петра Лавришина.

— Екзамен ти склала, кажу тобі чесно! Отак, дівчата, всім треба старатися! — Тепер Лавришин повернувся до робітниць, що обступили дівчину, поздоровляючи її з рекордом.

— А ми теж працюємо!

— Кожен старається, та кожен не може бути Настею!

— А ми помітили, що ви тільки Настю бачите! — чу-лися вигуки. Та в них не було ні злості, ні заздрощів, хіба тільки добродушні ревності. Адже в цеху всі люби-ли майстра неприхованою людською любов'ю, що наро-джується до тих, хто тебе розуміє і бачить перш за все хороше.

Лавришин широкими синіми очима, що тепер особли-во приємно посміхалися, задивився на прапорець, який розцвів червоною квіткою, прикрашаючи Настин вер-стат.

— Ви прагніть забрати, а ти не віддавай! — мовив майстер, вказуючи очима на прапорець.— А ти теж мог-ла більше зробити! Женихів, кажу тобі чесно, мала б стільки, що й не знала б, котрого собі вибрати! — чиркнув майстер по носі струнку, ластовинчатую дівчину, що дивилася цікавими й водночас задерикуватими очима.

— А я і так маю на кожен палець по два! — огризну-лася дівчина, піднявши в повітрі пальці лівої руки, наче готова була рахувати женихів.

— Ну, до завтра! А ви, хлопці, складете мені рапорт: котрий берізку приніс Насті,—підвищивши голос для жарту, мовив майстер і вкрадливо глянув на Василя Романця. З ним кілька разів примітив Настю, як ішли по зміні додому.

Ось Василь Романець ішов з Настею додому й сьогодні. Хутко зібрався, вийшов за ворота заводу й почекав коло тої липи, яку садили дівчата й хлопці ранньою весною.

— А пам'ятаєш, Насте, як ти непевно в перші дні працювала на верстаті? Та я казав тобі: сміливіше, не бійся! Всі ми в бригаді новачки! — схвильований успіхом дівчини, говорив хлопець, наче хотілося йому, щоб Настя нині поділилася з ним хоч крихіткою того успіху.

— То дякуючи Петру Степановичу, — мовила Настя. — Який він добрий вчитель, яка людина! До кожного серця має золоті ключі. Знає, коли кого похвалити, кого погудити, що порадити.

Василеві так хотілося, щоб вона сказала щось хороше і про нього, а Настя все про майстра.

Від повороту вулиці йшли мовчки. Дівчина думала про радість, велику і щирю, нічим не потьмарену. Таку радість вона в уяві порівнювала з чистим і ясним сонцем, розспіваною пташиним гомоном, прикрашеною квітами весною; таку радість вона порівнювала з чистим гірським струмком, що переливався кришталем і невгамовно розсипав срібні бризки на узгір'ї, біг до річки, сповнював гірську ущелину гомоном... Вона думала про радість праці, людських взаємин. Бува, навесні батько вийде в сад, порається біля кожного дерева, мов біля малої дитини. Як він любив сад! Йй теж дасть роботу — сухе листя з гілок збирати. Якою тяжкою, нудною здавалася тоді робота. Батько хвалить, підбадьорює, а її дратують ті похвали. Вона думає, як би хутчіш зникнути, побігти до подруг. А нині, коли тягнешся до праці, зжилася з людьми, полюбила їх і знаєш, що від тебе чогось чекають, коли усвідомлюєш, що й ти — клітина великого живого організму, радість сповнює твоє серце, і крила виростають.

А зараз, як ніколи, Настя дякувала Петрові Степановичу.

Було, привітно гляне на неї, потім покладе руку на плече й каже:

— Фізику вивчиш! Не втече! А поки що введемо тебе в майстри токарської справи! Не скривдимо!

Які ласкаві, добрі це були слова після того, як лише одного бала не вистачало, щоб слухати лекції в аудиторії фізико-математичного факультету...

— Що будеш робити завтра? — кинув Василь, коли були майже перед її хатою.

Вона схаменулася.

— Піду на демонстрацію.

— А потім?

— Потім?.. Ще не думала...

Простягнувши руку на прощання і махнувши двома косами, зникла за хвірткою, до якої рясними суцвіттями хилився білий бузок.

Прокинулася. Ранок займався холодною зорею. Плигнула з ліжка й стала перед вікном. Між двома вікнами, що дивилися великими шибами на вулицю, біліла береза. Чиста, обмита рясними весняними дощами, зігріта щедрим сонцем, білокора, стояла закосичена довгими червоними, синіми, рожевими, білими стрічками. Щось тривожно-радісне охопило її всю, і Настя побачила перед собою Василя. Вихопилася надвір, стала перед городцем, в якому біліла першотравнева дівоча береза — дерево чистоти, кохання і сердечної приязні.

Вітер тріпонував рожевим батистом. Мов скульптор, що окреслює дивними рухами постать, вмить вимадував лінії плечей, стану, ніг. Глянула далеко-далеко. На обрії спалахував світанок першими променями сонця, манила; кудись кликала далечінь, а в серці народжувалася дівоча мрія.

Рипнули двері. На ганку стояла мати.

— Мамо! Дивіться!.. — не стрималася й вигукнула радісно.

— А що за один? — спитала мати здивовано, а в кутках губ посмішка. Й нечулася — дочка на виданні.

— Не знаю! — вдавала Настя. А сама посміхнулася.

«Коли б до мене повернулися легінські літа, я тобі берізку приніс би!» — у вухах бриніли слова Петра Степановича...

Лежала горілиць, і дума снувалася шовковою ниткою.

Берізки... З діда-прадіда, хтозна-відколи, парубки на Закарпатті приносять їх дівчатам, як знамено чистої любові, як символ чесності і щирості. Приносять їх в пору квітучої молодості, коли стільки пісень у серці, коли стільки манливих чарівних мрій! Приносять їх в ніч на Перше травня, в пору, коли природа повна щебету і гомону, коли далина така близька і прозора.

— Чекай, чекай, а чому рубають ті берізки, чому їх не садять на подвір'ях, в дівочих городцях? — промовила вона сама до себе й замислилася, бо разом з невимовно прекрасним і радісним у тім, що хлопці приносять дівчатам берізки, вона відчула і щось несумісне, суперечливе. Далі думала, що берізки обов'язково треба садити, не рубати їх. Минули б роки, і та береза біліла б завжди своєю чистотою, вона завжди віщувала б про любов, про щирю дружбу, бо на ній влітку листя б зеленіло, віти опускалися б додолу, як пишна дівоча коса, бо на тій березі пташки б вили гнізда, сповнювали садибу щебетом... А вони завжди б мали її на очах, завжди б пам'ятали ту радісну весняну пору в житті.

Настя думає про Петра Степановича.. Кажуть, що Петро Степанович за окупації сидів по тюрмах, кажуть, що йому б не в цеху тепер бути, а вона рада, що він — серед них. Хотіла б і Василя бачити таким... Ну, хоч подібним до нього!

— Вставай, вставай, чого долежеш? Дівчата йдуть! — гукнула мати.

Виходячи з дому, мимохідь глянула на берізку, помітила, що гілки на ній зрізані пилкою. Щось давно знайоме, не раз бачене було в тій берізці, і знову вона думала над тим, що по веснах берізки в дівочих городцях треба садити, не ставити їх зрубаними...

Після обіду Василь чекав її в новому костюмі. В петлиці біліла пишна маргаритка.

— Мені? — вказала на квітку.

Василь вийняв маргаритку й подав, посміхнувшись.

— Тобі...

Помовчав, хоч на устах були слова: «Для тебе мені нічого не шкода».

Проходили стежкою, що вела на широкі приміські поля.

Вона розповіла йому, які думки сьогодні прийшли на гадку, а він погоджувався з нею.

— Стривай, стривай! — схаменулася Настя, коли були в кінці городу старого Грицана.— А де берізка, що росла тут? — вказала рукою.

Василь зашарівся, та вона того не помітила. Взявши його за руку, поспішила в кінець саду, де, було, звикла бачити берізку.

— То... для тебе! — мовив хлопець.

А вона хутко подалася стежкою, де колись біліла берізка.

Зустрілася з старою Грицанкою. Привіталася, та замість відповіді почувла:

— А бодай йому останній раз зозулі кували! А бодай для нього останній раз травичка зеленіла. А бодай ним сира земличка кидала!

Настя оторопіла.

— То ви не кляніть так страшно! — вирвалося з її уст.

— Не клясти? Не клясти? А бодай їй на нього впали всі святі! Він сліпий за березою в ліс піти? — стара повела кістлявою рукою в бік лісу, що зеленів по пологому схилі. — Хіба берізка, що старий посадив, не могла собі рости? Беріз їм треба? Біди лячно! — не вгамовувалася стара.

Василь сіпнув Настю за руку, і вона слухняно пішла стежиною від Грицанки, щоб більше не слухати тих прокльонів.

Шли мовчки.

— І розійшлася стара, мов кедр ліванського в неї зрізали. Ади, яка шкода! — почав Василь. Та Настя його не чула. Вона йшла, і весь світ мінився в її очах.

«А чи таку берізку приніс би мені Петро Степанович, — думала дівчина, — коли б до нього повернулися молоді роки? Ні, він, певно, берізку посадив би, а не рубав її. А чи таку радість він причинив би? Ні, справжню, велику радість не сміє тьмарити нічне горе, нічия кривда! Велика радість не сміє бути потьмарена нічиім смутком!»

Насті здавалося, ніби хтось несподівано її обікрав, ніби щось підступило до горла й чіпко зціпило його.

— Що з тобою, Насте! Берізки шкода? — питав Василь, помітивши на очах у дівчини сльозу.

— Ні, не берізки! — мовила Настя, тамуючи ридання, й побігла стежиною, тільки майнули коси на вітрі.

Василь застиг з простягнутою рукою.

...Минуло літо, а там величною ходою прийшла поважна королева-осінь, прибрана в шати тисяч кольорів, прикрашена рубіновими сережками калини, коралями глоду, шипшини і терну...

Одної неділі Настя вийшла в поле. Її манів вечір, кликало сонце, що великим оранжевим кругом котилося за уквітчану виноградниками гору.

Минаючи стежину, якою йшла в травні з Василем, все пригадала. В уяві Грицанка з лютими очима і кощавими руками, якими складала гілку до гілки, що залишилися від берізки. Ті руки тепер здалися їй ніжними-ніжними. Пригадався пеньок берізки, по білій корі якого спливав сльозою березовий сік. Далі йти не хотілось, та раптом в очі кинулися дві берізки. Дві білі сестриці-берізки стояли в кінці саду, де починалося поле. «Старий Грицан посадив»,— думала. Готова була зайти до нього, розпитати, довідатися, в якому лісі викопав, щоб і собі посадити перед хатою... Коли після задуми Настя підвела очі, перед нею стояла Грицанка. Та сама, добре знайома.

— Красні берізки... Де ви їх добули? — не привітавшись, заговорила Настя.

— Красні! — посміхнулася стара.— Та не ми їх садили... Іду одного вечора додому, дивлюся, а тут той легінчук, що з тобою був.

— Василь! — промовила Настя.

І немов звідкілясь щось поверталось до неї поволі, оповите смутком і все ж радісне, прекрасне, як уквітчана весна.

ПОВЕРНЕННЯ

Ще сонце було високо, коли Микула Свирін заводив гостей до хати. На подвір'ї, перед хлівом, стояла навантажена сіном машина. Та до неї нікому діла не було. Дарма голова сільської Ради Іван Іванович та шофер Петро зійшлися на тому, що спершу гоже було б звантажити сіно, а потім уже сідати й до столу.

— То, людкове чесні, робота, бодай святилася, не вітер, не полетить, не втече. Вона дочекає нас! А ми посидимо, поговоримо собі, а потім, коли буде ваша ласка і честь, сіно скинемо раз-два! Не першинка нам! — говорив Микула Свирін, заходячи до хати останнім.

— Ей, жінко! Клади на стіл, аби нам було чим горло промочити! Та й закусити дай щось! — мовив Свирін, до жінки, як були вже в кімнаті. А худорлява, мов зібрана вся до малої громадки прожитими роками, працею і колишніми нестатками, дружина Микули Свирина все ще тримала в обіймах дочку Марію — трохи вищу за неї,

віщулену, всю в чорному монахию Митродору. В обох на щоках заяскріли сльози, що застигли тільки на мить, бо знову, непрошені, гіркі, зринули й покотилися краплями.

— Ей, кажу тобі, стара, нам ніколи стовбичити! — Тут уже Микула Свирина пригримнув, бо й сам кріпився, щоб сльозу не пустити.

— Дайте собі pokій! — втихомирював Іван Іванович Свирина й, було, оглянувся, чи не вийти з хати.

— Та де би вас насухо пустив? То би я спокій загубив на день і на ніч, то би мене ганьба побила! — забідкався Микула Свирина й сам заходився шукати пляшку в жінчиних сховках. Та, правда, й дружина Микули Свирина хутко прийшла до духу. Гляди — раз оком кліпнути — на столі вже стояла висока біла пляшка, заткнута кукурудзяним цурпалком качана; в таких колись спирт з Румунії через Тису контрабандисти переносили.

— Прошу вас красно та любезно, сідайте! — припрошав господар і ніби виправдувався: — Знаєте, пити ми не звикли. І не пам'ятаю, коли я мав гірку на язичі. А так тримаємо, аби при потребі в хаті було й таке зілля... Знаєте, інколи у старої під пупом заболить, мене в крижах заломить...

— Та воно... все для чоловіка... І паленка для чоловіка, коли знати в ній міру! — мовив поступливо Іван Іванович.

Не то з полиці біля печі, не то з потаємного закапелка дзвякнули дешеві скляні келишки в руках господині. Вона спішно обмахнула з них пилюгу рушничком, що висів на вбитому в одвірок цвяшку, поставила їх на стіл. Рівно три келишки.

— Нас п'ятеро! — промовив до господині Іван Іванович.

— Їм дайте pokій! — махнув рукою Микула Свирина на знак, що ні жінка, ні дочка пити не будуть, й тут ще кинув: — Може, стара ще сяк-так і випила б, а вона — ні.— При слові «вона» Микула очима повів у бік дочки, що сиділа на лаві, ще все не могла зібратися з думками, прийти до тями і була звідсіль далеко, далеко.

Господиня поклала на стіл печену на кленовому листі велику пшеничну паляницю; ще поклала шмат пожовтілого, на горіщі прокуреного сала, кілька цибулиць, а відтак з дочкою-черницею вийшла, бо сидіння їм у хаті з чоловіками не було.

Пахло хлібом. Рівні шматки лежали громадою на конопляній скатерті. Пахло нарізаним на великі кусні салом. Нарешті лоскотно пахло паленою зі слив давньою горілкою, що оранжевим відливом іскрилася в дешевих келишках.

Та не пилося, не їлося.

— Візьміть, Іване! Бери, Петре! Споживайте на здоров'я, коли вам смакує! — припрошав Микула Свирина.

Випили по одній. Трішки закусили, та й по всьому.

Господар голову схилив над столом, сперся на лікоть. Бадьорий, балакучий, коли заходили до хати, як сідали до столу, раптом став він сам не свій.

— Вуйку, що ви так зажурилися, гейби впала біда на ваші плечі? — питав Іван Іванович.

— Ей, брате Іване! Коби ти знав, як гірко на моєму серці, яким болем мене отут пече! — хвильку помовчавши, відповів Микула Свирина.

Іван Іванович не то приготувався слухати, що скаже господар, не то вгадував все-все, чим збентежений Свирина.

— Я, Іване, не одні пороги переступав у житті, але через такі пороги, як нині, мої ноги не ступали. Та коби мені хтось віщив літ двадцять тому, що прийде на таке, я би був казав: цього на світі не може бути! Та кажу тобі щиро, бо дарма ти голова села, а я простий чоловік,— все одно, ми собі рівня. Ти свій чоловік, і ми всі собі свої! Кажу тобі — отут мене болить! — Микула Свирина кулаком, важким і твердим, як грабова довбешка, бив себе в груди на знак каяття. Бо він і сам чув, що є вже не тим Микулою Свирином, яким був двадцять літ тому. Він-бо відав, що двадцять літ тому скоїв насупроти когось злочин, а той, насупроти кого злочин він скоїв, був йому близьким і рідним, часткою самого Микули Свирина.

— Та що я мав чинити?.. Кажи, що я мав чинити?.. — Микула повторяв, недоговорюючи, бідкаючись, наче зараз, після двадцяти років, він знову шукав відповідь на складне запитання.

— Е, вуйку, чому ви такий жаль маєте? Що було, минулося, а віднині вашій Марійці треба починати життя нове! — потішав задуманого-зажуреного Свирина Іван Іванович, бо готовий був частину гнітючого тягаря взяти на свої плечі, понести й кинути у пропасть.

— Ой, так, так... Потіш мене, Іване-голово. Мед і вино

твоїми устами пити! Хочеш мою журу полегшити, але сам я собі ніколи спокою не дам.

Тут Микула Свирин сягнув рукою до келиха й понукав товаришів, аби вони пили. Чомусь раптом Микулі захотілося пити. Він ніколи в житті не випивав, більше того, і чув огиду до паленки, навіть запаху паленки не любив. А тепер, коли сиділи за столом після дороги з монастиря в його хаті, коли в домі знову була дочка Марія — в монахині пострижена Митродорою, — коли відчув себе винним знову і знову в чомусь великому і в той же час готовий був шукати бодай яку малу зачіпку для виправдання, чув нестерпний, пекучий біль в серці. Думав над тим лихим часом, коли ні він, ні інші такі, як він, не були в силі владати з тою течією, що їх несла. Бо не він, не інші бідаки були господарями життя, господарями своєї долі. Коли отак міркував-важив, йому ставало легше. Та ні, бо умиць падав новий тягар на його зажурену й стурбовану голову. Так, так, він, Микула Свирин, чув себе винним при всіх зачіпках для виправдання, при всіх щілках для втечі від самого себе. Хотів про все, про все з кимось говорити, ділитися всім своїм потаємним, думав, що коли б це вчинив, йому умиць стало б легше. Та поки що не чув у собі сміливості розкрити всі закамарки душі, розповісти про все, про все... Міркував, що ачей сливовиця йому бадьорості додала б, тому тягнувся до келиха, яким гидким напитек не здавався. Вперше в житті Микула Свирин відчув, що йому хочеться випити, раптом спало на думку, що так починається у всіх п'яниць, тому жахнувся цього.

— Ну, беріть пийте! — наче вгадав, що коїться в Микулиній голові, першим сягнув рукою до келиха Іван Іванович.

Він підніс у повітрі алкоголь, хвильку отак потримав, бо збирався з думками і не знав, з чого почати. А потім поступливо, добродушно посміхнувся.

— То були часи круті... Дітний чоловік не знав ради собі дати. Ніде не мав рятунку і за милу душу. Куди тільки не давався за ним?.. Що не чинив?.. Я вже був немалим — вже легінчуком був. Добре пам'ятаю, видиться, такі давні і, видиться, такі недавні часи... То люди з цих гір лом'я голову на край світу готові були дітися, аби тільки втекти од гіркої біди. Ще сяк-так крутив той, у кого було одне-двоє, а в кого було їх повно, як, кажім, у Гвоздя, в Михайлуна, в Полажинця з-за Діла, той уже

не міг дати собі ніякої ради...— пустився в спогади Іван Іванович. Та його перебив Микула Свирин, наче саме тепер прийшло на розум, що хотів сказати гостям за столом, небагатим напитками і їжею,— насправді ж гостям було не до питків, не до їжі.

— Ой Іване-голово, то я готовий був усіх спровадити з дому. А що я мав чинити, коли так діти приходили на світ, як би розв'язав мішка і висипав... А маєтку — дві руки.

Тут Микула Свирин простягнув до Івана Івановича задубілі, мозолясті од нелегкої праці долоні, пригнуті догори шкарубкі пальці, важив руками в повітрі, наче в одну мить все перероблене піднімав.

— То я набідився, то я навидівся лиха, то я нажурився! Нічки не було такої, коли брало мене спокійним сном. Одне — в газди, друге — в газди, третє — в газди, четверте — в газди. Воно таке мале, що йому би за подолок іще триматися — його з землі не видно,— а воно мусить на себе заробити. Бо ти не встиг на білий світ його нащадити, як по людях пускаєш, аби себе годувало, само собі хлібець заробило. І воно вже не твоє, бо воно — газдівський потикач, бо ти й сам газдівський потикач. А попідростали, куди їх, з чим їх виладити в життя? А Марійка любила молитися, то я в монастир її спровадив... Коли-м її з дому вів, коли-м її передавав ігумені, в послушниці, коли-м з нею прощався, то так, як би-м був рвав живий кусень від свого серця. Та-м потішався одним, та-м думав: «Коли на цьому світі тобі буде і гірко, царство небесне собі вимолиш та випросиш на тому світі, бо в біді та в нестатках тільки душу погубиш». Пам'ятаю, коли-м її виписував з села, староста мені казав: «Правду маєш, Микуло-неборе, там їй добре буде. Ще й твої гріхи відмолить». А мені, кажу вам чесно, і тоді було все одно: відмолить чи не відмолить. Бо моє пекло було на землі, то вже ніхто ніяким пеклом страху мені завдати не міг. Хотів я тільки, аби вона так гірко не бідувала, та не приводила на світ ще більших нещасників... А що я мав чинити? Дивитися на її негаразди, на її плачі?..

А нині, прошу вас, кінець тому гунцутському світу, коли нестаток, неправда та кривда були на одну руку з бідним, немаєним, коли статок і гаразд були на одну руку з газдою, з паном, коли і газда, і пан, і закон давили бідного та без часу гнали в сиру землю... Бо нині правда,

Іване-голово, на тому боці, на якому боці і мозолі. Зробив — маєш, не зробив — не маєш, заробив чесно — добре тобі, не заробив, пролежав, пролінувався, промарнував — на себе нарікай!.. То я її давно з того монастиря хотів забрати додому — еге, нині не тісно нам, всього маємо досі! — Тут Микула Свирин повів вказівним пальцем під горлом, показуючи, що в хаті статок.

— А хто би був казав, Іване, таке, що моя донька вивчиться й буде лікарем, коли оту старшу спроваджував з дому, то я би тому відповів: таке може розповідатися лише в казках, таке може лише снитися... Лікарем може бути лише панська дитина, а простий — ні. А світ нині до доброго обернувся...

Микула Свирин став охочим до слова. Він чув, як радість з болем мішаються в його серці, він, мабуть, ніколи не відчував так, як колишній час жорстоко і немилосердно топтав його, топтав його дітей, всіх таких, як він, як час новий високо піднімав його, його дітей. Він розійшовся й готовий був розповісти все-все, до найменших дрібниць про відвідини дочки, що після закінчення університету працювала лікарем в низинному селі — у неї побував недавно. Та раптом опустив голову на руки. Може, од хмелю стала важкою голова? Ні, не од хмелю. Обважніла думами, що тепер роїлися, як ті бджоли, що почули перше весняне, ласкаве сонце, виривалися з воронки у вулику одна по одній...

Миттю Микула Свирин трусонув чубом, згадавши, як дочка-лікар прийшла на світ. Посміхнувся до Івана Івановича:

— Воно таке мале, як рукавичка, народилося. «Ув-ва, ув-ва, ув-ва-а!» — заплакало. А скільки разів я чув той перший дитинський плач? — сказав і стулив губи, мов дальші слова в устах застряли чи казати їх не хотів. А хвилику посидів і потім знову: — «Плач, плач, небого! Ти ще не раз поплачеш над своїм гіреньким життям!» — я думав тоді. А нині дивлюся на неї — в білому, ліками пахне від неї, як з аптеки, а хто би був казав, що то донька Микули Свирина з Забережжя прийде на таке? А воно так є!

Іван Іванович мовчав. Він похитував головою, наче стверджував кожне слово, сказане Микулою Свирином. Звичний до того, щоб чути людей більше, ніж самому говорити, він зібрався терпеливо слухати Свирина до кінця. Та ні, він уже не чув, про що говорив господар. Він сам

думав про те, що скоїлося в нинішній день. В його очах проминали картини за картинами, які передували тому дню. Адже коли б не було всього, що сталося роки тому, ген-ген давно — тільки про це говорив Микула Свирина з болем, з каяттям, — не було б і нинішнього, такого тремтливого напруженого дня. Рано-вранці вони вирушили з села колгоспною машиною за Марійкою, дочкою Свирина. Вирушили разом з Свирином, і він, Іван Іванович, думав-міркував, чи не можна б уникнути цієї дороги, чи не впорався б один батько, повертаючи Марію в село... Якусь хвилину він навіть сердився на Микулу Свирина, бо причинив йому отакий клопіт. Сиділи обидва в машині і мовчали. Дарма Свирина починав розмову то про одне, то про друге. А коли Свирина зрозумів, що Іван Іванович умисно відмовчується, йому стало боляче, прикро на серці. Думав: отакий молодюк — дарма голова сільради — не має прав зневажати старшого, нехай мовчанкою, попросив шофера, щоб той зупинив мотора. Зібрався з кабіни в кузов. Та Іван Іванович виїти з машини не дав. Сидів біля дверець і не рушив з місця. Тільки головою кивнув шоферу, щоб їхав далі. Бо Іван Іванович відчув, що він несправедливий до Свирина. Чого було на нього сердитися?

Він, Іван Іванович, думав, що життя — бурхлива річка гірська. То пливе розбризканим срібним потоком в кам'янистому крутому руслі, то в'ється в ущелинах, що піднімаються пасмами брил, далі шумить хвилями між хащами, потім вибирається на рівнину, дзеркалиться спокійною гладиною на просторах. А все річка. Одна і та ж.

Він думав, що кілька днів тому прийшлося бути на хрестинах в сім'ї сільського фельдшера, минув тиждень, як сидів за столом на новосіллі в колгоспника Микити, вчора з мірщиком виходили мирити братів Меланичів, котрі не могли дійти згоди на землі, — молодший побудував хату, старший залишився жити в батьковій, а двір у них був один... Ніяк не в'язалося докупити будівництво сільської лазні, через річку мали прокладати лавку і все ще не знали, як будувати її — на балках чи на сталевих линвах. Восени мають закладати сільський парк, де колись був майдан. Треба діло повести так, щоб в парку були всі дерева, які ростуть на околиці — бук, граб, дуб, ясен, ялина, явір, клен, ільма. Про все думав Іван Іванович і, можливо, вперше проникався свідомістю, як багато справ у голови сільради. Справ часто-густо непередбаче-

них, несподіваних, коли ще пригадав дзвоник з району й розмову, що йому треба їхати разом з Микулою Свирином за дочкою Марією, або ж то монахиною Митродорою. «А чорт її поніс в монастир?» — сердився після розмови з районом, сидючи за столом в сільраді, бо розпалювався злобою при думці, що ніколи не має спокійної днини. А зараз, сидючи в Микули Свирина за столом, проникався свідомістю, що сам він обраний громадою, довірений громади є в одвіті перед нею, перед селом за кожного односельчанина, де б той його односельчанин не був, ким би не був. І сам він вже нікого не корив за клопоти, що випадають на голову, бо знав, що без клопотів, без турбот, без суєти не можна... І чи не тому, що він так зараз думав-міркував, сидів за столом в хаті Микули Свирина? І чи не тому, що так думав-міркував, не міг спожити того напиту, тої їжі?..

— То нелегко відвикати од старого й звикати до нового життя! — вже непокоївся Іван Іванович дальшою долею Марійки. Потім замовк, бо у голові сам складав плани, прикидав, як їй бути, що чинити.

— Від старого до нового життя... — повторив, спер голову на долоню й думав, що, мабуть, пройде час, поки те нове життя для Марійки настане, поки віллється в ділоть і кров тим, саме тим струменем, що дає силу, велике розуміння доречності і суті людського існування тут, на прекрасній землі...

ТРЕМБІТА

Рано-вранці я почув спів трембіти з обочини, що на ній забілили вівці квітом тернових чагарів. І відтоді чую голос її весняний.

Не знаю, де, на якій подині-галявині грав вівчар на трембіті й будив зі спанку село, та ніколи в пам'яті моїй не стихне її чарівний гомін.

Чую весняну трембіту, бо дзвенить мені срібними дзвонами, котиться владною луною в горах й падає в плюскіт Тересви, що прудко мчить, бо тікає з урвищ, облазів, крутогорів на долину, до лона Тиси.

Бачу діда Микулу в колі вівчарів перед вечірнею на церковному дворі перед великоднем.

— Ой чесні людкове! Я нині корову дав би-м, коли би мені хтось подарував зуби та аби я міг затрембітати голий раз!.. Та зазеленіли би хащі далекі, а гори довкола заговорили би до вас усіх! — Микула обводить рукою ліс — не розвився ще, бо весна холодна, — показує на ґруні.

Не даремно колись Микулу слухали полонини. Кажуть люди на Верховині, що одна донька австрійського графа кожного літа приїжджала слухати, як грає ватаг Микула.

...Чую луну трембіти, бо у ній спів Карпат і Верховини, бо в ньому шепіт замріяних смerek і дума велетів буків. Пташиний переспів у ньому зіллявся з переливами солов'я і віщуванням ворожки зозулі. Бо в ньому гомін залицяльника полонинського вітру, курликання відлітаючих і прилітаючих журавлиних ключів, гутірка стурбованого звору і туркіт далекого грому.

Чую спів трембіти, бо в ньому безмежна ніжність душі моїх земляків-селян, бо він є жагою спраглою по красі серця. Бо в ньому мелодія віків.

В тій мелодії чую радість і біль, біль і радість.

Цілим трепетним еством своїм по веснах чую життєдайний спів трембіти...

І він є моєю мрією, моєю думою...

ПЛУГ

Батькові

Важко ступаючи від криниці з двома відрами води, Петро Бережник помітив, що в кінці городу чорніють чоловічі постаті. Щось недобре шпильнуло в серце.

«Най! Доки дійдуть до хліва, увиджу, куди їх несе!» — подумав і уповільнив ходу. Та коли прохожі звернули на доріжку, що вела попід тином до самої хати, Петро пішов швидше. Як-не-як, а не хотів, щоб чекали. Правда, він ще і не був певний, що прохожі мають навідатися саме до нього. Адже через садибу йшла стежка до інших хат, що притулилися до підніжжя обочин, як тулиться почорнілий і ніким не знайдений в гушавині гриб.

Петро окинув очима сад. На голих кронах яблунь, груш, слив розбризкалось вечірне сонце, а черешня розвісила набубнявілі бруньки.

По тілу пробіг жір. Спершу вдарив у вуха, потім спляхом охопив обличчя, побіг спиною і немов заховався десь там, у важких і поношених — давно б їх викинути на горище — постолах, що рвали Петрові ноги, робили ходу повільною і байдужою. Здається, взуй Бережника в легенькі постольці — він побіжить так, що на вороному коні не здоженеш. А постолі, мов дві великі довбні, прив'язані до ніг та ще й обліплені в'язкою, холодною землею, Петро ледве ноги волочить стежкою між них.

Отак ще хвилюк Петро постояв, тримаючи відра в довгих руках, потім зайшов до хліва. Одне поставив перед Сивулею, друге — перед дворічною телицею Сарною.

— Добрий вечір, Петре! — першим привітався Ілько Попеляк, голова сільради.

Хотів Петро чи не хотів, мусив виходити надвір. Не стрічати ж йому гостей отут, в хліві.

— Доброго здоров'я! — недовірливо Петро відповів, беручи широкою і твердою долонею простягнуту руку Попеляка.

— Худобицю поїте? — цікавився Попеляк більше для того, щоб зав'язати з Петром розмову, і поглядав до хліва в якому, булькаючи, тягла з відра воду корова Сивуля — світла, з гладким хребтом, круглими лопатками і довгим, розпушеним китицею хвостом.

— Худобинку! — стримано мовив господар, хоч тут відповідати і не було чого. Кожен міг бачити, чим він зайнятий в передвечірню пору.

— Як ся маєте, Петре? — запитав Федір Кодра, низький, моложавий, з двома чорними бурульками вусів під самим носом голова колгоспу. Очі Кодри хазяйновито обвели хлів, у якому все мало своє місце, як в хаті доброї господині.

— Добре, до ясної днинки! Нічого бога гнівити. Коби не гірше! — відповів охоче Петро, тиснучи руку голові колгоспу.

Петро зайшов до хліва. Гостей залишив на порозі. Правда, він не радий був, коли до хліва поглядали сторонні люди, — мало які очі бувають, можуть наврочити.

З-за дощаної перегородки Бережник викидав вилами сухе листя. Стелив його спершу під передні ноги корови,

від задніх відгорнув гній і теж настелив листя. Могло здатися в цю мить, що і Федір Кодра, і Ілько Попеляк залюбувалися старанною працею дбайливого хазяїна. А він, хоч і мав зіпсований настрій, зате своє просте, господарське діло виконував по-звичайному старанно.

Коли Петро відходив од телиці, ласкаво глядячи її по хребту, Федір Кодра привітно посміхнувся і промовив:

— Скільки б, Петре, запросили? От нам би таку теличку на ферму.

«Від цієї ви молоко не п'єте!» Петро в душі посміхнувся над головою щойно організованого в селі колгоспу. Тільки в душі! Бо своїм селянським розумом він вже приготував відповідь:

— Теличка не на продаж! Вам би треба таке, щоб ніні-завтра дало молоко! А ми держимо так, най плететься коло корови. Росте дівча, може, чоловік найдеться, не випускати з двора з нічим...

— А, то ви доньці? Тоді інша бесіда! — відступаючи, лагідно протягнув Ілько Попеляк.

— Заходьте покурити! — просив господар, закриваючи двері хліва.

— Ми, Петре, ненадовго! — вернувся голова сільради, бо, як видно, не хотів баритися в хаті. Щоправда, Петро Бережник не дуже припрошував гостей.

— Ми до тебе, Петре, з такою просьбою. Оце тут весна іде, через день-два треба виходити в поле. Правда, у нас є кілька плугів, але того не досить. Як знаємо, ти маєш плужок залізний. Дуже придатний плужок. Торік видів, як корівки легко дерли ним землю. Чи ти б не позичив нам на кілька днів?

Ілько Попеляк говорив спокійно. В голосі його навіть чулася впевненість, що Петро Бережник не відмовить. Адже плужкові нічого не станеться, дадуть його в добрі руки.

Бережник кивнув головою, потім неохоче промовив:

— Кажете, плужок вам треба! — Наче йому ще все не вірилося, що гості навідалися з ділом.

На плечі Петра Бережника хтось звалив велетенську ношу. Чи, може, здалося, що його давить до землі важка, як олов'яна куля, голова. А в тій голові віхтелицею закрутилися думки — нехитрі, прості. «Корівки легко дерли ним землю», — гримів у вухах обривок фрази. І Петро наче справді побачив Сивульку з сусідською

Барнудою, так наче ось тепер вони йшли свіжою ріллею, піднімаючи борозну залізним новим плужком. О, як легко лягала борозна за борозною, як легко і чинно без торохтіння підстрибували залізні коліщатка ведучої теліжки. Він не міг налюбуватися роботою плуга, тримаючи в руках чепіги... Бо що не кажіть, а залізний плуг таки не дерев'яний.

— Ну, ну, Петре, як надумав? Чи, може, ми з нічим підемо од тебе? — обривав думки Петра Бережника Ілько Попеляк, бо йому вже не подобалося, що Петро відмовчується.

— Треба колгоспові допомогти. Знаєш, коли зберуться молоді, на дворі багато чого немає. Так і в нас. Але ми господарювати будемо, увидиш, все прийде на лад так, що сусідні села позаздрять, — підтримував Ілька Попеляка Федір Кодра.

— То тільки горобці збираються на пустому! — посміхнувся в свій рудуватий вус Петро Бережник.

— А хіба ви нас за горобців маєте? — спокійно промовив Ілько Попеляк, відчувши хитрість Петра Бережника, котрий готовий був тут же посміятися над кількома десятками сімей, що два тижні тому зібралися на організаційні збори і яким агроном з районного земельного відділу відрізав лани за левадою, де колись біднота робила за третє.

На цей раз спокій Ілька Попеляка став дратувати Бережника, бо він відчув у ньому не слабкість тих, що з'явилися у нього на подвір'ї, а силу.

— Та мусай подивитися, де той плужок. З осені десь закидали тирсою так, що не знайдеш тепер! — на слові поступився Петро, хоч саме тепер у ньому накіпав опір.

Федір Кодра приглядався до борони, яка шарпала ріллю всього одну весну, бо на зубцях ще вороним нальотом лежав накал ковальського горна. Зараз борона висіла під дахом на двох довгих стержнях, які Петро припасце тоді, коли на державній роботі тесав і скріплював докупи балки дерев'яного моста.

«Дивися, і борона їм коле очі, — міркував сердитий Петро Бережник. — Таким все знадобиться. Ану, до чого ще приглянуться?»

Та, потішивши себе тим, що візок розібрав, як тільки перші осінні морози вдарили, Петро заспокоївся. Зараз візок — невеликий, але зручний, був на горищі.

В цей час, коли між гостями і Петром точилася напружена розмова, з сусідського городу перескакував через перелаз Степан — найстарший син Петра Бережника.

— Та я, добрі людкове, ще раз кажу вам — не знаю, де той плуг валяється. Його тепер і святий не знайде! Уже і сам журюся, як зорати нивчину.— Петро Бережник завів спокійно, байдуже, і сам не вірячи в сказане.

— Святий не знайде, а ми, грішні, пошукаємо! — посмішкувато мовив Ілько Попеляк, навіть не маючи на гадці підніматися на горище Петрової клуні для того, щоб під тирсою розшукувати плуг.

А в голові Петра Бережника вже снувалися, наче повітряна нитка на туге веретено, думки і спогади про те, як він наказував синові заховати на горище плуга під сіном, щоб хтось не позаздрив і не витягнув його вночі. Зараз Петро був більше ніж певен, що син послухав й усе зробив, так, як він наказував. Тому справді ніхто до плужка не добереться тепер.

Тим часом, поки Петро ніби оглядав дров'яник, наче там мав знайти плуг, до хати підійшов високий і стрункий син з нахмуреними бровами, який здавався злим і неохочим до слова. З-під молодецьки насунутої набакир крисані вигорнувся чорний, як крило крука, кучерявий чуб.

— Добрий день! — Степан весело привітався з гостями, і в голосі його чулася гордість, що йшла від тої гідності, яка вже дає право тиснути руку старшим і бути з ними нарівні.

— Еге, ми до вас прийшли плужка позичити, а батько нам казки розповідає — і меле небиліці,— мовив Ілько Попеляк до Степана.

Петро Бережник поспішив його перебити:

— Та я кажу, що плужок десь там, на поді, тирсою прикиданий! Добути його зараз нелегко...

— Якою тирсою? Плуг тут, в сіннику... Як зайти — направо стоїть, в самому кутку, під стіною! — не догадуючись про що йде бесіда, наївно і добродушно промовив Степан і готовий був уже прямувати до сінника.

Все, що було навколо, забігало, застрибало в очах Петра Бережника. Сінник махнув чорною стріхою, мов велетенська птиця широкими крилами, і потонув у мряці; колихнули голим гіллям дерева в садку і пішли в шалений танок, хвилями розбурханого зеленого моря попливли пагірки і ґруники кісниць; грюкотом кам'яної

гори, узбіччям якої котяться брили, шуміла у вухах Петра річка, що пливла між горами так нестримно, як пливла годину тому, вчора, позавчора... А коли Ілько Попеляк посміхнувся, широко розтягнувши губи, Петрові здалося, що то якесь чудовисько шкірить на нього зуби.

— Одноосібник, Петре, в тобі міцно сидить... Одноосібник! — посміхнувся Ілько Попеляк.

Людський звук, сміх Попеляка вивели Петра Бережника із задуми.

— Односідник... односідник! — повторяв Петро, доходячи своїм розумом до того, що йому було сказано Ільком Попеляком.

— Та то, прошу вас, панове добрі, такий плужок, що хіба для власної потреби годиться... для отакого невеликого городу... А коли почнете ним орати масив, буде по плужкові! — м'яко, недоречно ласкаво мовив Петро Бережник, вказуючи рукою на свій город, по якому стирчали сухі пеньки обмитого першими весняними дощами кукурудзяного бадилля.

— А ми теж будемо орати на городину. Не бійся, твого плуга не пустимо по рінистих нивах та по таких, де можуть трапитися пні,— промовив Федір Кодра, який досі уважно слідкував за розмовою і поведінкою Петра Бережника.

— А чому б нам, няню, не позичити плуга людям послужитися? — встряв син, не знаючи, що кипить в серці батька.

— Не розумію, Петре, що то за думки в тобі сидять? Коли б ти був бодай газдою. А то ніколи свого тягла не мав, орав коровками... А тут дрижиш над якимось плугом... Ганьба казати. Ходім, Ільку, обійдемося без Петрового плуга! — Кодра махнув рукою.

— Та ні, почекайте, а може, Петро ще подумає,— не відступав Попеляк, якому справді не хотілося іти до газдів позичати реманенту, щоб було чим розорати усупільнений лан. До того ж Попелякові цікаво було бачити, чим закінчатся сьгоднішні відвідини і переговори в Петра Бережника.— Ану, Степане, хоч покажи нам того плуга. Може, він викуваний з чистого золота, коли вже так твій няньо боїться нам його позичити,— не без іронії звернувся Ілько Попеляк до сина Петра Бережника.

— Та з якого він золота... простий залізний плуг. Правда, не такий, як дерев'яний, а в сто раз кращий, але

не золотий! — Тут і собі посміхнувся Степан, підгортаючи долонею непокірного чорного чуба, що дуже вибився з-під бриля.

«На чужого пса бери одну палицю, на свого — дві», — промайнуло в голові Петра Бережника.

— Ходім! Петро ще сам прийде до нас! — на цей раз уже мовив Ілько Попеляк, смикнувши за рукав Федора Кодру. І першим рушив з двору.

— Та я не знаю... беріть, коли тільки послужитися, на тиждень-два, — сам не вірячи своїм словам, нарешті поступився Петро Бережник і пішов до сінника.

— Так би сказали відразу, а то судитесь, думаєте, що з нього кров потече, — посміхнувся Федір Кодра і ступив за Петром, який вже відчиняв сінник, беручи з-під дверей кілок, що служив підпорою.

В кутку тулився залізний плуг. На леміш впало світло, і він весело блиснув усмішкою, немов передчував, що ось-ось знову переверне чорну скибу для того, щоб в лону землі впало зерно. Теліжки — залізні, куплені разом з плугом, — були тут, в цьому ж кутку. Передком повернені до дверей, вони, здавалось, готові хоч зараз побігти нивою, підстрибуючи на купках, що були нагорнуті торік біля кожного кукурудзяного стебла...

— Еге, дивіться, Федоре! Як у доброго газди! Щоб іржа не точила, Петро змазав плужок! — вказав пальцем на вкриті гарматною мазєю деталі Ілько Попеляк.

— То, коли каноніри стояли в нашому саду, Степан добув від них мазі! — не то для виправдання, не то для відповіді, на подив Ілька, промовив Петро Бережник.

— Нічого казати, добрий плужок! — похвалив Федір Кодра, стоячи обіч і любуючись хазяйновитістю Петра Бережника. Правда, коли б він знав, що в цю мить було в серці Петра, він не прихваляв би того плуга.

— А може, разом відвеземо на базу? — звернувся до Степана Федір, коли той розкидав різне знаряддя, що заважало винести плуг з сінника.

— Та чому би ні? Тут недалеко.

— Відвеземо і самі. Люди зичать нам плуга, та хотіли б, щоб і відвезли на двір! — протестував Ілько Попеляк.

Через хвилину-дві плуг і теліжки покійно лежали на дворі.

Попеляк порався — прив'язував гряділь до теліжок,

потім перевернув плуга лемешем набік і готовий був рушити з двора.

— Бувайте здорові, Петре! Раз дякуємо вам за плуг! — простягнув руку Федір Кодра для прощання.

Петро недобррозичливо відповів на уклін, ставши як вкопаний посеред двору.

Бадьоро після зимового відпочинку по кам'янистому подвір'ї заторохтіли теліжки, тягнучи за собою плуг, який ласкаво блиснув на прощання Петрові лемешем.

Кодра з Попеляком були геть-геть далеко, а Петро все стояв і дивився їм услід. Коли бачив, як кидає по нерівній стежині теліжками, як підстрибують в повітрі чепіги, мов дві руки чоловіка, котрого насилу кудись тягнуть поволоком, Петра щось чіпкими пальцями міцно стисло за серце. Петрові здалося, що з двора повезли його найближчого товариша, з яким він здружився раптом, в якому плекав надії, знаходив потіху і розраду.

Степан помітив: з батьком діється неладне. Тому поспішив до хати, щоб не бути у нього на очах. Вперше почув себе у чомусь винним.

Петро Бережник все ще стояв на подвір'ї. Він уже більше нічого не бачив, що творилося в цю мить, тільки перед очима окреслювалися картини за картинами, які зігрівали його хвилиною радістю, потім кидали в холодну байдужість, що переходила в розпуку.

Бережник пригадав храмове свято Петра і Павла в сусідньому селі Красношорах. Пригадав обід у свого кума Гриця Свистаного, де дізнався про те, що один газда має на відпродаж плужок, дуже придатний і легкий, якого можуть тягти в ріллі навіть корівки. О, як він, Петро Бережник, запалився тоді бажанням придбати той плужок для свого невеликого господарства. Не зичити ж йому до смерті плуга у сусідів на відробіток, коли можна мати свій, та ще залізний.

Тоді, у відпустовий день, Петро Бережник сторгувався з красношорським газдою і від нього плуга купив. І так прийшовся до душі йому той плужок, що ні за що у білому світі вже не хотів прийти за ним у будній день. Боявся, що газда передумає або продасть комусь дорожче. На добру річ завжди купець знаходиться. Хіба мало таких, що мали б сяку-таку супрягу, та не мають реманенту, — позичають плуга. А що таке позичати плуг навесні, коли всім потрібен, то вже він добре знає.

Петро пригадав вечір, коли, ховаючись у сутінках, вибирав окольні стежки і чвалав додому. Його до землі гнув-пригинав залізний плужок не так своєю вагою, як реберчастим гряділем, бо до крові в'їдався в плече. Петро зараз чув грюкіт залізних теліжок, що стрибали по баюрах польової дороги, яка тяглася над самою річкою.

Петровою спиною побіг мороз... Згадав-бо хмари, що повисли над горами і просувалися небом, заслоняючи зорі і ховаючи від людей повне, прихмурене обличчя місяця. Пронісся буревій, сповнюючи долину шумом. Петрові чувся вихор, стогін дерева, яке тріснуло і впало на обочині через стежку, як падає чорне тіло підкошеного велета. Вогняною шаблею чорне хмуре небо полоснув грім. Хмари заплакали рясними сльозами. Петро згадав отой місток на високому насипі залізничного полотна, під яким заховався від зливи. Під містком було сухо, але не минуло і години, як під ногами відчув воду. Вхопився за теліжки і плужок, бо налякався, що потік понесе придбане добро. Яких молитов тоді не перешептав Петро! Після того, коли вже не міг пригадати нових,— правда, знав їх небагато,— став повторювати прочитані. А коли дошкулило страхом, сам почав складати слова в молитви, незграбні і недотепні, нехитрі, такі, які могла в ту страшну ніч витворити скована переляком фантазія і страх за те, що його карає бог, котрого він прогнівив, порушивши святість Петра і Павла...

— Петре, що стоїш як стовп? — гукнула дружина, вглянувши з хати.— Ходи їсти!

Жінка вивела Петра з забуття, і він рушив з місця. Але пішов не до хати. Зупинився в сіннику — з нього тільки-тільки винесли плуг і викотили теліжки. Очима вп'явся в порожній куток. Пустка залягла і в серці Петра, охопивши його незвичайною апатією. Зараз він міг простояти довгі хвилини тут, в сіннику, ще раз пробуджуючи в пам'яті картини того безповоротного минулого, що невидимими нитками було зв'язане з залізним плугом.

— Плужок! Тішився я тобою недовго... Прийшли, забрали тебе!..— примовляв Петро, розпачливо махнувши рукою на знак, що більше йому вже не бачити того плужка у сіннику.

Петро помітив увіткнуте в ошпарину запасне чересло

від залізного плуга, підійшов до нього ближче, покрутив ножем у руці і міркував, куди його сховати, бо лякався, що Кодра і Попеляк згадають й повернуться за ним...

І ось в цю мить спалахнула лють в Петровім серці до сина Степана.

— А хіба я не казав йому восени, щоб заховав плужок під тирсу, на поді? — буркав Петро сам до себе і рушив до хати.

Дружина подала вечерю. Але Петрові не їлосья. Йому здавалося, що він ситий на три дні. Апетит кудись дівся... а може, і його відвезли на теліжці Попеляк з Кодрою.

— Та що вже тепер буде? Відвезли плуг, не підеш з моста у воду скакати! Треба було восени мати розум у голові! — допікала жінка чоловіка, бо тепер її серце теж боліло за плугом.

— Заховати? Заховати? Антихристи прокляті! Та чому-сьте не заховали? — витріщив Петро Бережник злі очі на дружину і сина.

— Я мала плугом журитися? У мене кужіль та горшки, я маю чим журитися! У мене бабської жури є до ший!.. Ще б чоловіцькими ділами журилася! — досадливо відгризалася жінка.

— Я цьому туманові казав: прикидай тирсою! Витягни на під! Ні, не вчинив! Не слухаєте! Будете песій бубен слухати!

— І вам ніхто не заважав заховати, коли так над ним дрижите! — Степан не втерпів в'їдливої образи.

— А хіба тільки мені треба? Хіба тільки я потребую їсти? — Петро скипів, міняючись в обличчі.

— Не бійтеся, не з'їдять вам того плуга! — втихомирював син батька.

— Не з'їдять? Бодай вас з'їла люта холера! — крутнувся батько по кімнаті, щось шукаючи очима. Раптом з-за селемини вихопив качалку і сягнув нею Степана по плечах. Злість, що накіпіла за той час, відколи побували на подвір'ї непрошені гості, була вилита. Петро періщив непослушного Степана по спині, бив по плечах. Коли дружина кинулася виривати качалку з рук озвірілого чоловіка, Петро замахнувся на неї і не пошкодував вдарити так, що в її очах зібралися всі зорі, які миготять в карпатському небі в ясну зимову ніч, а потім розплилися в одне величезне зелене коло.

Степан, той самий Степан, який справді був непослушним, але ніколи не посмів сперечатися з батьком під час бійки, хитаючись вийшов з хати, почвалав у садок. Захлинаючись від тяжких ридань, повалився на обліг. Сира весняна земля обдавала холодом побиті руки, ноги, а Степан розпластався на землі, обнімаючи її, таку байдужу до нього.

Долиною, що простяглася між крутими горами, пливли духмяні полонинські вітри. Вони тепер неслись легким льотом, ласкаво колисали оповиті розкішними шапками дерева, наче боялись сполохнути Нову Весну. А Весна, як краля, ішла, бо їй під ноги стелився оксамитом ярини лан, бо їй підносило повний росяний келих широке уквітчане поле, бо їй сплітала вінки чарівна і оновлена карпатська земля...

Одного дня надвечір Петро Бережник помітив у кінці садиби людей. Той, що йшов попереду, гнав конячину, яка тягла щось за собою.

«Плуг»,— промайнуло в голові Петра, але поки що не йняв віри. Адже він навіть примирився з тією думкою, що на його подвір'ї вже ніколи не буде плуга.

Своїм очам не повірив Петро, коли парубок розпріг коня і залишив плуг на дворі. Петро не сказав і слова, тільки стояв і дивився. Чи, може, його зір зупинився на щойно каленному у коваля ножі, який темнів сизим крицевим нальотом.

— Ге-ге, дивися, вони ще й ніж нагострили тобі! — потішала жінка Петра, показуючи пальцем на плужок і порушуючи потік нових дум, які захопили Бережника.

КОСАРІ

Ген-ген до самого обрію скатертю-самобранкою простелився лан. На ньому додолу хилить стиглий колос пшениця, над ним височить безкрає небо. А в височині повільно, котиться розпечене коло сонця, щедро жбурляючи на землю племін. Ні, сонце не пливе в бездонній синяві, воно зупинилося і палить нещадно лан.

Все потомилося. Над полем, над доріжкою, що лягла

між пшеницями, мерехтять повітряні хвилі, стрибають доверху, донизу. Хвилі ці невтомні, безупинні.

А колос нахилився до колоса, обважнілий і рясний, зернистий. Тисяча таких зернин в кожному, як литий із золота дзвін.

Тиша навколо. Колос не шелесне вусом, стеблом вітер не колихне, не проспівает птиця, не шумить гіллям висока липа, що стоїть обіч доріжки. Певно, тут, біля липи, проходила межа. Хто посадив цю липу, на радість вітрам-парубкам, який легіник стояв у її тіні з своєю любкою? Чії пчїлки в пору цвітіння збирали з неї мед, який плугатар знаходив під нею відпочинок?

Ген там, праворуч, біліють солом'яні брилі, похитуючись над ланом. Валкою ступають, втинаючись косами в пшеницю, косарі. В якому танці є подібні рухи до рухів отих косарів — загорілих, закосичених колосом.

«Цвінь-пїм, цїп-цвінь», — чути пташенят на лану. Та їх почує один тільки косар — той має добре вухо — між змахами коси. Він відкладає косу і бредє, розгортаючи уважно і любовно стебла, щоб не втоптати колос в землю. Десь тут, поблизу, шукає гніздо з пташенятами.

— Ей, тезку, ану їди сюди! Подивися, яка краса, завелася на ниві! — кличе другого косаря, махаючи важкою мозолястою рукою.

Другий їде слідом, прокладеним в пшениці, і собі розгортає колоски, нахилиється додолу, щоб не толочити їх ногами.

— Та то жайворончата! Дивися, просять їсти і пити! — говорить косар, показуючи на вкритих пухом пташат, що дзьобики роззявляють широко.

— Ану принеси води, щоби-сьмо їх закапали, бо пташок замучила спека.

Косар виходить на стерню, бере джбан й знову їде до гнізда. А товариш відкусив стебло, тягне ним з джбана воду і по крапельці пускає до дзьобика кожному.

Косарі беруть коси, і на ниву лягає пшениця.

Позаду залишилися дві жмені стебел, серед яких до землі принишкло гніздо з пташенятами.

ЧОРНОКНИЖНИК

Коли Микола Бідуля повертався з далекої дороги, здаля зачув, що на його дворі перед дровником хтось гукає сокирою.

«То небога жінка мучиться, коле дрова... або малий Петрик понад силу б'є обухом?» — думав Бідуля й поспішив стежкою, що вела між нив, які шелестіли пожовклим кукурудзинням, пахли огудинням і досягаючою квасолею.

Та тільки Бідуля вийшов на пішник, що проліг до його саду, як на подвір'ї побачив високого, здоровенного чоловіка. Той у повітрі здіймав сокиру з сучкуватим поліном, щосили б'ючи обухом.

Миколу раптом щось шпильнуло в серце. Не сподобався йому цей вечірній гість на садибі. «Чорт не спить», — майнуло в голові, коли тишком-нишком пробирався від дерева до дерева й став за похиленою дуплавою грушею, що одною гіллякою торкалася самої землі, немов опиралася, щоб не впасти.

Звідти Микола все бачив як на долоні. Чолов'яга порався коло дровника, беручи поліно за поліном і кладучи під сокиру, раз від разу спльовував на долоні, гепав обухом об дровітню так, що, здавалось, і обух, і дровітня миттю на дрібен мак розлетяться...

«А десь добрий помічник знайшовся», — подумав Микола і хотів податися до хати, щоб того дроворуба застати на обійсті. «Ану чекай, що далі буде? Ти у мене тепер на оці!» — міркував собі Микола і взявся вартувати отут, за крислатою грушею. В її дуплі міг заховатися і сам, заховати й дорожню торбу, що в ній приніс не тільки буханця білого, печеного в степу пшеничного хліба, але й пахощі неозорих полів, які вже бралися паморозью, коли відвантажив зароблене зерно й вирушав із зернорадгоспу додому.

Отут стоячи і не зводячи очей з хати, Бідуля глибоко вдихнув гірське повітря, п'янкі пахощі, що струмили від обважнілих яблунь і груш, від кукурудзяного лану, відчув лоскіт гірського поля — обвіяного вітрами, поєного рясними дощами, пещеного щедрим сонцем. Дихнув вітрик, і Микола почув шепіт саду, солодкий дим буждея, в якому досихали сушениці — груші, сливи, яблука...

Чолов'яга поклав хазяйновито сокиру в дровник, ляс-

нув себе долонями по штанинах, збиваючи тирсу, далі почвалав до хати.

Микола вже хотів і собі йти, та вирішив трохи почека-ти. Він махнув торбою на плече й пішов до вікна, що сві-тилом кидало в городець. Зайцем спритно плигнув через пліт — де взялася в ньому та спритність — й умить опи-нився у городці сам. Під ногами тріснула тичина — пе-релякався, принишк, бо думав, що ось-ось хтось вибі-жить із хати. Та коли через хвилю ніхто не грюкав две-рима, заспокоївся. Ступив крок так, аби все бачити, що коїться в його хаті.

Очам не вірив Микола Бідуля, бо вгледів при світлі лампи-гасниці на довгій лаві проти вікна, під стіною, він-чаного кума — Якова Свореня. Приглянувся, ледь було не припав до шиби, та вчасно схаменувся.

Так, так, так! То був саме його кум Яків Сворінь, де-белий в плечах чоловічище, з підстриженими щіточкою вусиками, буйною, тепер прилизаною чуприною, немов Яків сватати вбрався.

Коли Микола побачив у хаті свого кума Якова, у ньо-го відлягло од серця. Адже пам'ятав той день, коли з гуртом односельчан виїжджав на цілину. На станцію прийшов його проводжати і кум Сворінь.

— Ти, Миколо, з богом святим їдь, а я тобі гарантую: наколи вернешся, твоя жона буде правовірною! — мовив тоді Сворінь, відвівши вбік Миколу і його жінку, й собі посміхнувся. А та тільки рукою махнула.

— Дайте собі, куме, спокій! І так про вас говорять по селу, як про чорнокнижника. Я вам не раз вже казала: облиште ті дурниці та не пускайте і з мого Миколи глум.

Микола зараз виразно чув ті слова, наче ось-ось дру-жина тільки що вимовила їх. Відчув злобу, яка спалах-нула пломенем у ньому, заграла хурделицею; пригадав картину, як по цілій хаті шукав біблію за годину до відправки поїзда, як зчинив крик, аби жінка віддала, — побив би її шкідно, та стримався знімати на неї руки перед далекою дорогою. Пригадав, як знайшов святе письмо в печі між трісками.

Та Миколу Бідулю чомусь зараз взяла цікавість, і він готовий був простояти до третіх півнів, аби тільки бачи-ти, що діється в його хаті у цей осінній вечір.

Ставши зручно, Микола і бачив, і чув, як Сворінь про-щось жінці тлумачив, коли вона поралася біля печі,

переставляючи горшки, наливаючи одні водою, інші відсуваючи на припічок.

«Боже письмо толкує»,— задоволено подумав Микола й помацав торбу. Відчув пальцями згорток, в якому лежала біблія з твердими ребристими палітурками, що їх перед самою дорогою дав майстрові-самоукові обтягнути баранячою шкірою, й полегшено зітхнув. Микола став прислухатися.

— «Аще хто отречеться мене на землі, того я отречуся на небесіх»; «Пастух більше радується одній вівці, що заблудилася й прийшла до стада знову, як ста овечкам, що пасуться в стаді...»; «Бог більше радується одному грішникові, що навернувся, як ста праведникам»,— Микола чув уривчасту бесіду-навчання Якова Свореня.

Далі він бачив, як його жінка щось доводила, махаючи перед собою руками, як у кімнаті залягла хвилька мовчанки,— певно, Яків Сворінь не знаходив, що має сказати, далі бачив, як дружина сміялася. «Клята жінка! Взяла пресвітера за горло міцно!»— думав Микола, знаючи характер дружини й бачачи, як Сворінь морщив лоба, чухав потилицю, потім прокашлювався й знову про щось теревенив.

А біля печі поралася дружина Миколи. Ставна, з підпнутою на лівому стегні полою спідниці, з загорілими руками, що були оголені вище ліктя, в чистій білій сорочці з продовгастим вирізом на грудях. А ті груди здригалися, коли вона підкидала поліно у вогонь і схапувалася на легких ногах від печі, а на обпаленому променями обличчі світилися жіночою ласкою і ніжністю, неприхованою добротою жіночою, хитрістю й розумом очі.

Микола бачив, як Сворінь сидів мовчки, як задивлявся на жінку, довго не зводячи з неї очей.

Раптом Яків Сворінь звівся з лави й пішов до вікна. Микола, було, налякався, що його побачили, шмигнув убік. Та дарма: Сворінь став перед гасницею й хутко, несподівано притягнув гнота.

— Що далі буде? — прошептав Бідуля й чув, як у його жилах закипіла кров. Та дружина Миколи рвучко штовхнула гостя від стола, над яким висіла на дроту лампа, й Бідуля ще бачив, як вона підтягнула гніт лампи. В хаті світло яскраво розпливлося, вилилося з вікна надвір, в городець, де між кущами жасмину, троянд, бузку і відквітаючих жоржин все ще стояв Микола. О, який зараз

Бідуля вдячний дружині, що відплакала ті куші ранньою весною, коли вийшов з рискалем і сокирянкою в городець, щоб те «плохе зілля» повирубувати (як говорив тоді) і підготувати ґрунт для відра картоплі!

Микола побачив, як Сворінь вдруге підійшов до лампи, дмухнув на неї, та жінка так спритно штовхнула гостя, що той зненацька хитнув собою і, певно, упав би, коли б не сперся рукою на долівку. Далі ще бачив, як Сворінь намагався вхопити дружину за попереk, як дружина відплигнула, вдаривши вечірнього гостя по руках. Сворінь крутився серед кімнати, як пес під плотом, далі сів на лаву.

— Я вам, куме, кажу на честь: коли будете ще дуріти — качалкою розтовчу голову, крик здійму такий, що все село збіжиться. Підете звідси покалічені, та ще й кумі дам знати, який ви у неї справний чоловік. Мого Миколи, еге, ціле літо нема дома, і я супокійна, а ви коло поділка своєї сидите — буком би вас від неї не відігнав, — та ще дурієте? — почув Микола слова жінки, якими вона ганьбила Якова Свореня.

Тут уже Бідуля справді хотів вибратися з-поміж кушів, що дали йому такий безпечний притулок, хотів зайти до хати, поговорити з кумом на честь і на совість — такого від кума не сподівався, — та його обсів рій думок і тримав тут невидимою силою.

«Не пожелай жони ближнього свого, ні раба його, ні села його, ні осла його, ні вола його... Ні елика в водах під землею», — клубочилися безладно слова в голові Бідулі, що, було, засушили його мозок. Так, так, так! Оті слова не раз він чув од Якова Свореня, коли далеко за північ сиділи в кумовій хаті й тлумачили біблію. Зараз він пригадав усі вечори, які просидів з кумом, пригадав, як той наполягав, щоб і жінка ходила разом з ним, пригадав, як його нутро спершу противилося переконанням, що їх втлумачував Яків, та пригадав і те, як кум казав: «Молися дужче, щоб милостивий бог просвітив твій розум...»

«Якщо праве око тебе спокушає, його вирви і кинь від себе», — так вчив дорогий кумик. А чи так вчинив? А казав, що і на його не відступить від святого письма, хоч би його на рожні пекли, хоч би його тюрмували, хоч би його на вільсі сухій вішали.

Далі Микола Бідуля пригадав сварки з жінкою, коли її хотів відірвати од роботи в бригаді, щоб і вона

приходила на святі читання. А вона й чути не хотіла про них, тільки говорила: «Лихо вам, чорнокнижники!»

О, скільки він нагрязя з нею — такий засліплений, такий затуманений. І він вірив у все, що там було написано, сліпо. Пам'ятав, як кум повелівав нести боже слово з собою, куди не піде, як жінка умовляла, просила, щоб не пускав з себе сміху, коли шукав біблію перед самою дорогою.

Тепер чув, як щось важке, гнітюче обривається й падає на землю.

Готовий був податися до хати, вказати двері кумові, як лютому псові. І побачив перед собою жінку — таку прекрасну, таку світлу, таку величну, бо пробудилася в ньому совість.

«Наколи вернешся, твоя жінка буде правовірною», — застрягли лютим чавуном слова кума.

— О, добру школу тримав чорнокнижник, та, видно, моя не з тих! Недарма рукою махала на бесіди наші! — танцювали слова на язичі у Миколи Бідулі.

Він висунув голову з-поміж кушів й задивився на ліжку — на просте дерев'яне ліжко, де спав його син. Відкинувши руку, лежав лицем до вікна, й Микола добре бачив його загорілі щічки.

Бідуля здригнувся. Бо тут пригадав, як побив сина за те, що не хотів коритися йому: слухав маму, не бажав ходити з ним на святі читання і співи.

Тремтячою рукою Микола вхопився за голову, бо чув, якою приниженою була його людська гідність. Збентежено намацав під стіною торбу й поспішав до хати.

— Добрий вечір, жоно! — став Микола Бідуля на порозі, з запахом степу у кожній складці одягу, з пшеничним хлібом у торбі, що його ніс від далекого краю, думаючи про сина, про дружину.

А вона впала до нього в обійми — така ласкава і чиста, завжди добра і правдива.

Він давно-давно, мабуть, ніколи так широко не горнув її до себе, як зараз.

Кум Яків Сворінь стояв серед кімнати спершу розгублений, та швидко взяв себе в руки, бо невимушеність дружини Миколи повернула йому спокій.

— Ой, та ви, кумику дорогий, з далекої дороги! То ви ачей добре заробили? — мовив Сворінь, бо хотів і на

себе звернути увагу, коли Микола обіймав і цілував сина.

— Ай, і ви тут, кумику! Добрий вечір! Заробили, заробили непогано! — удавано радісно протягнув Микола. — А вам, кумику, дома не сидиться?

— То я вам, куме, обіцяв, що з вашої жінки, наколи вернетесь з тої роботи, правовірний свідок Єгови буде... — зам'явся кум Сворінь і додав: — То ми, видите, з кумою боже слово толкували та й засиділися... Кума, видите, з роботи пізно прийшла — кукурудзу почала ламати, — тягнув розповідь Сворінь. Не знати, доки він би отак розповідав, та його перебив Микола:

— Видів я, видів, кумику дорогий, як ви святе писаніє з моею жінкою толкували!

Тут Бідуля несподівано закусив губу, вп'явся злими очима в кума Якова, махнув рукою на двері, й гукнув так, що шиби задеренчали:

— Геть, куме, геть! Аби вашої ноги в моїй хижі більше не було, аби про вас більше не чув, бо собі знайду напасть, а вам — каліцтво!..

— Господь з вами, куме! — задкуючи й беручись за клямку, говорив Сворінь.

— Чорнокнижник! Антихрист! — не вгамовувався Микола. Та ті слова вже наздоганяли Якова Свореңя на стежці, що на неї кидав холодне сяйво глузливий місяць.

ВІКНА У СВІТ

*Йолані Тимкович,
моєї першої учительці*

Добрий друже!

Можливо, здивуєшся, що листа почну згадками, які сягають в ту давню пору, коли ми були дітьми. Та, дочитавши його, сподіваюся, не огудиш. Побачиш, що в думках я був послідовним.

Ділюся з тобою, чим я багатий.

Перший вересневий день багато років тому в моїй пам'яті живе, як вчорашній. Пригадую, схопився я з дощаного ліжка — на ньому всі ми, діти, спали гуртом — і побіг надвір. Щедре осіннє сонце здіймалося над Ясновою, жбурляло золотом у наш сад. Який там сад?

Кілька ще прадідом посаджених яблунь чорніли на садибі дуплами й хилилися до землі зниділими вітами. Та сонце так сліпуче сяяло в той перший вересневий день, як ніколи. Я побіг до потічка, що срібною стрічкою обіймав зелене поле, губився під вільхами і вербами, обгинаючи дідову ниву. Ранкова вода студенила ноги — мама сказала, що до школи треба помитися добре. Я хлюпав воду в обличчя, на груди. Яким чарівним видався дідусів садок, що ряснів дрібними дикими грушами на схилі. Схил здіймався вгору ліворуч нашої хати. Якими могутніми здавалися горіхи, що стояли, як два брати, на схилі — не один десяток років по веснах одягалися в зелений лист, по осенях стелили на землю золоті ковдри.

Я зняв з цвяха торбину з грифельною табличкою і грифликом. З простого домашнього полотна її заздалегідь приготувала для мене мама. Моя добра і ніжна мама. Перекинув торбину через плече і побачив, якою радісною та щасливою посмішкою світилися мамині очі. В цей ранок вони були оповиті й смутком, і турботою. Можливо, вона думала, яка дорога чекає мене в житті, чи не доведеться кидати тої таблички і грифлика на полицю, замість них брати до торбини окрайця і йти з газдівськими коровами.

А тато — високий і ставний, з заклопотаним, але розважливим обличчям — виходив з хати. Я поспішав за ним, а мама очима проводжала нас.

Ми йшли стежкою поміж нив. Я збивав росу з бур'янів і придорожніх трав, що взялися осінньою твердістю, а нива шелестіла кукурудзинням на ранковому неспокійному вітрі. Вона дихала осінню, що велично йшла горами, спускалася у видолинки.

Ми виходили до окраїнної сільської вулиці. Під щедрим врожаем у садах гнулося гілля. А той врожай дивився на нас великими червонобокими, жовтими, зеленими яблуками, воскового кольору продовгуватими грушами, з сизим нальотом сливами...

Обважнілими вітами над вулицею клонилася патлата груша з дідушевої садиби. Дідуся давно немає в живих, а груша і нині родить.

...Недавно я побував дома. Сестра Марічка розповідала, що тітка Гафія — батькова сестра — надіслала з Америки листа. Живе в штаті Огайо сорок літ. Питала в листі, чи стоїть ще та груша на дідовім обійсті. До конверта сестра поклала два листочки: один ще зеле-

ний, другий — осінній, червоний, — і вислала тітці. Потім тітка написала, що плакала над тими листочками, бо вони їй пригадали дитинство, перенесли її на рідну землю, написала, що ті листочки мають їй покласти в труну, як помре.

В той далекий вересневий день груша була розспівана і розщebetана безліччю ластівок. У вирій відлітали збиралися. Пурхали на гіллі, злітали громадами над хатами, кружляли над садами. Певно, прощались з рідним краєм перед далеким перельотом.

Не знаю чому, та в той ранок мені так хотілося податися разом з ластівками у ті невідомі манливі далі. Бо мама розповідала, що птахи відлітають у краї, де немає зими. А нам, малим, зима завжди здавалася незвичайно довгою, бо мусили сидіти в хаті — не було в що взутися, що кинути на плечі.

Ми швидко минули дідусеву садибу. Вози проторохкотіли дорогою й заглушили пташиний щебет.

Чим ближче ми підходили до головної вулиці, тим невгамовнішим був шум гірської річки Тересви. Яка це чарівна річка! Не знаю, чи є на світі ще одна, в якій вода була б такою чистою. Глянь у літню пору, в морозні дні осені — кожного камінця побачиш у ній при березі. Я пригадав, як до річки мама носила коноплі мочити. В затоках, що звалися у селі «мочилами», з підпнутою спідницею мама бродить, прикладає горстки камінням, щоб їх вода не понесла. Я відчуваю запах мочених конопель і верболозу, запах затоки, що в ній каміння вкрилося довгим зеленим волоконням. Коли пізніше читав казки про водяників, завжди уявляв собі, що їх борода саме з такого волоконня.

З батьком ідемо головною вулицею. Ось перекошена, із сліпими вікнами хатина старої Байли. Вона й нині сидить перед самим порогом з великою мискою кокошів — трісканої на вогні кукурудзи. Сидить на ослоні і кожного перехожого силує, щоб купив. Коли батько здорвкнувся до неї, кинула, просячи:

— Купіть, сусідо, хлопцеві кокошів!

Тато мовчки пройшов далі. В той ранок йому було не до гостинців. Та і я не мав їх на гадці.

Вже коло крамарні поляка — так селяни називали високого, як жердина, з густою рудою бородою крамаря, що його дід прибрів у Забереж із Польщі, — чути гамір дівтори. Тут ми завернули з батьком праворуч й опини-

лися на шкільному подвір'ї. Діти гралися. Хлопці за-
смагли, обвітрені, кожен ще вчора корів, ягнят пас. Дів-
чата з дбайливо заплетеними кісками цвіли червоними,
синіми, рожевими спідницями, вишиваними сорочками.
І в кожного торбинка, сільська верховинська торбинка,
з конопляного полотна — в бідних, з грубої овечої вовни,
фарблена і візерунчаста — в багатих.

Тільки батько відійшов від хвіртки шкільного двору,
як діти цікавими очима глянули на мене, на мою тор-
бину.

— А де пані вчителька? — спитав тато сусідську дів-
чинку Василю, яка першою підбігла до нас.

— В школі! — протягнула вона, показуючи охоче ру-
кою на свіжопофарбовані двері школи, що містилася в
оренованому будинку.

Ми пішли до дверей. Через мить опинилися в невели-
кому, побіленому вапном приміщенні. Батько постояв,
немов вагався, а потім ми зайшли до класу.

— Добрий ранок! — привітний, охочий завжди бажати
людям добра, здоровкався батько до вчительки, й голос
його луною котився по класу.

— Доброго здоров'я! — лагідно відповіла вчителька.
Напівповернулася до нас і далі відчиняла вікна класу.

Батько взяв мене за руки й, було, ступив до вчитель-
ки. Та, глянувши під ноги, зупинився. На вимащеній
оливою, темній підлозі білили лапаті сліди від пилюги,
що її батько заніс до класу на своїх розходжених, над-
міру довгих і широких ступнях. Він зніяковів, миттю зу-
пинив і мене, тримаючи за руку. Я глянув на долівку і
вже не зводив з неї винуватих очей.

І нині бачу його, як стоїть у білому, домашнього ви-
робу одязі. Одяг шили з того полотна, який ткала мама
в пилипівку з грубих конопляних ниток, потім білила на
сонці на весняному зеленому облозі. Бачу батькову пле-
чисту постать, загострений кадик на шиї, бачу його добрі
темносірі очі, що дивляться на вчительку з-під густих,
трохи вибілених літом брів, бачу того вуса, що ледь-ледь
спадає кінцями понад краєчки губ.

Руки... В моїх очах батькові руки.

Важкі, мозолясті долоні, мов підшви у хлопчаків, що
цілу осінь бігають за худобою по верболозу, по випале-
ному сонцем покосу, по стерні. Скільки робіт переробили
ті руки! Скільки сокир ливарники вилили для них, скіль-
ки викували кіс, пил! А вони все міцні, все дужі. Тільки

пальці їхні шкарубкі неподатливими стали. Неслухняні, коли батько книгу ними гортає.

Я залюбки стежив, як він робить тими руками, мені завжди спадало на гадку — руки ті не прості, то велети, і батько мій велетень. Бо коли бачив, як тримав тими руками чепіги плуга, як ішов з косою у валку, як кидав сіно в оборіг, як щепив дерева, я був певен, що дужчих, кращих і вправніших рук немає у світі.

Я знаю мамині руки. Завжди порепані, зниділі і помарнілі від важкої праці, пальці ледь-ледь зігнуті до долоні. Коли я видів її, велику трудівницю, без діла? Не пам'ятаю! Скільки ласки і ніжності було в тих руках з синіми жилами, що набухали, коли вона вповивала і клала до коліски маля, коли вплітала чічку до чічки в дівочі коси — так косичити дівчат ніхто не вмів, як мама, тому в неділю до неї і приходили вони гуртом.

Я пам'ятаю руки моєї першої вчительки. І тепер бачу, як вона ними відчиняє вікна і впускає до класу сонце, думаю над тим, що вона відчиняла нам вікна у світ. Я бачу, як водить крейдою по дошці, пальцем показує в букварі літери...

Шаную батькові руки, низько схиляюся перед руками моєї матусі, клонюсь рукам своєї першої вчительки!..

Вчителька... Так, так, вона саме відчиняла вікна класу, коли ми з батьком стали біля дверей. Бачу її нині в легкому одязі, що м'яко лягає на лінії стрункої фігури. А на тому одязі стільки квітів! Певно, з усіх карпатських полонин, з усіх ланів, з усіх дівочих городців їх зібрали, щоб прикрасити одяг. А нині думкою щедро збираю своїй вчительці найкращі квіти не тільки з наших карпатських гір і долин, а й з цілого світу. Бачу її довгі коси, що розпущеними кінцями сягають землі, — таких кіс більше ні в кого я ніколи не видів; бачу, як шиби вікон блищать ясним ранковим сонцем, огортаючи вчительку золототканим казковим мереживом...

Відчинивши вікна, вона підійшла до нас. Бачу її плавну, легку ходу, як стала перед нами, — привітна і щедра сердечним скарбом. Простягла до батька ніжну руку, а на мене глянула повними приязні й ласки очима.

— Прошу вас, пані вчителько, най сидить на першій лавиці, аби вас добре чув та аби не воетив! — просив батько вчительку й тут же застережливо помахав на мене пальцем: — А ти справуйся, аби на тебе не було скарги та аби-сь старшим честі не урвав, бо ми тя гірко в

школу виправляємо! Ви мені скажете, коли не буде справуватися, то я з ним поквитаюся.— Тут уже батько повів очима до вчительки.

— Він буде добрим хлопчиком! Правда? — вчителька пестливо погладила мене рукою по голові. Я донині чую той ніжний дотик, бачу її добре дівоче обличчя, що квітло жвагими очима.

— А табличку маєш? — мовила, глянувши на торбину.

— Мені мама купила у Йослика за три корони...— відповів я, сунувши торбину з-під пахви перед себе, щоб її краще бачила вчителька.

— І грифлика маєш? — цікавилася далі, не зводячи з мене очей.

— А грифлика я собі купив у Вербункоша.

— От який ти чемний! — посміхнулася вчителька.— Іди ще пограйся надворі... Потім я покличу вас.

Ми з батьком вийшли надвір. Він, пам'ятаю, сказав сусідській дівчині Василині, щоб додому йшла зі мною разом, далі подався до вулиці. В той ранок я залишився разом з діворою на шкільному подвір'ї.

Минав час. Було в мене багато вчителів, та до першої вчительки я проніс любов крізь усі роки, крізь десятки років. Завжди чув серцем, образ її в моїй уяві поставав чітко, завжди лунав її голос, бачу, як дивиться на нас очима — такими лагідними, такими щедрими до дітей гірського села на Верховині.

З окремих шкільних картин, які, здавалось, оповилися туманом забуття, наче спала заслони. І вони малювалися чіткіш, я знову побачив ті зимові дні, коли ми збиралися в школі разом з учителькою Йоланкою (в селі всі звали її тільки так) й готували до вистави п'єску. В тій п'єсці я виступав у ролі Андрійка — простого хлопчика.

А той вечір під свято отця Миколи! Бачу обличчя батьків, пригадую Івана Мотринця — ми його називали метеликом,— що виконував у п'єсці-роль Люцифера. Нарядившись в чудернацький одяг, вимазавши обличчя сажею, з довгим червоним язиком, що теліпався на грудях, з довжелезним хвостом, що метляв долівкою, мов мітла, Мотринець потішав усіх. Тоді ж мій батько необережно передав учительці гостинця. Я удавав, що нічого не помічаю, хоч бачив усе. Потім гостинця «подарував» мені отець Миколай, щоб я був слухняним і добре вчився. Тоді вперше мене взяв сумнів, що угодників-чудотворців немає, що тими чудотворцями, певно, є самі батьки...

Коли ми одного ранку сіли за парти, вчителька увійшла до класу в чорному. На обличчі лежали печать і біль тяжкої втрати. Ми сиділи тихо-тихо. В її голосі тремтів жаль, і не знаю, чи був у класі ще хтось, хто б із такою готовністю його поділив, як я. Перед цим вона цілий тиждень не приходила до школи: ми дізналися, що поїхала на похорони матері...

Бувають люди, яких ти зустрів у житті і які потім з тобою всюди і завжди. Ти бережеш їх образ у пам'яті, і тобі радісно стає, коли думаєш про них. Бо відчуваєш, що ти не самотній, бо вони з тобою, й радієш тому, що колись зустрів їх. Тобі приємно думати про них, і вони, бува, не раз володіють твоїми роздумами. Бо ти побачив у них велике і світле, і сам хотів бути таким, як вони. Ти завжди радієш, зустрічаючись з ними, вдячний їм, що сповнили тебе високого чуття людини.

...Через багато років я розшукав її. Проживаючи в місті, випадково дізнався, що вона теж тут, на одній з вулиць, має свою хату, що у неї син і донька, що її чоловік працює вчителем. І я готувався до зустрічі з нею, як до свята, боявся чимось непродуманим і необережним порушити святість. Я хотів прийти до своєї вчительки в якийсь знаменний день, урочисто, нежданно; радісно і довго міркував, якого понести гостинця.

Для зустрічі я обрав весняний день, коли на обочинах цвіли фіалки. Вибрався з дому, щоб зібрати квітів і з ними прийти до неї. Довго пологими схилами ходив і складав квітку до квітки. Піді мною було наше місто, в якому живу ось уже п'ятнадцять років, таке чисте, таке вималюване весною. Сонце лягало до спочинку за густим лісом на обрії, відтіняючи лінії високих будов, дерев, що кронами здіймалися вгору, а я думав про майбутню зустріч.

Та яким великим було моє розчарування, коли в останню мить дізнався, що жінка, про яку говорили, не була моєю вчителькою, що вона, правда, вчителювала в моєму рідному селі і приходилася моїй учительці сестрою. Тут я дізнався, що моя перша вчителька проживає у Вранові, на Словаччині, що чоловік її не вчитель, а залізничник, що виїхала вона із Закарпаття наприкінці тридцятих років...

Ті фіалки я поставив до малої череп'яної вази. Вони довго-довго залишалися свіжими і нагадували мені

вчительку. Вона, до речі, так любила оті скромні весняні квіти.

Та віри й надії, що колись із своєю вчителькою зустрінуся, я не губив. Навпаки, перша невдача ту віру загартувала.

Був червневий день.

Високо в безхмарному небі пливло сонце, посилаючи на землю щедре тепло. А вона, та земля, зеленіє садом, стелиться широким ланом, що, уквітчаний колосом пшениці і жита, рясними вівсами, здіймається на видноколі густим дубовим лісом. Ми проїхали державний кордон. Незабаром мала бути в нас зустріч з друзями в Пряшеві. По суті, їдучи, ми не відчували кордону, бо і небо над нами було одне, і сонце було одне, і зелень лугів одна, і радість від пишних садів та виноградників однаково повнила груди, манила далина своєю красою до себе. І люди на чехословацькій землі були привітні до нас, щирі і сердечні, говорили з нами любо.

Коли ми проїжджали через Вранів, на гадку прийшла моя вчителька. Так, так, саме тут, в цьому мальовничому місті над Тополею, вона живе. Якою великою була моя несподівана радість! Адже я й не думав, що колись буду у Вранові.

Про свою вчительку розповів друзям з Пряшева, просив їх, щоб допомогли знайти її.

Ми поїхали до високого будинку серед містечка. Федір Галиця — за професією вчитель, з гарними рисами горянина — вийшов з машини. Через кілька хвилин він знову з'явився, та нічого про вчительку сказати не міг. У Вранові вона не вчить у жодній школі, і ніхто не знає, де її шукати.

Про що ми не дізналися у Вранові, про те довідалися в Пряшеві. Так, моя перша вчителька проживає на вранівській залізничній станції, в школі давно не працює.

Одного дня ми з друзями їхали на Дуклю, щоб поклонитися пам'яті героїв-визволителів Чехословаччини. З Пряшева виїхали раннім ранком. Виблискувала своєю гладінню Ондава, місцями гралася хвилями, прудко несла води у вузьких кам'янистих ущелинах. Течією нагадувала наші карпатські ріки. Що тобі сказати про долину Ондави? Десять великих кладовищ залишилося в ній після двох світових воєн. У могилах ті, кому не час був

лягати в сиру землю, ті, хто міг би тепер ступати за плугом, складати пшеницю в снопи...

Тисячі радянських воїнів-героїв спочивають на кладовищі у Свиднику. Майже сорокаметровий білий обеліск височить над братськими могилами. А там, віддалік, дрімучі Маковицькі ліси — німі свідки жорстоких боїв. О, про що розповіли б ті гори, про що розповіло б німе каміння, коли б могло говорити! З-за високих Карпат в долину Ондави прилітають вітри. Вони несуть пісню і пахощі з степів України, чари білоруських лісів, казку про манливу красу і велич Росії.

З друзями клонимо голови перед світлими іменами героїв і їдемо на північ, до легендарної Дуклі.

Добрий друже! Ти навіть уявити собі не можеш, чим є Дукля для словаків і чехів, українців і росіян. Ти навіть уявити собі не можеш, якою святиною є Дукля для закарпатців! Щоб проникнутись неповторною величчю Дуклі, треба тут побувати, душею і серцем розмовляти з нею. Треба відчути її там, на високих Карпатах, дихаючи повітрям гір, проймаючись безсмертям полеглих героїв.

Дукля... А ось і вона. Здаля видно величний монумент з чорного тесаного граніту. Скільки людського (розуму, трепетного натхнення і суворої простоти в цьому пам'ятнику героям Дуклі!.. Ні, Дукля височить не монументом, вона піднімається славою людського духу, гордістю і невідступністю тих, хто не здригнувся перед смертю, був свідомий високої визвольної мети. Багато братських могил вкрило землю в другу світову війну. Дукля не просто поле битви героїв. Це омила кров'ю свобода чехів і словаків. Це святиня дружби наших народів.

Їдемо доріжками поміж могил.

Антон Веселяк. Федір Магич. Юрко Вайда. Василь Жупанич. Іван Думнич. Василь Думнич. Микола Лаврюк. Михайло Бердар. Юрко Сасин... Всіх не перелічити. Вони в землі братньої Чехословаччини. Бо є невмолимий закон боїв: свободу добувають кров'ю. А та свобода ніні сонцем сяє над Карпатами і Татрами, над Бескидами... Вона в народі, що будує, береже мир.

Василь Онуфрій і Методій Лемак. Обидва, мій друже, лежать в одній могилі. Прості хлопці з верховинського села. Скільки щедрої любові до життя було в кожного з них! Обоє я добре знав, бо жив з ними разом. Стоячи з похиленою головою над могилою, я знову по-

бачив ті далекі дні навчання в гімназії. Пригадав, як ми з сіл, мов пташенята, збиралися на науку до Хуста.

— Крутою і довгою була дорога на Дуклю. Та добрий друг поспішає на поміч в біді найкоротшим шляхом! — мовив словацький товариш.

...Вона стояла на порозі, така ж прекрасна, така ж усміхнена, з тими ж ясними і мудрими очима.

Дивилася, не знала, що має сказати, певно, чекала слова від мене.

— Я до вас прийшов з квітами зів'ялими, але з нев'янучою любов'ю! — промовив через мить і простягнув їй польові квіти, що поникли в дорозі.

Кращих слів не міг знайти. Та й чи слова тут потрібні? Скажу тобі відверто, що моє серце промовляло тими словами, які не йшли на гадку.

Я впав в обійми і цілував її лице, цілував, як матір, як матінку добру і ласкаву, щирість якої була завжди зі мною, пестливу руку якої відчував завжди.

— То є той блондин, — промовила вона, повернувшись до чоловіка, що розгублений стояв на порозі, й показала рукою, яким я був на зріст, коли прийшов до школи.

Після багатьох років я знову коло своєї вчительки і відчуваю себе знову її учнем. Вона пригадала той перший вересневий день, що був не тільки першим днем у школі для мене, але й першим днем її вчителювання. Пригадувала моє рідне село, і як радісно було чути, що прожиті в ньому роки були найкращими її роками.

Що я міг розповісти про своє село за той вечір, коли розповідати б про нього цілими днями! Просив, щоб приїжджала, обіцяв, що разом поїдемо по Верховині і вона її не впізнає.

Ми довго, довго сиділи. Давно був час іти на спочинок, та спати нікому не хотілося.

— О, коли б я була такою вчителькою, щоб до мене після багатьох років прийшли! — мовила Маруся, дочка моєї вчительки. Вона теж працює у школі...

Бувалий залізничник, що за свій вік бачив немало, як ніколи глибоко в цю мить зрозумів свою подругу життя, зрозумів, чому так любила школу, до кінця віддавала себе їй.

— Правда, я вас шукав... вірив у зустріч з вами! — казав я їй. Я тут обнімав її синівським теплом від усіх дітей того далекого верховинського села, що колись вчилися у неї, що нині мають свої шляхи в житті.

— Що може бути краще на світі тих очей, які дивилися на тебе в школі? В них стільки невинності, добра! — схвально кивала головою вчителька. І можна було бачити, як вона молоділа, знову заходила до нашого класу, щоб відчиняти вікна у світ...

Як водиться, ми вдалися до спогадів. Я пригадав, коли вона кожному учневі дала новеньку читанку, як я тій першій книзі радів, як на radoщах пішов купатися в озерце дощової осінньої води в полі, як хворів на запалення легенів і довго не ходив до школи. Згадалася п'еска, яку ми ставили, прогулянки в кінці шкільного року, пісні, що нас вчила.

А потім Франтішек Степанович взяв скрипку і грав пісень. Наших, верховинських пісень, що їх навчився, коли сам був на Закарпатті. І всі ми співали.

Десятки років! Який це немалий час. І як швидко минув. Здається, все вчора було. Безжалісні роки залишили у вчительки на обличчі сліди, скроні зайнялися памороззю сивини. І вже немає тих чарівних кіс. Та для мене вона залишається такою, якою побачив її в той перший вересневий ранок. Такою знатиму її завжди.

Вже розвиднялося, коли ми виходили від неї. Просила обов'язково по дорозі додому ще навідатися, і коли другого дня ми виїжджали, я попросив, щоб машина зупинилася, де обабіч шляху широчіли лани пшениці. При дорозі дикі маки горіли червоним полум'ям. Я нарвав маків. З ними прийшов до вчительки, щоб попрощатися. Й уяви собі: коли ми зайшли до хати, на столі у кришталевій вазі красувалися польові сині дзвіночки. Вони були свіжими-свіжими, наче тільки що принесли їх з поля. До тих дзвіночків моя вчителька поставила маки.

Ми не могли довго бути у вчительки, та повік не забуду хвилин у неї. Й коли ми прощалися, я відчув, що став багатшим, ніж був, радісно розспіване серце піднімало мене на крила.

Ми прощалися з нею. Я берегтиму в серці цю зустріч як одну з найкращих у житті, завжди бачитиму ті сині дзвіночки у вазі. І ми з нею обов'язково ще зустрінемося не раз. Не знаю, коли, в який день вона завітає до нас, на Закарпаття.

Та я певен, що вона приїде, ми зустрінемося. А зрештою, я завжди з нею.

Ось про що я хотів тобі розповісти.

Івко

СИН

I

Хмари то громадилися гуртами, мов хотіли перегнати одну одну, то кошлатилися у велетенській гриві невидимого коня, то мчали легкими, перетканими голубінню, туманами. А ген у височині, в zenіті, небо блакитніє в просвітах між хмарами, що пливли без упину в далекі, невідомі світи. Чи то їм докучило глядіти на вкриті буковими хщами гори, або ж захотіли понести у безвість сум смerek, витягнутих стрілчастими кронами до неба.

На крилах хмари несли мрію...

А на обрії в пломеніючому сяєві тонуло сонце. Велетенським колом воно вже сягнуло гряди гір. Спершу щербатилося краєм, далі тонуло глибше, глибше, лягаючи на спочинок. Та над горами не загасав сонячний промінь. Там, за грядою, все зайнялося вогнем, той вогонь маревом обдавав небо. Марєво ген-ген над обрієм ставало слабшим і ніжним, далі сплелoся з блакиттю й загубилося зовсім.

А хмари пливли, пливли.

Данило Катрич — високий, стрункий, в застєбнutoму на два косяні гудзики пальті з мережаним дрібними кучерями коміром — стояв на доріжці, що вела від станції вузькоколійки. Тримав у руці коштовну кучму, з такими ж дрібними чорними кучерями-хвильками. Руку притулив до грудей, наче саме зараз хотів комусь щось розповісти. Чи, може, застиг у забутті, подавшись думами в давнину-давнину. Яку там давнину, питаєте, коли він ще молодий! Обличчя хоч і черкнулося зморшками — першими зморшками біля віч, на краєчках губ, хоч на чолі і лягли три поперечні борозни, а над самим носом, між бровами, подовжній карб, треба добре приглянутися, щоб помітити їх — підступних і зрадливих. Хоч на скронях вже й причаїлися в буйній чуприні перші срібні волосини, Данило Катрич виглядає молодо. Чи, може, його молодила свіжість смуглявого обличчя — крізь загар пробивався здоровий рум'янець, — чи йому додавали молодості чинно підстрижені, акуратно зведені ластівчиними крильцями над краєм уст вуса?..

Гудок паровоза пролунав в ущелинах і докотився відлунням до Катрича. Пронизливий, гострий, він умить за-

повнив міжгір'я, ввірвавшись у шум прудкої річки, що підмивала стрімкий берег урвищ, хлюпала холодними водами на сірі кам'яні пасма, котилася в долину то зеленими, то срібними, чистими, як сльоза, і дзвінками, як кристаль, студеними завжди водами.

А може, Данило Катрич згадав часи, коли в долині Тересви вперше вузькою колією пройшов поїзд — уквітчаний гірляндами червоних і білих жоржин, польових квітів і ялинових гілок? Може, згадав той день, коли він у гурті сільських хлопчаків — замурзаних, босих, в довгих, до колін, конопляних сорочечках — розтуляв рота, наче боявся щось найістотнішого прогавити з баченого. Той перший поїзд так бадьоро розтинав над селом повітря то короткими, то пронизливо довгими гудками, наче віщав, що гудки вже назавжди лишаться прикметою долини Тересви.

Якими тоді наївно зачарованими очима дивився на паровоза, що викидав чорний дим, двигтів, сичав білою парою, мов казкова залізна потвора, досі ніколи не бачена в горах. Якими заздрісними очима дивився на машиніста. А машиніст сперся ліктем на дверці паровоза, поглядав на гурт цікавих селян, так, наче всі вони разом не варті були його одного, копив губу, простягав/руку вбік і брався навмання за якісь важелі, наче всім, що зібралися на станції, хотів показати: «Ади, глядіть! Кожен з безлічі гвинтів і гвинтиків паровоза я краще знаю, аніж простий селянин-хлібороб цвяхи, борони чи лемех плуга». В очах того машиніста малий Данило тоді кмітливо піймав погорду або зверхність до натовпу, що прийшов зустрічати перший поїзд. Данилові навіть здалося, що машиніст інакше й не може дивитися на людей, які не знають паровоза...

А може, Данило Катрич в цю мить бачив того кочегара, що, засмальцьований, вовтузився довкола паровоза, поки стояв поїзд на станції? Низькорослий, вузлуватий, широкий в плечах, з підкоченими рукавами просмаленої димом, просякнутої мастилами сорочки, кочегар жмутком цурбатов глянсував боки паровоза, заглядав у потаємні отвори, так, наче від цього залежало, — рухатися машині по колії далі, в ущелини гір, долини Тересви, чи стати отут, на станції Забереж, холодним нерухомим залізом.

— От машина!

— Залізна!

— Жива!

— Хочу бути машиністом!

— А я буду! — тепер, в цю мить, чулися захоплені вигуки сільських хлопчаків. І Данило Катрич пригадував, якою заздрістю брався навіть уже сам до того замушеного, простого кочегара...

— Добрий вечір! — привіталася немолода жінка, що несла на плечах бесаги.

— Доброго здоров'я! — відповів, коли перед ним стала Ганна Балабанка з груня. Зрадив. Посміхнувся сам над собою, над своїми згадками-думами про давнє минуле.

— Чого ви так задумалися?.. Іду, дивлюся, а він стоїть. Міркую: хто це може бути? А то ви, Даниле! Ой, давно, давно не виділа я вас дома! — зашебетала Ганна до Катрича так, мов дійсно знудьгувалася за ним.

— Ой, давно... давно... Знаєте, роботи стільки... Стільки роботи, що вже й себе забуваю... А додому хочеться! — мовив у відповідь охоче, ласкаво, наче готовий з нею простояти, ведучи довгу бесіду, розпитуючи про новини, життя-буття села, з якого давно-давно повела його дорога, але яке назавжди залишиться рідним-прідним.

— А пам'ятаєте, Ганно, коли ви приходили дівчиною-відданицею до моєї мами, прощена би, щоб вас косичила?

— Ой, як не пам'ятати, Даниле! Та як можна таке забути? Най буде легкою земля над руками вашої мами! Яка добра була жінка. Не жінка, а кусень хліба! — знову щебетала Ганна Балабанка, бо вже і самій приємно було датися згадками в ті ясні сонцем і дівочою молодістю ранки по неділях, по святах, коли приходила разом з сестрою Марійкою до матері Данила Катрича, щоб та навтикала повні вінком заплетені коси, повну гладко причесану голову квітів. Бо ніхто не вмів так прикрашати дівчат квітками в Забережі, як Данилова мама, ніхто з жінок не був до них такий ласкавий і щедрий.

— А тепер дівчата косичаться? — спитав зацікавлено, бо сам у пору цвітіння літніх квітів давно в селі не був.

— О!.. Тепер усе полишили! Тепер уже ні! Тепер уже і дівчата не такі, як тоді, коли я дівочила... Знаєте, час іде, молоді дивляться на світ, на давні звичаї своїми очима... То ми ще якось пантрували старину... А правда, красно було? — раділа спогадам Ганна Балабанка

тим більше, що повернув її згадки в минулі роки Данило Катрич. В Забережі бачила його рідко, бо жив у місті, сама ж вона пам'ятає Данила хлопцем-підлітком з тих часів, коли ще дівувала.

— Шкода, що полишили... А красний був звичай,— головою притакнув Данило Катрич, одягнув кучму й пішов слідом за Ганною Балабанкою.

Мовчали обое.

Він ніс в руці невеличкого чемодана. То клонив голову, то зводив очі і поглядав на знайому. «Куди ділася молодість? Де цвіт обличчя, що пашіло здоров'ям горянки, де пишні коси горянки, що росла, мов квітка польова, куди ділися легкі рухи тіла і плавна хода, якою Ганна спускалася влітку кожної неділі з горба, приходила до них, щоб прикраситися квітами з городця. А мамин городець справді багатий-багатий був. Її донечки тільки підросли, отож вона косичила сусідських. Кохалася у квітах і для дівочої краси не шкодувала їх».

— Минули молоді роки, Ганно! Швидко втекли! — промовив до неї, мов хотів почути, що скаже вона, бо думав над тим, як нестримно пливе час.

— Ой, минули, Даниле! Так втекли, як би їх батогом хтось гнав, як би їх прудка вода несла... Тепер і не скажу: були вони або зовсім їх не було? — посміхнулася жінка й тут же звернула на доріжку, що вела до горба, на якому новою покрівлею з драниць біліла її хата.

— А ви у давній хаті живете? — показав рукою на пригорок, на стежину, що то вилася, утоптана ступнями пішоходів, кісницями, то ховалася між деревами, чагарями. Пригорок поглядав у долину шибами вікон розкиданих хатин, мов великими впадинами проникливих старечих очей.

— В прадавній...— відповіла Ганна.— Тільки дах на хаті новий.

«...Так, хату можна оновити!» — почав міркувати Данило Катрич, як тільки опинився лісля роздоріжжя один, проводячи очима Ганну Балабанку, поглядаючи на схил, котрим жінка поволі піднімалася. Видно, бесаги були нелегкі, бо йшла повільно, здаля можна думати, що ледве ноги відриває од землі. Невисока на зріст, вона зіщулилася і стала зовсім, зовсім малою.

— Так, хату можна оновити,— промовив голосно, продовжуючи думку, Данило... «Можна зняти солом'яний, почорнілий, трухлявий, порослий зеленим мохом дах,

вкрити хату новим, дранковим. У Балабанів дах соло-м'яний і був... Можна підняти стіни хати, двері, щоб, входячи до неї, не схилати голови. Можна зробити біль-шими віконні проруби, вставити великі шиби, щоб до хати йшло більше світла і тепла. Можна витягнути ди-мар, щоб кіптява не розповзалася під стріхою, не всте-ляла горище. Можна, зрештою, поставити нові підва-лини, прибудувати ганок... Хату можна омолодити. Не можна омолодити людину, повернути їй минулі літа! Бо в усьому є певна закономірність плину часу, нестрим-ність плину того часу, котрий не зупиняється й на одну-однісіньку мить. В цьому велика і невимовна справед-ливість часу, бо час однаково нестримний у плині для всіх. Зате серцем людина в кращому розумінні завжди молода! Ні, серце не просто апарат, що переганяє кров, розподіляючи по тілу необхідні живильні частини! Серце — сама людина, з світлими помислами, з трепет-ними чуттями, з добром і ласкою, ніжністю і благород-ством. Серце — найкраще, що є в людині, що, вкупі з розумом, по суті, відрізняє її од інших живих істот, які, до речі, теж мають серце... Існують поміж людей черст-вяки, люди з задубілими чуттями, з серцем, що затяг-лося жиром. Але хіба про них мова?.. Хіба їх серце — людське благородство, людська ніжність, любов і доб-рота?.. Ні!»

В цю мить він чув, як хвилюється, наближаючись до рідного дому. Дім теж поглядав на нього новим дахом, дивився з-поміж дерев дозрілого саду. Скільки раз Да-нило Катрич не вертався на рідну садибу, завжди чув, як щемить серце. Поки був молодим юнаком-гімназистом, радів, буваючи на канікулах — завжди на канікули при-їжджав до Забережі. Радів, бо не треба готувати уроків, бо можна бодай кілька днів забути про все на світі. Приїжджав на канікули з Праги, коли вчився в універ-ситеті. Тоді радів перебуванню в затишній оселі після гомінливого, такого неспокоїного великого міста... Коли в угорській армії був на службі, радів перебуванню до-ма у відпустці хоч би й тому, що можна забути на час осоружну військову муштру і взагалі службу військову, якої не любив. Але все ж, скільки разів не приїжджав додому, крім відчуття тепла маминих рук, стриманого в ласках батькового погляду, крім затишку і відпочинку, чув серцем рідну хату. Ту саму, в якій прийшов на білий світ, в якій гойдався у колісці, — залізни гаки так і

залишилися вбитими у сволок. Відчував щось незвичайне і чув, як усе ество проймається радісним, тужливо-трепетним щемом.

«...Давно не виділа вас дома...» — не стихали слова Ганни Балабанки. Ганна знала, що Данило живе в місті, що його «дома» десь там, далеко од рідної верховинської оселі. І тепер, чомусь саме тепер, він відчував рідний дім кожною клітиною свого ества, знову й знову проникався рідним попелищем, в ньому виростало велике, радісне, не відоме досі чуття. «Рідний дім — один, — шептали уста. — Двох рідних домів не буває. Як не буває і двох рідних осель, як не буває двох Батьківщин. Думи про рідну хату, про шмат зеленої землі, яким ти пройшов уперше, повітря, яким дихнув уперше, про небо, красу якого відчув уперше, не можуть заглушити ні відстань років, ні час, ні події...»

І він уже готовий був доводити, що любов до всієї Батьківщини, якою великою Батьківщина не була б, куди не сягала б своїми морями та океанами, починається з рідного попелища, з рідної оселі... з перших доріжок, ланів і нив, гір і полонин...

Данило звів очі в небо, подумавши, що воно над Забережжю було завжди блакитним по веснах, світло-голубим влітку, густого синього цвіту пізно восени, коли по вечорах яскріли над обрієм зорі. Білі хмарки, що недавно пливли, наздоганяючи одна одну, кудись ділися, бо небо тяглося туманом сизо-срібного кольору з оранжевим відливом.

Він дивився в небо, бо хотілося бачити лице місяця, миготливі зорі, бо чомусь саме в цю мить думав, що для нього ніде місяць не світив так, зорі не миготіли так, як над Забережжю, над тою прадавньою Забережжю, що тулилася розкиданими хатками в долині Тересви і вслухалася в гомін річки бозна-скільки років, жила неповторним життям...

Крізь віконні шиби хати Катричів легкими струменями світло падало на розсиріле осіннє подвір'я. Нещедре, скупе, воно розпливалося по землі тонким мережаним сявом і застигало привітністю того дому, поріг якого Данило Катрич міг переступати завжди без стуку.

В хаті за столом сидів батько. Знадвору Данило бачив батька в профіль, що окреслився гострими лініями. Неголене обличчя висувалося вперед щетиною на бороді, гострий ніс звисав над зниділою верхньою губою, густо

вкритою посивілим вусом, брови стирчали стрішками над захованими очима, відпущене довге волосся спадало на плечі й злегка завивалося хвилею доверху. Акуратно прочесаний проділ лежав рівно витягнутим шнурочком серед самісінької голови.

Старий Катрич вечеряв. Миску з їжею підсунув до самої бороди, в правій руці тримав ложку, коли лівою ніс до уст шматок хліба. Здається, було вчора, як Данило бачив у цій же хаті завжди заклопотану маму, що вміла з малого робити велике і справді тримала три кути в своїх руках — порядкувала, на роботу виряджала, до школи відправляла, мирила посварених, спати лягала завжди останньою, вставала ранками завжди першою. Щось боляче стисло за серце, й він, Данило Катрич, побачив уявою сани надворі, на санях — кілька довгих дошок, на дошках — труна, в труні — мама... Змарніле в довгій немочі, витягнуте болем і смертю обличчя дивилося двома холодними білими-білими монетами на очах. Між пальцями рук, що хрестом складені на грудях тримали довгу воскову свічку, теж були повтикані монети — нікелеві, жовті мідяки. На мамі сорочка біла-біла, гаптована на плечах, зібрана складками на грудях і зап'ястях, на голові чорна хустка, стягнута під бородою кінцями, на чорній оксамитовій спідниці шовком блищать ще чорніші квіточки, а на ногах дешеві білі панчохи. Коли Данило побачив ступні зв'язаних шворкою маминих ніг, відчув у повітрі запах ладану й почув цокотання кадила, що ним вимахував піп над небіжкою при похоронній требі, він стрепенувся і пішов до хати.

II

На порозі стояв Данило Катрич — викапаний з ока Якова Катрича. В міському дорогому, охайно прасованому одязі, Данило тримав чемодана в руці, якусь мить дивився на батька, що не то схопився з-за столу назустріч синові, не то заціпенів у раптовій несподіванці. Як-як, а такий гість в хаті давно-давно не бував.

— Синку! Мій синку! — простягнув батько тремтячі долоні й пішов до порога.

Данило хутко відклав чемодана й крилами розвів руки. Вони схрестилися на плечах, і син з батьком за-

стигли в широму, довгому цілунку. Старий тулився губами до шиї сина, потім уста тремтливо торкалися його обличчя, його чола.

— Будеш дома бодай тиждень який? — питав батько, тамуючи почуття, що хлинули габою.

— Я... На одну ніч... Всього на ніч... Проїздом. Оце, маю діла й по дорозі, думаю, заїду, переночую, гляну, як живете, чи здорові, чи дужі?.. Роботи стільки — ніколи піт з чола витерти... — поспішив син, наче вибачався перед батьком, бідкався так, мов саме він був отою віссю, по якій обертається ціла земна куля.

— О, що воно таке на світі коїться?.. Я думав, коли чоловік носить не простий одяг, вже і роботи ніякої не має, вже тільки пальцем показує... — пробував жартувати Яків Катрич, хоча самого душив несказаний докір, чому син так рідко буває дома, а коли і навідується — всього на день, на два дні...

— Ой батьку! І не кажіть нічого!.. За гроші всюди треба добре попоробити...

— Кажеш, треба... — замислено похитав батько головою, потім зціпив губи і його обличчя ураз спохмурніло, наче тепер він второпав, що син його незвичайний чоловік.

— Від роботи, синку, і коні гинуть... Я /не кажу, робити треба... У вас там, в місті, не так, як у нас. Тут ледаєк одягнувся, ледаєк з'їв, ніхто тебе не осудить, не огудить, поганой слави не рознесе... Чим би тебе нагодувати? — ураз заметушився батько, глянувши на миску, в якій залишилася приготована ним та не до кінця спожита страва.

— Я, тату, недавно вечеряв! Не голоден! — заспокоював син старого. Але батько не давав говорити. Він щось шукав у миснику, потім вийшов до комори, приповідуючи:

— От, поки дім був на голові старої, царство їй світле небесне, я не мав жури, як бути, що вечеряти, що класти на стіл. А бодай старий чоловік, каліка такий, як я, тільки без жінки не залишався. — Яків Катрич бідкався, все щось примовляючи, моркотячи під ніс. Та в тому примовлянні-моркотінні не було і крихти ремства, нарікань, були тільки жаль і біль, що на старі коліна залишився один-одинокий.

Батько Данила вийшов до сіней поспішно, мов до нього враз молодість поверталася. На дорозі став,

тримаючи в руці череп'яного глека з незбираним молоком. Поставив глек на стіл, дзенькнув у миснику ложкою й мовив:

— Пий, Данилку! Ти любив молоко... А може, й одвик уже? Воно холодне... Добре молочко. Еге, я віш, що ти приїдеш,— поставив молочко вчора на припічку, воно їмлося, потім виніс, щоб хололо в коморі! — мовив старий, бо радий був, що має чим пригостити сина.

— А корівку тримаєте? — знічев'я син цікавився, хоч знав добре, що корова на садибі є.

— Тримаю... знаєш, як такому хруневі без корови. То би-м цілком заслаб. А так живемо собі якось. Корова і я. Самі-сьмо залишилися, та такий не раз на нас туск приходить, що не приведи святий господи. Беру її на мотузку, веду у верболози на пашу. Вона іде — стара вже, ледве ноги тягне, і я іду, як не своїми, бо ледве несуть мене... Вона скубе в чагарях пашу, а я сиджу собі на обліжку й думаю... Думаю, як все було, як минулося. Тересва пливе, як десять, як тридцять, як сорок літ тому... Правда, обміліла, зарінки біліють камінням, розтоки вбрід перейдеш, але пливе, пливе. А я думаю: все минається, синку! Все минається. Залишається тільки людське добро... От вчинив ти добре чоловіку, залишиться воно, те добре, і довго-довго буде гріти! — Дався старий в роздуми не то сам з собою, не то з сином, бо говорив, не поглядаючи на сина, тільки втупив зір у долівку охайно підметеної хати, наче на долівці тій була розкрита велика книга премудрості життя, наче він тут, при синові, читав рядки тої книги.— Пам'ятай, синку! Подобріти можна! Не можна помолодіти! — мовив через хвилинку Яків Катрич, наче ті слова читав справді з тої невидимої книги, що її бачив він один.

В словах «не можна помолодіти» відчувалися туга і біль за давніми роками, що минули безповоротно й віднесли в небуття його силу і молодість.

— А ти знаєш? — мить помовчавши, сказав батько, наче тільки згадав щось вельми важливе.— В моєму серці нині стільки добра, стільки добра!.. Думаю не раз так: стачило б того добра для всіх людей світу... Та що, коли молодість минула... І понесу я це добро з собою, і болить мене тут! — Приклав батько широко до лоню до грудей, і зупинилася вона, потім зібралася в кулак — могутня, натруджена, мозоляста рука старого Якова Катрича.

— Е, батьку, що ви! Вам жити, жити на білому світі! Не думати про старість! — хотів син підбадьорити і заспокоїти батька, який, не знати чому, раптом у цей вечір вдався до роздумів, міркувань.

— Добре казати тобі, молодому! — посміхнувся батько й тут же продовжив: — А маєш і правду! Таким, як я, тільки жити! Бо нинішній світ всім однаково світить... Еге, нема того, коли один одному голову рубав на межі, коли мав честь тільки той, у кого ґрунти, корови, коні, воли. Нема того, коли з бідного сміху не пускав тільки той, хто не хотів... Але що чинити? Старість є старість, вона не знає нічого... Вона приходить, та й усе! Та вона приходить нагло — езекутор давно так не приходив... Моя радість, кажу тобі на честь, на розум, у таких, як ти! В молодих. Вийду, було, собі на вулицю, дивлюся на моложаву, і серце моє співає, і видиться — сам молодію. До танцю би дався, коли б музики в скрипки потягнули, в бубен вдарили... — Тут Яків Катрич посміхнувся так добродушно, так щиро, наче справді виглядав, де ті музики, що мають його веселити. Та миттю серце старого повилося спохмурнілим бодем, задумався Катрич над чимось істотним і додав, заперечливо хитаючи головою: — Ой, що я кажу? Що я скажу старим своїм, уже дитинським розумом?.. Коби музики вдарили?.. Ні, коби не сивий чупер, коби не ревматизм у ногах, коби літа повернулися! — Тут батько гладив сиве волосся на голові, далі долонею правої руки повів од лоба до рамен, лівою взявся за коліна, в яких завжди ломило, коли після сонячних днів мала наставати сльотава погода або ж коли влітку збиралося на бурю.

Батько сидів на ослоні біля мурованої з каміння плити. Спер голову на руки. Його пальці куйовдили волосся на голосниці. Данило біля стола наливав молоко з глека в череп'яний кухоль і допивав його. Спідлоба він раз у раз поглядав на батька. Умить йому ставало прикро, боляче. Охоплювали думки, владно брали на крила й несли його в далекі, минулі роки. То він бачив себе хлопчиною на садибі в повній хаті дітей, то пригадував весну, коли вперше вибігав босий на зеленіюче паростом поле, на тому полі вже не мчав, а літав — такий був легкий; то згадував дні канікул, коли був гімназистом, потім в пам'яті поставало перебування дома влітку, в час університетських студій. В згадках зринали серпневі ночі, коли місячне небо в горах було щедро всіяне зорями... Уявою

він тепер простоював серед поля, під дубом, лежав горілиць на землі, дивився в небо, мріяв, мчав під рожевими вітрилами в далечині. Раптом Данило відчув пустку в цьому домі. А колись тут було так гамірно, так весело. Й думав Данило Катрич, що діти виростають, розходяться по світу — одні женяться, інші заміж виходять. Думав, що отой гамір у хаті давно стих, та здається, що все-все було тільки вчора, що ніколи-ніколи не забудеться, що саме цим і жива хата Катричів нині, дарма зараз у ній тихо-тихо, дарма Катрич посивілий, одинокий, дарма його син, його дочки мають власні хати-гнізда, власних дітей, а ті їхні діти наповняють хати гомоном. Данило думав, що гомін і вир життя в хатах синів, дочок Якова Катрича є тільки відлунням, що котиться хвилию від тої хати Катричів, яка рідна для кожного, хто тут побачив білий світ. І хоч у цій хаті хтось був просто відсутнім, а когось давно не було і в живих, умиць Данилові здалося, що ось-ось мають рипнути сінешні двері й до цієї батьківської хати повинні всі-всі зібратися. Його овіяло хвилиною радістю гострого почуття життя, а самому стало сумно-боляче, що в цій хаті за останні роки буває так рідко, так рідко.

«Погана птиця, яка забуває гніздо, що з нього вилетіла»,— думав і ледь не голосно вимовив ці слова.

— Ну, що, синку, ляжемо спати? Ти з дороги, ачеї наморений! Знаю, робота нелегка в тебе!..— Батько заходився лаштувати ліжко, над яким висіла жердка з ковдрами, тканими рушниками, як і десять, двадцять, тридцять літ тому.

Син роздягався. На спинку давнього майстрованого сільським столяром-самоуком крісла він повільно, чинно клав піджак, потім зняв пуловер, далі присів на ослінчик й роззувався. Батько застилав лаву — довгу, широку, під вікном. На ній готував ложе для нічного відпочинку собі. Катрич раз від разу поглядав у бік сина, і губи його щось шептали. То стулялися, то відкривалися уста. Показувався рядок білих зубів, що в літні роки дивували здоров'ям. Поставний, вже розповнілий, обвислий на грудях тілом Данило тішив батька. Старий-бо думав: кожен, хто не тримає в руках сокири, пили, не йде за плугом, не висіває зерна, не кидає в стоги сіна, саме і має бути отаким круглим, товстим, що взагалі це і є першою ознакою добра і статку. Кволе, охляле його власне тіло

вже було неподатливим, незграбним. Старий кректав, голосно примовляв — не то на когось, на щось скаржився, не то сварив свої болячі кості, коли тягнувся руками до ступнів ніг, розв'язував обуванки на постолах шкарубкими пальцями, потім відкладав постолі під лаву. Повільно ступивши босими ногами по долівці, Яків Катрич потягнувся рукою до гасниці, човником стулив над склом долоню й дмухнув. У хаті спершу стемніло так, наче тут зібралися всі ночі, потім повільно-повільно окреслювалися скупим місячним сяйвом стіл в кутку, мисник, довга лава, ікони і тарілки під стелею...

Глибоко зітхнувши, Данило Катрич витягнувся, як сніп. В ліжку пахло вівсяною соломою. Збита, м'яка солома була тим зручним ложем, яке умить пройняло приємним чуттям відпочинку і забуття, того забуття, коли не хочеться думати про суєтні дні, про повне турбот, малих і великих клопотів життя. А коли й думається про все, думки плывуть легко-легко, змінюючись одна одною, поки не прийде остання: «Ранок од вечора мудріший», — поки нарешті глибокий сон не зведе повіки й не візьме в ніжні заколисуючі обійми.

Від чистої білої верети йшов особливий конопляний запах, що миттю переніс Данила в давні юнацькі роки. Тоді жила мама, дома були сестри. В хаті завше було чисто-чисто, пахло вівсяною соломою з ліжка, білими домотканими ряднами і сувоями сукна, шерстяними ковдрами домашньої роботи, натиканими за ікони святих васильком і марояном. Данило заморгав очима. Опустив з ліжка пухку, пешену руку, зупинив зір на тому ряді ікон, що під самою стелею. Ікони чорніли прадавніми прокуреними рамами й дивилися на Данила такими байдужими, такими холодними очима угодників божих. П'ять, десять, двадцять, тридцять років тому ікони висіли під стелею так само, як тепер, тільки здається, Адам і Єва, святий Йоанн Хреститель, великомучениця Варвара, архістратиг Михаїл дивилися на нього в давні роки не такими холодними, не такими байдужими очима... «Все залишається... Хата, садиба... дерева в саду залишаються... Поріг в хаті і мурована прадавня піч... Залишається поріг і прокурені сволки в сінях... Залишається городець під вікнами, в якому колись квітло багато чічок од весни до пізньої осені. Це тоді, коли жила ще мама, підросли і діували сестри... Все залишається, тільки люди йдуть своїми дорогами в житті».

Вмить Данило Катрич уявою побачив, як вчора увечері зайшов до сіней. З-за сволюка на нього поглядав планкач — теслярська сокира з широким лезом. Пригадав, як на тому лезі колись ломилися промені сонця, коли батько змахував сокирою в повітрі, тешучи мостові балки. Почув стукіт сокири, в очах біліли смерекові тріски, падали на землю. Давно, дуже давно то було, коли він, Данило, гордився батьком-мостовиком. Бо такого знаменитого майстра, як він, не було в усій Тересвянській долині. Вчора Данило знову бачив сокиру, ряднину, що нею загорнуте лезо, бачив шворку, що нею ряднина туго прив'язана до леза...

— А ви, няню, пам'ятаєте, якого року була повинь, що понесла дерев'яного моста з нашого села? — спитав він.

Батько звів над столом молитовно складені руки. Данило дивився на постать батька, що тепер скидалася на статую. Сяйво знадвору падало в кімнату зітканими з місячної зоряної блакиті і нічної темряви сутіннями, обводило риси літами зсутуленого, зате величного старця з білим волоссям, в білій сорочці по самі коліна. Данило дивився на батька й чомусь бачив його тепер не зі складеними на грудях руками — молитовного, зіщуленого, в білій сорочці, з спадаючим на плечі білим волоссям. Він бачив його з отим планкачем, що зараз стирчить з-за сволюка в сінях, обмотаний прокуреною димом рядниною. Високо над головою батько плавно піднімає сокиру, рвучко опускає її долу, тешучи довгу смерекову деревину. Загорілі плечі, загорілі руки, м'язи рук тугі, пальці туго стискають топоріще. Батько мовчазний, зосереджений. Односельчани, що працюють з ним, теж зосереджені. Тільки перестук сокир дзвенить над річкою, лунає ущелиною. В тому перестуці Данило тепер чітко впізнає дзвін сокири батька. Коли лезо натрапляє на смерековий сук, рудий, твердий, просмолений живицею, видзвонює криця голосно, далі на білому тілі балки хтось не хтось, а Яків Катрич — наче мідяки розклав...

— То було, синку, в двадцять осьмим році! — нарешті відповів Яків Катрич на запитання сина.

— В двадцять осьмим? — повторив син, наче думав-міркував над всім, що діялося після того двадцять восьмого.

— А чому, няню, у вас планкач за сволюком у сінях? — спитав син і тут же сам відчув недоречність ска-

запого. Бо хіба майстер може миритися з тим, що приходить час, коли для нього з інструменту щось стає зайвим? Нині вже батькові не впоратися з важкою сокирою — тут потрібна сила м'язів, гнучкий хребет, чіткість у руках. А він, Данило, бачив, як батькові руки тремтять. Бо вони своє давно-давно відробили, куди їм нині брати важку сокиру?

— Планкач, синку, від мене їсти не просить... Най там лежить. Мені добре, коли на нього подивлюся. Тоді я молодий, дужий! Такий дужий, що кажу собі: коли б десь дерев'яний міст будували, я брав би того планкача та йшов би тесати колоди. Потім міст клав би, аби люди по ньому ходили та про мене думали, аби копита кінські по ньому дудоніли, аби колеса по ньому гриміли... Та що тепер казати... Ти мостів дерев'яних не будуєш... Тепер все не те... — батько промовив, наче справді йому стало шкода, що там, де колись в Забережі на Тересві був прокладений дерев'яний міст, пнулася арками громада з бетону і заліза.

— То, няню, ми будуємо мости на віки! — протягнув син з гордістю за професію інженера-мостовика. — От і завтра оглянемо ущелину, в якій замість дерев'яного побудуємо залізний.

Батько мовчав. Можливо, він думав, що і планкач, і його старечі руки не потрібні, що він вже на зеленій землі свою травичку-росичку збив, столочив, що його зозулі вже відкували, а журавлині ключі одлетіли.

Коли старий Катрич лежав на лаві горілиць, Данило дивився на нього. Він повними грудьми вдихав пахощі вівсяної соломи, було, навіть ворухив соломі під подушкою. Данилові здалося, що в тих запахах не тільки пожовкле стебелля вівса, а й поле з квітками, з травами, сади з плодами, що наливаються соками землі, силою сонця. «Чому батько поклав мене спати в діжку, чому сам ліг на лаву?» — думав Данило, бо, певно, це тільки тепер спало на розум. Правда, Данило не першу ніч ди-хав повітрям вівсяної соломи, коли старий лежав на довгій твердій лаві, кинувши під старечі кості всього розгорнутий сувій полотна, прикрившись легкою потертою ковдрою.

— Няню, ходіть спати на ліжко, а я ляжу на лаву! — вирвалося з уст Данила, й він справді готовий був плигнути на долівку, податися до батькового ложа.

— Спи, синку, спи! Я звик до твердого... Мої кості не м'якшила солома. То я би на м'якому й виспатися не міг... Ти молодий, з дороги, натруджений... відпочинь. Мені, старому, добре й тут...— заспокоював батько.

Данило думою полинув до міста, був у тій привітній затишній квартирі, де завжди порядкувала його метушлива дружина Надя. О, як вона старалася догодити чоловікові й охайно прасованою сорочкою, і завжди чистим, скропленим парфумами ліжком, і ретельно сервірованим столом до обіду. Не без вдовolenня і пихи Данило Катрич думав, поскубуючи чорного вуса, про неї, всю для нього.

III

З лави по кімнаті ішло легке і плавне дихання. Старий Катрич заснув.

Син ще розпитував про це, про те, батько відповідав, та не зразу, потім його очі стулялися повіками. Відповіді на запитання сина були уривчастими, нарешті батько відповів кількома складами, й син уже більше ні про що не питав.

Звечора Данилові здалося, що хутко засне, досить буде лягти в ліжко, зігрітися під тою волохатою ковдрою, що з жердки знімалася лише в урочистих випадках, коли додому приїжджав він, інженер Данило Катрич. Та сон кудись подівся.

Спершу, коли міркував над новинами з села, дума доганяла думу. Потім в пам'яті зринали картина за картиною: згадувалася рідна хата, особисте життя на тій стежці, що повела з хати ось уже десятки років, вже одна дума обганяла одну, нарешті думи стали юрмитися, кудись понесли його спокій, і вже не спалося.

З-під припічка озвався цвіркун. Подав голос несподівано, бо цвіркнув так, наче когось викликав на розмову, далі його бадьорий, дзвінкий тріск наповнив усю кімнату. Цвіркун немов сердився на когось і встрявав до сварки, комусь погрожував, докоряв. Під тріск цвіркуна батьків сон ставав глибшим, а Данило зовсім заснути не міг. В таку пізню пору дома, в місті, він завжди включав радіо, слухав приємну музику, потягуючись в м'якому, пружинистому ліжку. Під музику переглядав журнали,

грався з донечкою й синочком, потім засинав спокійно, мирно. Дружина лагідно тягнулася ніжною білою рукою до вимикача, радіо затихало — й хату сповивав блаженний спокій.

«Добро, вчинене людям, завжди знайдеш... Тебе воно буде зігрівати теплом, і ти будеш щасливий... Подобріти можна, помолодіти — ні... В моєму серці стільки добра... стільки добра...» — чулися слова, сказані батьком. Данило в цю мить став приміряти, ні, не приміряти, міряти своє життя цими словами... Думав над тим, скільки великої мудрості і сердечного добра в словах, сказаних простим, необізнаним в науках і вчитаних з товстих книжок мудрошах, батьком. «А що вчинив я для того, аби приносити людям тільки добро?» — постало перед ним запитання, й він відчув, як десь углибині щось заворушилося, зашкребло, потім взяло й зціпило холодним і розсудливим докором. «Я батька забув... Рідного батька... Навідуюся до нього, як простий, звичайний гість... Він приймає мене, як сина, а я чую, що ця хата для мене є хоч рідною, але вже чужою... Скільки душевного тепла, скільки ласки я віддав йому — простому, невибагливому батькові, за все, за все тепло його простого селянського серця, за тепло і ту ласку, що віддав він мені? На останні гроші посилав мене вчитися. Притісняв нуждою інших дітей. Та притісняв і себе, говорив, що хоч одного сина витягне з болота злигоднів, нужденного животіння. Говорив, що хоч одному простелить в життя світлу дорогу. Взамін ніколи нічого не вимагав, не просив, не ставив умов. Ніколи нічого не чекав: ні подяки, ні віддяки, ні похвали, навіть доброго синівського слова не чекав. Мабуть, вважав, що так має бути. Що інакше і не можна». Коли померла мати, зібралися на похорон всі. Приїхав з міста і він. Після поминок гості розійшлися, в хаті повіяло небуттям. Когось дорогого для всіх не стало. Батько сидів за столом, обійнявши голову долонями, й потонув у гіркій задумі-журі. З життєвої дороги, по якій всі йшли разом з кимось, той хтось — близький, рідний, рідніший за всіх-всіх на білому світі, — звернув, щоб уже більше ніколи не зустрітися... Сестри радилися, як бути. Старша говорила, що батькові добре було би покинути на певний час хату, жити у когось з дітей... Заговорили, що взагалі добре б йому поїхати на тижнів два-три з села... Ледь-ледь прямо не пішла мова, чи не взяв би його з собою він, Данило.

І який великий вантаж влав з плечей, коли раптом сам батько промовив:

— Ні! Діти мої! Нікуди з цієї хати я не поїду!.. Тут я зажив веселість, радість, тут весною і літом цвіло мое життя, тут спадає жовтіючий осінню лист. Тут я маю перенести і свої печалі. Мої рамена дужі! — схопився він з-за стола, розвів обидві руки, наче розправив могутні крила в політ, трусонув сивіючою вже тоді головою, і так випростав плечі, наче готовий був прийняти на них ще більший тягар.

Тепер, лежачи в ліжку й пускаючи мимо вуха настирливий голос цвіркуна, Данило чув ті батькові слова й думав; він думав, що тоді слова вразили його розум і чуття не глибиною сүті, не болем раптом повдвілого батька, а силою батькового голосу, силою глибини батькового переконання. Більше — тоді вони вразили його мистецтвом. Справді ж бо він, Яків Катрич, мало коли в житті розщедрювався на слово, був скупим до бесіди. Та коли вже говорив, ніколи не кидав слів по вітрах, не говорив пусто. Він ніби важив слова, ніби виливав кожне слово з дзвінкої криці. І його слова дзвеніли гартованим у вогні металом...

Данило Катрич думав, що таке смерть взагалі? «Можна померти, залишившись живим! — шептали гарячково його вуста під мірне, спокійне дихання батька. — Хіба ти не помер для іншої людини, коли перестав жити в її серці?.. Коли ти для тої «іншої» залишився байдужим, холодним, як-крига? Така смерть страшна... Ти сам ходиш, як живий мертець... Поміж живих мерців...»

Данило Катрич відчув, як невможно лютим жахом береться ціле його ество. А думки пливли, пливли, розум працював, зрошуючи потом не тільки чоло, але й груди. Пригадав, як торік, під весну, батько просив, щоб в місті він купив йому легкого солом'яного бриля. Батько скаржився тоді, що капелюх заважкий для старечої голови, що в отакому солом'яному брилі і на сонці не парко, та й говорив, що взагалі ніколи не мав солом'янки, що радий би мати її на голові хоч в оці старі роки.

«О няню, солом'янку я вам куплю!.. Коли хочете, дві куплю — одну на будень, другу — на свято!» — потішав він тоді батька й тепер чув свої власні слова, що звучали настирливо боляче і ранили докором. Чув слова батька: «Ти, синку, купи мені хоч одного бриля!»

Данило пригадав відрядження до Києва, пригадав

день, коли мав багато вільного часу й вештався по крамницях, вишукуючи гостинця для дружини. А хотів знайти гостинця неабиякого. Уявою бачив ювелірний магазин на Хрещатику, різними витребеньками заставлену велику вітрину, потім бачив себе в магазині, прилавок, перед яким з одного боку стояв сам, з другого — тендітна охайно одягнена продавщиця. Бачив вироби з золота — персні, ланцюжки, сережки, брошки... Його зір розбігався, жадібно пожирав отой непотріб, що кокетливо поглядав з-під товстого, певно міцного, скла. Він тицьнув пальцем в колье й попросив, щоб його показали. Дівчина з-за прилавка спокійно, обережно вийняла коштовність й потримала в повітрі. Кольє моргнуло на Данила Катрича своїм примруженим карим оком, потім привітно до нього посміхнулося димчатим камінчиком, обсіпало іскрами, що викрешувалися. Данило вже бачив, як те колье лягло в ямці під пухкою шиєю дружини, як звисало на золотому ланцюжку, бачив ледь-ледь помітні пушинки на тій ніжній шиї, що стала враз ще ніжнішою. Було, в крамниці міркував, що гоже б купити і золотого ланцюжка, та знав, що грошей на все одразу не вистачає, примирився з думкою, що ланцюжка купить іншого разу. Взявся рукою за гаманець і пішов до каси...

Під пахвою в кишені відчував невеликий футлярчик, коли проходив біля вітрини, заставленої різноманітними фетровими, велюровими, замшевими шляпами, кепками. Умить став перед вітриною, бо в очі впали білі солом'яні брилі, що лежали просто на долівці, викладеній з шматочків паркету. Щоправда, тут були капелюхи не лише з соломи. Були й легенькі, кремового, сірого кольору панами, капелюшки для хлопчаків, крилаті, з химерно зав'язаними стрічками брилища для дам, що бояться загару й ховають лице од сонця. Та він, Данило Катрич, в цю мить бачив тільки солом'яні брилі. Згадав, як обіцяв батькові купити не одну, а цілих дві солом'янки, щоб той мав і на свято, і на будень, постояв, постояв, бо вже прикидав: купувати тепер чи пізніше, перед виїздом додому. А потім... так і не купив.

Данило Катрич повернувся до стіни, настирливо проганяючи думки. Та від них вже нікуди заховатися не міг. Чув, як солодко батько дихає, і позаздрив йому. Певно, вперше в житті він, інженер з освітою, з посадою, що має тепле сімейне кубельце (так-так, саме кубельце),

позаздрив тому простому селянину, життя якого, здається, було за плечима, який мав ніч спокійну, якого не шарпали думи, не гризли докір і сумління.

Шуснула солома, скригнуло ліжко. Данило Катрич відчув під босими ногами земляну долівку. Він ступив до батька. Раптом у вічі впав той самий дорожній чемодан, що з ним приїхав до батьківського дому, що його поклав на припічку, увійшовши до хати. По спині немов хтось розсипав мурашки. В уяві, що тепер працювала так чітко, немов все діялось ось-ось на очах, в цю мить побачив метушливу, неспокійну дружину Надю, що з-поміж його поношених сорочок вибирає гостинця для свекра — чоловікового батька. Уявляє сорочки з подвійними манжетами, крохмаленими комірчиками, що пристібуються, пригадує, як думав: «А якими запонками батько застібуватиме сорочки на зап'ястях? В житті такими дрібничками ніколи не користувався. Хто накрохмалить йому комірчики, і взагалі для чого це все?..» Уявою бачить, як дружина вкладає до чемодана поношену, вибілілу кепку. Саме тоді думав: «А навіщо батькові кепка, коли він в житті ніколи такої не носив». Потім пригадує, як майнула думка підступна: «Та хай поносить на старості, не вік йому ходити в отому кліпавому верховинському капелюсі...» Уявою ще бачить черевики, що їх поклав до чемодана потай од дружини, — боявся зайвої сварні з нею, згадав фетрові гетри, що їх теж ткнув до чемодана задалегідь (був завбачливим і гетри заховав до черевиків). Хотів, щоб вони гріли батькові старі кості в щиколотках...

— Як мало тепла! Як мало тепла я віддав йому! — проговорив Данило сам до себе і в розпуці впав на коліна перед довгою лавою, на якій спокійно спав батько. Данило ніжно, обережно цілував мозолясту батькову долоню.

Мов щось далеке, чуже і холодне торкнулося руки, бо старий уві сні заховав руку під ліктем другої.

Данило повільно звівся на ноги й довго-довго стояв над батьком. На обличчя сплячого падало скупе-скупе сріблясто-голубе сяєво ночі. Дихання вмить зупинилося, потім стало ще глибшим, наче старий поринув у солодкий сон.

Данило заляк не так від холоду земляної долівки, як від дум, що роїлися і брали втому, поплівся до ліжка...

Ранкове ледь-ледь помітне марево владно змінювалося спершу холодною, потім яснішою і яснішою загравою. Крізь незаслонені вікна сяєво струмило до затіненої хати, лягаючи легким мереживом на обличчя старого Катрича, стелилося на долівці. Сяєво нової днини не сягало ліжка, на якому спав Данило, бо воно було під самою стіною, ген-ген далеко од вікна.

Ще в півтінях губилося звисаючи на гаку відро; мисник, припічок і запічок тонули в темряві; ще великою чорною пасткою прокуреного почелісника зяяла холодна піч. Ранок до хати Катричів увіходив обережно, навшпиньках, коли батько Данила сперся на обидві руки й піднявся горілиць. Посидів хвильку на лаві, потім ліниво протер очі, так же недбало обмахнув себе хрестом і опустив ноги з лави. Старий крекнув зо тричі, наче цим вітав божу днину, що наставала в здоров'ї і щасті. Батько глянув на ліжку, де спав син. Голі руки сина виглядали з-під ковдри літнім загаром (певно, з морських берегів), широкі щетинисті груди то спокійно піднімалися, то опускалися, коли син-дихав. Батько ступив долівкою. Спершу талапнув широкими і розходженими ступнями (легко сказати! Скільки доріг пройдено, скільки зеленої трави столочено!), потім схаменувся і вже піднімав ноги так обережно, що навіть ходою синове дихання не заглушував.

Батько стояв над сином. Очі старого мружилися, наче в ранковій полутіні,— так міг краще бачити сплячого, чи може, лякався пильним поглядом розбудити його. Губи батька щось шептали. Потім він обережно-обережно— так хіба мати піднімає шовкове покривало над немовлям— взяв руками ковдру, нагорнув синові на груди, охайно вкривав оголені руки. Син спросоння ворухнувся, в цю ж мить батько застиг, затамував подих, хвильчку постояв, потім обережно випустив із старечих рук ковдру, що одною полою прикривала тесану сокирою, потемнілу від часу і кімнатного повітря покрайницю.

Син повернувся обличчям до стіни.

«Най спить, небожатко! Ой, бо що то за часи настали! Піренько тому, хто трудить головою... То би з раз, з двічі поподумати, попоміркувати, поповажити вченим розумом»,— шептали уста батька, який у цю мить пройнявся такою гордістю за сина, наче справді світ не бачив

мудрішого за інженера Данила Катрича з верховинського села Забережі.

Ранком син досинав, а батько радий був, готовий був перетворитися в духа і духом витати по кімнаті, щоб тільки не рушити його спокій. Коли розкладав вогонь, боявся найменшого шурхоту трісок, дверці на пічці відчиняв обережно, згаслі жарини розгортав так, немов виконував таємний обряд, коли виходив по воду, хатніми дверима повів так, що ні стуку клямки, ні скрипу петель не було чути. Поріг переступав високо, порожнім відром не дзенькав, а коли він повне, поставив його на долівку тихо, беззвучно опустив вороску до вінця.

В пічці весело потріскував вогонь. Цього тріску старий не боявся.

Батько Данила знав, що під тріскотіння дров у вогні син завжди любив засинати увечері. Тому й поліна цього ранку добирав у дров'янику смолянисті, сучкуваті...

Яків Катрич став біля пічки, сперся ліктем об кіш і задумався, чим би то дійсно смачним почастувати на сніданок сина. «Зварити токан... Кілька яець?.. Зварити токап й зібрати з череп'яників сметану?.. Молоко ще не імілося... Може, ячні з'їв би... А... вчора відніс яйця за гас... всього одне біліє за кошем! — тільки тепер схопився старий. Може б, ріденького токанцю з холодним свіжим молочком?» — далі батько перебирав у думках нехитрий, скупий добір страв, що міг приготувати хутко на сніданок сам, без сторонньої допомоги, якої в цей ранок не міг нізвідкіль сподіватися.

Та яка лише страва не спадала на думку, кожна здавалася йому не тою, що прийшлась би до смаку синові.

— А... дерунів би! — вигукнув голосно старий, ляснув себе долонею по чолу й тут же сам налякався — глянув на ліжко, чи, бува, не розбудив сина. Він-бо пригадав, що деруни були завжди справжнім лакітком для Данилка. Кожного разу, коли приїжджав на канікули учнем гімназії, студентом університету, в перший же вечір у домі терли картоплю, на великій сковороді пекли деруни. В хаті шкварчала соняшникова олія, пахло дерунами, над плитою знімався легкий димок від сковороди — син любив, щоб деруни мали рум'яну хрумкасту корочку, — потім перед тарілкою, що невпинно наповнювалася свіжими дерунами, сидів за столом ласун Данилко. Правою підносив до уст на виделці деруна (в хаті була єдина виделка, її припас сам Данило), в лівій тримав великого

череп'яного кухля з незбираним холодним молоком. Данилко запивав деруни квашею, похваляв їжу і ремствував на міщан, що такого смачного вони не знають...

При цих думках старий Катрич глянув на шкарубкі пальці, пригинав їх до твердої долоні. Вони, неподатливі, стирчали в суглобах зігнутими цурпалками. Старий знав, що картоплини можна терти, тільки чітко тримаючи їх в руці, туго притискаючи ними до терки. Дарма! Навіть терка давно-давно вкрилася іржею, валялася в миснику непотребом, що в слухну хвилину залишається тільки викинути.

Раптом в кімнаті запахло грибами. Старий глибоко вдихнув повітря, бо ще пригадав: син любить варені й смажені на шматочках сала гриби. Зрадив цій думці й хутко взявся за вузлика, що висів тут же, на вбитому в одвірок цвяшку. Розв'язав вузлика, висипав гриби до великої дерев'яної миски й став вибирати одні білі шапочки. Коли був певен, що досить для сніданку, промив ті шапочки в трьох водах і поставив варити. На пічці в залізнику вже кипіла вода. Хутко по хаті пішли лоскотливі пахощі грибів. Старий подався на горище й, обережно спускаючись по драбині, зніс кусень пожовтілого запашного сала.

Чи то од пахощів грибів, чи то од запаху старого сала, що смажилося на сковороді, прокинувся Данило Катрич. Батько сидів на ослоні й взувавсь...

— Вже ранок? — спитав, наче давно просвістів поїзд, яким мав вирушити з станції рідного села.

— Спи, синку, спи! Ще маєш час! — заспокоював батько Данила, дарма не знав ні години, ні хвилини, коли синові треба вирушати в дальню путь.

Данило повернувся на ліжку й простягнув руку до годинника, що лежав на сидінні крісла, яке послужило за нічний столик і вішалку для одягу.

Час дійсно ще був ранній. Після неспокійної, виснажливої ночі Данило був ніби поламаний. Боліло в крижах, а голова налита оловом. Тому витягнувся на весь зріст, глибоко вдихнув пахощі соломи, ліг долілиць, стулив повіки й непомітно-несподівано заснув...

На почорнілій сковороді пражились шапочки грибів, наповнюючи хату, не тільки хату — ціле обійстя Катричів тим приємним ароматом, що підкочує слину й подразнює голодний шлунок.

Старий ретельно відсунув сковороду на краєчок плити, щоб гриби не пригоріли, взяв з мисника великого череп'яного джбана й подався доріжкою по воду. Ішов до джерела, що струмило під гіллястою велетенською черешнею на ґрунку. Яків Катрич то повільно чвалав, то чимчикував, прискорюючи крок, бо здавалося йому, що хоч гриби і на краєчку плити, можуть пригоріти. Коли поспішав уверх по схилу — схил той вже не так і крутий, — прихилився до землі, немов ґрунок його складав удвоє, коли виходив на галявину, випростував хребет і здався високим, ставним. В криниці, мов у дзеркалі, сива голова, глибоко заховані під вістряшкуватими бровами, рясно обведені зморшками очі, загострений горбатий ніс, посивілий вус і кадик на шиї. Та в цю мить старий бачив у криниці не себе, він бачив блакить чистого неба, що застигло між гіллям черешні, бачив обличчя сина, що виглядало з-під ковдри. Черпнув води джбаном, ворухнувши блакиттю неба, розплескавши своє старече богатирське обличчя, й хутко пішов од джерела, яке цюркотіло чистим струмочком й обмивало поруділий лист. В душі батько радів, що син запиватиме сніданок ладною водою, якої немає в цілій околиці, бо така вода була тільки під черешнею в Катричів.

Коли старий проходив біля сушарки — в ній сушив сливи, груші, яблука, — згадав осінь минулого року. Так, так, саме восени минулого року кілька днів гостювала у нього невістка Надя з двома дітками — сином Міцьком і донечкою Мінкою. Старий посміхнувся й мовив голосно:

— І звідки у праведного таких імен вичитали?..

Пригадав, як торік, коли він сушив садовину, Міцько й Міна забавлялися біля сушарки, пригадав, з яким смаком Мінка їла сушені грушки. При цьому Катричу спало на думку обов'язково щось послати внучатам. Не приїхати ж батькові від дідуся з порожніми руками!

В хаті відклав джбан з водою, взяв решето й зібрався на горище. Довго торохтів лісовими горішками, пригорілими набираючи гостинця для внука, потім наповнив решето сухими сливами, яблуками, грушками для внучки.

В хаті пахло смаженими грибами, токаном і сушеницями, коли син встав з ліжка й одягався...

— Іжте і ви, няню! — припрошав Данило старого, смакуючи гриби. Ні, не смакуючи, цього ранку Данило їв насилу, щоб не скривдити батька.

— Їж, синку! Їж, аби-сь не був голоден по дорогах... Знаєш, яке то по чайних, по закусочних, по їдальнях... Та й там би готовий гріш покласти на стіл!.. А тут домашне! — промовив батько, наливаючи воду з джбана до полив'яного, прикрашеного кривулькастими, квітчастими візерунками череп'яника.

— Пий, водичка з-під черешні! — говорив старий, наче поклав на стіл не що інше, як вистояне в пивницях, далеко під землею, іскристе п'янке вино.

— Їжте, мені з вами буде ліпше смакувати,— не заспокоювався син у припрошаннях до столу.

— Мені, Данилку, перебач, на отрунок гриби не гожі... Я собі вивар з них залишив... А з вивару приготую якутаку бовтанку. Мною не май жури! Я дома. А ти їж, бо ти в дорозі. А в дорозі — знов як буває: коли поїв, а коли й не поїв,— розщедрювався старий, тут же примовляючи: — Пий воду! Вода з-під черешні... Чиста, як божа росиця!

Можливо, отой поєдинок між сином і батьком за сніданком продовжувався б, та син зрозумів, що воліє замовчати.

V

Мабуть, з того часу, як Данило знявся на свої крила, він вперше так широко і сердечно горнув батька до себе, прощаючись з ним. В одній руці Данило ніс чемодана, в другій торбу з гостинцями, що їх дідусь приготував для внуків. Данило хотів відмовитися від дарунків, та вчасно схопився, що для дідуса більшої образи і не придумати б. Вже, було, взявся за гаманець, щоб дати батькові який гріш, та знову спало на думку, що це батька могло б скривдити неабияк. Данило ішов хутко, теліпаючи торбою в руці,— не знав, як бути: кинути на плече незручно, як-не-як, не простий селянин. Висипати сушеніцї й горішки можна б до чемодана, та після нічних думок навіть лякався заглядати, що в тому чемодані є. Отож ніс тепер торбу і чемодана, що став уміть бридко важким, відчував усе безглуздя свого становища.

— Синку-у-у! — долинув голос, коли Данило Катрич в кінці садиби поклав чемодана на землю, щоб поміняти ношу в руках. Інженер повернувся й глянув на хату. Доріжкою, застібаючи на ходу гудзники сіряка, поспішав

батько. Стояв, чекаючи його. Думав: «Ба! Що батько забув мені сказати. Певно, про солом'янку!» Від цього стало враз ще прикріше.

— Чекай, не мордуй себе! Я тобі поможу до станції,— охоче, бадьоро-радісно мовив старий Катрич. Поспішив до сина, тут же простягнув руку за торбою і промовляв: — А я, старий, і не догадався, що тобі негоже на людях з торбою... Як, як не догадався? — бідкався батько. Змахнув легко ношею в повітрі. Торохкотнули врозсип горішки, сушениці, й торба зручно вместилися за плечем батька.

Батько і син ішли стежкою до залізничної станції. Сонце над обрієм знімалося вище і вище. Зрання воно розігнало туман, від сходу на захід попливли білі хмарки, потім кудись ділися чи, може, розтанули хмарки у височині, й тому небо стало яснішим, глибшим.

Сонце простелило на землю ранкові тіні. Довгими силуетами витягнулися вільхи, тополі, осоки, лягли широкими мережаними плахтами клени, явори, черешні, широко розхристалася крона яблунь і груш в тих садах, якими стежка вела до станції навпростець.

Пливли тіні батька і сина Катричів. Батькова була недовгою, косою, присадкуватою, з велетенським горбом від торби на плечах, рухалася повільно, плавно, мов у самій була статечність, сила над силою. Друга витягалася поспішливою жердкою, двома тонкими ногами, що міряли землю хутко, немов хотіли зміряти її швидше. З цею тінню повзла чорна пляма, що падала од чемодана на осінню, застелену жовтим листом землю.

— То ви, няню, відпочили б... Встали ачей рано,— починав розмову син, бо хотів рушити гнітючу мовчанку.

— Я, синку, відпочину...— батько заспокоював Данила й тут же мовив далі: — Еге, що в хижі одному чинити?.. Вийшов, став на порозі, дивлюся за тобою, та й гіркий смуток зціпив мене за серце так, що мало не заплакав... Дивлюся, небоже, як цубриш торбу, й думаю собі: чому не помогти? Чужому поміг би... А ти — своя кров...

Поїзд свистів, розтинаючи чисте осіннє повітря над Забережжю й заглушаючи заклопотану, величну у невсипущому гомінливому неспокої Тересву. Од гір свист котився відлунням, бився об крутосхили, лягав у долині ріки й тонував у ярах та проваллях.

Яків Катрич стояв на залізничній станції, його очі дивилися услід поїзду, немов застигли на рейках, що двома

холодними лініями блищали на сонці. Поїзд мчав угору, і вже з-за крутих вигинів не доносився його свист, бо свист падав у глибокі ущелини і нетрі міжгір'я. Яків Катрич стояв і, здається, ще все чув руку сина у своїй твердій, мозолястій долоні, ще тримав його в обіймах, притискаючи плече до своїх грудей, наповнених великим і негаснучим батьківським теплом.

— Вуйку, поїзд уже пішов? — Якова Катрича вивів із забуття голос Ганни Балабанки, що, розгублена й розчарована, стояла перед дідусем.

— Пішов, небого!.. Та й мій Данилко́ вже далеко, далеко. А ти кудись зібралася? — питав Яків сусідку.

— Та... не зібралася...— знітилася Ганна Балабанка, показуючи клунка, що його тримала в руці.— Еге, я хотіла з вашим Данилком порадитися, бодай його дороги стелилися щастям... Маю сина Василя — знаєте його, виріс, як конопля, вчився добре, другий рік робить на заводі. Дуже хотів би Василько інженером бути... А я рада б поговорити з вашим інженером.

— Шкода, шкода, що ти не встигла... Він би тобі порадив... Така дорога дитина, така добра дитина,— похитував старий головою, бо вже і він шкодував, чому Ганна Балабанка не встигла на пораду до його вченого сина.

— А я хотіла йому і сушених грибів низаночку... Знаю, в місті дорогі! — Ткнула клуночок Ганна Балабанка перед старим Катричем, і тут справді на всю станцію запахло сушеними грибами.

— А... грибів він має досить... має досить... І я дав йому кілька ниток! — уже вихвалявся старий і заспокійливо мовив: — Ти, небого Ганно, пантруй, коли він буде вертатися назад. Може, до мене і не зайде вже, бо сама знаєш, як воно... у вчених людей час дорогий... А тут, на станції, ачей яку хвилину урвав би для тебе і без грибів, порадив би... Як своєму чоловіку не порадити! Порадь! Він наш чоловік!

— А коли буде вертатися назад? — допитувалася Ганна, вже маючи добру надію.

— То, небого, я не знаю. Він і сам, може, не знає! — промовив старий і рушив із станції додому. З ним пішла й Ганна Балабанка.

Поїзд повільно і важко дмухав білою парою на підйомах, прудко і легко обертав колесами, вирвавшись на

простір, пробірався між гори далі й далі. Вище в горах Тересва була прудкішою; шумливішою у вузькому річищі, що то звисало обмитими скелями, то простиралося кам'янистими сірувато-білими зарінками. Данило Катрич дивився у вікно вагона і бачив високі гори, що застигали ген-ген, тримаючи на раменах бездонне, чисте в осінню ясну пору небо. Бачив полонини, що стелилися тими пасовищами, які вже вхопило першими твердими заморозками; в букових хащах бачив зелені острівці, що стояли купками пишно, не скинувши теплої вбрання; бачив потоки, що текли з гір, розбризкуючи чисті води дзвінким кришталем по велетенських брилах — і звідкіля вони взяли в горах? Данило вдивлявся в річище Тересви, згадкою полинув у своє далеке дитинство, й щось знову неприємне ворухнулося в ньому. Він пригадав той день, коли з батьком прийшов до повноводої каламутної Тересви ловити рибу. Батько застерігав бистрини, говорив, щоб Данилко боявся тихих заводей, а він таки булькнув у вируючу крутість разом з черпаком. Ледь-ледь не захлинувся... Щастя, що батько встиг вчасно витягнути з води. Довго відкашлювався тоді Данилко.

Хитав Данило Катрич головою, згадуючи тривожну, таку неспокійну щойно минулу ніч. Данило чомусь втупив очі в того чемодана, що лежав під стелею у вагоні, і вже ніяк не міг зосередитися на іншому, дарма силоміць проганяв дошкульні думки.

— Солом'янка... солом'яний капелюх... колье... димчатий камінець... солом'яний капелюх... капелюх, ...надцять карбованців, колье — ...сот вісімдесят карбованців... Вартість одного золотого колье дорівнює вартості шістдесяти п'яти солом'яних брилів...— мурмотів під ніс інженер Данило Катрич й тут же продовжував: — Сума вартості шістдесяти п'яти звичайних солом'яних брилів дорівнює сумі вартості одного золотого колье з димчатим камінчиком... Я вам куплю, коли хочете, два солом'яних брилі — один на будень, другий на неділю... купи, синку, хоч одного...

Батько не спитав сина: приніс чи не приніс обіцяного солом'яного капелюха, і це було найгірше. Коли б спитав, Данило щось-таки знайшов би для виправдання. Сказав би — до Києва не їздив, а в місті, де живе, придатних для батька капелюхів не було, сякого-такого купувати не хотів, незабаром таки поїде до Києва й неодмінно при-

везе капелюха... А він, батько, й словом одним не обмовився. Наче ніколи нічого од сина і не просив...

Думки снувалися тугою і міцною повісм'яною ниткою, крутилися в шворки, потім сплуталися в густі тенета, з яких уже не виборсатися, яких не порвати. Тут Данило Катрич починав сердитися на себе, на свій розум, схильний до аналітичних роздумів, міркувань (чи не вперше в житті таку рису відкрив у собі Данило?). Починав думати про ту ущелину, в якій за його проектом мають побудувати міст замість дерев'яного; ущелину в основному він знав, ще раз мав її ретельно оглянути. А очі Данила все тримав на собі отой стоклятий чемодан, що спокійно, байдуже лежав на полиці, шкірячи два холодні металічні зуби-замки.

Голосним гудком озвався поїзд. Під колесами задудонів міст. Данило відчинив вікно. Витягнутий на високих опорах, ажурний, весь в повітрі, міст прикрашав гірську ущелину сміливістю і мудрістю людської думки, був наче піснею людським рукам, що його тут звели. Частина моста між першими двома прольотами тягнулася вгору металічними арками — з вікна вагона ділилися на геометричні площі і голубе небо, і хащі на крутосхілах, і провалля ген-ген по течії ріки, і сама річка, яка то зеленіла гірськими чистими водами, то біліла бризками на кам'янистих спадах.

У відчинене вікно вагона освіжаючим струменем вливалось гірське повітря. Настояне на ялиновому гіллі, на опалому листі, на останніх осінніх польових квітах, воно додавало сил, бадьорості, очищало душу.

Поїзд притишував ходу. Ген-ген, по той бік моста, йшли роботи на колії.

Коли вікно вагона повільно пливло тою частиною моста, що по краях була обведена невисокими поручнями, а в провалля звисала велетенськими арками, Данило Катрич потягнувся до чемодана. В повітрі чемодан крутився, потім повернувся сторч і полетів, стаючи все меншим і меншим.

На полиці залишалася торба.

З плечей Данила Катрича не впала тяжка ноша, яку тось посадовив несподівано, нечекано.

Та все ж! Трошки-трошки стало легше.

БІЛОВЛОСА ГАЛЯ

З Степаном Сасиним ми забралися на стіг сіна, мов на пологий схил, і зупинилися, де він круто обривався до землі. Сьогодні до стогу уклали сіно. Укладатимуть і завтра, і післязавтра. Хвильку-дві ми постояли, роздивляючись навколо, немов з вежі... І справді, звідси видно увесь колгоспний двір з хлівами, що білили стінами в легких вечорових сутінках, з присадкуватим, довгим, під дранкою, нависом на дубових стовпах. Тут лежали борони, плуги, теліжки, розібрані вози, сани і полусанки. Вгору випнувсь довжелезний журавель колодязя, обабіч цямриння витягнулися довгі рукави водопійних колод, ген-ген червонів дерев'яною стріхою склад, дивився віконцями, в яких відблискували останні промені згасаючого сонця, що ховалося за Красним ґрунем.

З лівого кута колгоспного двору — його в Забережі називали базою — доносився дзенькіт ковальського молота. Кузня, що сіріла саманною спорудою з великим залізним вікном, пихтіла міхом, палала вогнем горна, бризкала розпеченим залізом.

В уяві я бачив старого коваля — сільського багатиря з широкими грудьми, що проходив у двері тільки боком, з такими руками, що, здавалося, кожною міг гнути підкову з нерозпеченого заліза. Я знав стриманого в розмовах, досвідченого, поміркованого коваля Петра Газуду. Його шанували і малі, і великі. Малі бачили в ньому силача, а дорослі і силача, і прекрасного майстра. Та не тільки майстра. Газуду ще знали як господаря слова. Бо коли він казав «у четвер», то певно — в четвер, коли сказав «у понеділок», певно в понеділок.

Газуда тримав вилицюватими кліщами на бабці, що перед кузнею, шматок заліза, а його помічник, парубок Микола, вчився ковальському ремеслу — бив по залізу молотом, бо дзвін линув над колгоспним двором, плив долиною, в якій простягалася дерев'яними хатами Забереж...

З Степаном Сасиним — господарем громадського тваринництва — ми сіли на стогу. Хотілося з колишнім шкільним товаришем згадати давні роки, розпитати, як живе тепер, як дружина — кароока Марійка Попович, що колись ходила до школи з нами разом, виступала в гуртку, який ставив п'єси на сільській сцені. Кортіло довідатися про новини в Забережі — Степан був майстер

розповідати, і, звичайно, крім всього, ще хотілося почути гру на сопілці. А над Степана не було сопілкаря, бо грав він чарівно.

Падала вечірня роса. Сіно відвологло і поїло повітря багатими пахощами. В тих пахощах і квітучий дрібним фіолетово-рожевим квітом чабрик — на полях, де його немає, худоба пасеться неохоче, — і зелений зубчастий лист серпівника, і витягнутий вгору листочками молочай, що розквітає на крутєгорах пізно, і вівсяниця, і невістуйки, і головатень. Пахощі сіна зливалися в дивний аромат, коли від стогів соломи повівав вітерець.

Брало холодом, і я глибше заривався в сіно.

По небу плив нічний володар — місяць, одна по одній загорялись мерехтливим сьйвом зорі.

Десь здаля донеслося торохтіння воза, певно, хтось повертався кіньми з роботи, передзвін дзвіночків — то хлопці гнали з толоки худобу на нічліг. Ми обидва мовчали. Степан задивився кудись в далину, може, в уяві тепер бачив високу полонину, стаю, що є житлом для вівчарів ціле літо, вогонь, який увечері так бадьоро палахкотить. А може, чує трембіту, що переливається голосами й лунає над хащами, пливе косогорами, б'ється відлунням у глибоких нетрях та ущелинах...

Замовкли дзвіночки. Стихло торохтіння воза.

Злинула несподівана пісня:

Ніч яка місячна, ясная, зоряна,
Видно, хоч голки збирай,
Вийди, кохана, працю зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!

Пісня порушила тишу. Ввірвалася в свідомість чимось хвилюючим і потаємним. Дівчата співали ніжно і плавно, не перекикуючи одна одної, їх голоси зливалися в ліричний, сповнений радості і непритамованої печалі струмінь. Тихо, так тихо стало навколо, навіть неугавна вогненно-бадьора голосиста кузня мовчала. Тільки вогник в тій кузні ще палахкотів, кидаючи оранжеве сьйво у вечірню темінь.

Я задивився в обличчя Степана. Залите місячним сьйвом, засмагле, обвіяне вітром з полонин, воно займалося тепер хвилюванням. Певно, пісня пробуджувала невідомі для мене думи Степана, бентежила душу.

— Гарно співають дівчата?

Степан мов і не чув сказаного мною. Я більше не питав. Не хотілося порушувати тишу, на яку мала право тільки пісня. Та коли дівчата замовкли, я мовив:

— Звідки, Степане, ця пісня в Забережі?

Він глянув на мене здивованими очима, наче йому знати, хто першим співав цю пісню в верховинському селі.

— То пісня козачки Галі! — помовчавши, сказав Степан.

— Козачки? — здивувався я.

— Козачки! Біловолосої Галі.

Степан знову помовчав. Певно йому було любо думати про Галю. А потім мовив:

— Звали її Галею Денисенко. Працювала в колгоспі по тваринництву. Вона дівчат навчила співати пісень. Зберуться, коли худоба вже нагодована, напоена, сядуть на колоді, співають. Та співають так, що їх і все неживе слухає. А Галя візьме інструмента — дівчата нову пісню вчать. Грає їм. Веде їх. Та грає так, що не наслушаєшся. Бо Галя мала до пісень серце!

Я відчув, що Степан зараз охочий розповідати, й ще зручніше зарився до сіна, бо вітер почав пробирати студінню спину.

— Кожна з дівчат мала свою пісню. А пісня «Ніч яка зоряна» була Галинина! — почав знову Степан. — Галі нема, а пісня прийнялася у нас. Коли дівчата співають, то на честь Галі.

— А чому звали її біловолосою? — цікавився я.

— Мала волосся, як те сонце, що виходить з-за ґруня у ясну весняну днину. Дівчини з таким волоссям я не видів ніде. В селі звали її — біловолоса Галя.

— А була козачкою? — я ніби сумнівався, бо Степан замовк і знову кудись полинув гадками.

— Козачкою! — відповів так, що більше не перепитуй.

— А якою? — мить помовчавши, я питав далі.

— Не знаю. Одні казали — з запорізьких козаків, другі — з донських, треті — з кубанських. А мені все одно, звідки вона була, — з Запоріжжя, Дону або Кубані! Була козачкою та й усе, — промовив Степан так, що сумніву не могло бути в жодному його твердженні.

— А от, кажім, звідки знаєш, що була козачкою? — заінтригований, я далі питав Степана. Бажав, щоб розповів про Галю більше.

— Зараз розповім, і ти будеш знати.

Я відчув — Степан розповідь щось цікаве.

— Привели до нашого колгоспу жеребця, — почав Степан. — Жеребець такий, що і в казках про такого не розповідають. Білий, як лебідь. Лебедем його і звали. Стрункий, тонконогий, шия довга, грива як хмара, голова горда. Вухами стриже, очі — іскри з них летять. Поставили Лебедя в хліві. Зробили для нього царок, годують, як приписала Галя, чистять, як порцелянову миску. Доглядає Лебедя старий Федір Лаврюк — в першу світову війну конюхом був у генерала, відзнаки має. Тепер Федір — їздовим. Добре розуміє старий коней. Кажуть його ровесники, що першим гусаром був на цілий полк. Веде Лаврюк на довгій шлеї жеребця надвір. Вогонь блискає з-під копит, так кінь по колу літає. Пусти з шлеї, хто знає, де стане. А коли заїрже, то так звучно, що всі коні йому голос подають.

Одного ранку зібралися на базу перед хлівом їздові, парубки з будівельної бригади. Старий має вивести Лебедя надвір. Хочуть подивитися.

— Ей, на такому помчати б! — кинув один з хлопців.

— То й костей би не позбирав! — посміхнувся чорнявий тонкий легінчук — син Василя Микулишиного. Може, знаєш?

— Що, кості? — гукнув Петро Легірда хвалькувато, наче не на таких конях сидів.

— А може, сядеш? — озвався чорнявий легінчук.

— Видів і не таких! — хвалився Легірда. — У нас в армії були коні!

— А голова застрахована? — пустив хтось шпильку.

— Кожен хвалиться, що сидів на такому, на онтакому, сідлав такого, онтакого, а хто його знає? Може, осла сідлав? — не вгамовувався син Василя Микулишиного, чіпаючи гонор Легірди — парубка присадкуватого, кремезного, з кривими ногами, в кирзових підтоптаних чоботях.

— Ану, старий, веди сюди того скакуна! — гукнув Легірда Федору Лаврюку, котрий пускав Лебедя по колу.

— Дивися, щоб в землю носа не зарив! — хтось кепкував над хвалькуватим парубком, що ткнув правою рукою капелюха, вибиваючи з-під нього чуба і пересувачи його на ліве вухо.

— Що смієшся? Кінь як кінь! Нічого дивного в ньому немає! — підбадьорив Легірду їздовий Дмитро Савула. Він завжди тихо пускав воду на колесо.

— Ей, старий! Ану веди сюди оту шкапу! — гукнув Легірда. Савула додав йому сміливості.

Дивимося — Лаврюк прибирає шлею, підводить Лебе-
дя до себе. Всі чекають, що буде. Стоїмо ми з Галею.
Дивимося. І я мовчу, і Галя мовчить.

— Де сідло? — гукнув Легірда до старого.

— В хліві! — відповів старий.

Не встиг Легірда повернутися, як, знявши руки над головою, виніс Дмитро Савула сідло.

Старий тримає жеребця за узду. Легірда сідає. Швидко осідлав, нічого казати. Лебідь заїржав, дубнув копитами, рвучись до бігу. Легірда нахмутив брови — дивиться на всіх, наче над нього нема, вчепився за гриву, не випускає поводів, ліву ногу ткнув у стремено, правою рукою вхопився за сідло й, як птах, плигнув на коня. Жеребець крутнув собою на місці, вигнув дугою шию, подав голову назад («Поводи тримай!» — гукнув Федір Лаврюк, Легірда туго тримав поводи), далі заїржав, ударив землю копитами. Легірда тільки відпустив поводи, як Лебідь полетів вихром, і вже не було тої сили, яка могла його втримати. Легірда приліг на гриву, а кінь мчить несамовито.

Дивимося, кінь притищує біг. Легірда зводить голову, тягне поводи, щоб прибрати жеребця. Всі думали, що кінь піде слухняно, та де! Гей якась нечиста сила кинула ним, знявся дибки, опустився на землю й кинув задніми вгору. Легірда, як клубок, полетів через голову й гепнувся так, що ми думали, — більше не встане.

Савула засміявся, а інші — ні живі ні мертві.

Лебідь, волочачи поводи по землі, спіткнувся, потім зняв голову вгору й подався поза будівлі. З хліва вибіг Лаврюк з скринькою вівса.

— Лебідь, Лебідь! — гукає старий поза будинком, маючи коня. Я побіг до Легірди. А той тримається за груди й стогне. З-за хліва показався старий Лаврюк, несучи у лівій скриньку з вівсом, правою поводи тримає при самій вилиці Лебе-
дя. Кінь ішов так, що ніхто б не повірив, що хвилину-дві тому поклав через голову на землю Легірду.

— Не ведіть до хліва! — гукнула біловолоса Галя й пішла старому назустріч. Ми й не догадувалися, що має бути. А Галя стала перед жеребцем, метнула білим волоссям, ляснула його по шиї, погладила по вилиці, тримаючи поводи. Кінь привітно замахав головою, пори-

ваючись рушити з місця. Ми й не помітили, а Галя плигнула на коня. Стою, як завмерлий,— що буде? Чую, як мурашки біжать по спині. Не дай боже, ще розіб'ється дівчина.

Лебідь повернувся й тільки хотів рвонутися з місця, як Галя спокійно повела віжками до себе, певніше вмостила в сідлі, знову звично махнула білим волоссям. Лебідь хвильку постояв, наче думав, що чинити, затанцював, обернувся на місце.

— Понесе! — промовив Савула, а в мені кров стала холонути. «Ні, не сміє понести»,— думаю.

Лебідь замотав головою, форкнув, вихром збиваючи гриву, зіщулив вуха й напружинився рвонутися вперед. Галя полівила поводи. Лебідь пішов танцюючи, далі натужився весь. Та дівчина цупко тримала поводи, стримуючи коня.

Ми дивилися, що буде. Коли звідкілясь показався віз, до якого впряжена молода гніда кобилка і червоної масті коник. Лебідь випнув шию і рвонувся до коней. Та дарма! Галя відвела коня вбік. Раптом Лебідь зупинився й затупцював, миттю блиснув у повітрі копитами, щоб збутися вершника. А Галя наче приросла до сідла — трималася в ньому певно і твердо. Мої ноги задубіли, коли миттю кінь опустився на землю й подався до бігу. Тільки земля задудоніла. Галя, як видно, дала коневі волю. І помчала, понеслась лугами, полями, нивами. Стоїмо перед будинком, кожен має щось казати, а всі мовчать.

— Козачка! Виросла в сідлі! — нарешті мовив Федір Лаврюк. А він розумівся в їзді.

— Е, чекайте, вуйку, на кінці кербач лусне! Ще прибіжить ваш Лебідь не лише без Галі, але й без сідла! — пустився Савула в скептичні догадки.

— Ні! — відрубав старий.

Тут на Лебеді показаласть Галя. Розвихрене волосся, кінь в милі, форкання сердите, та покірне, в танці нема вогню.

Старий Лаврюк скочив до жеребця,— так не підбігав до генеральського коня в першій світовій,— вхопив за поводи, й Галя плигнула з сідла.

Повів старий Лебеда, Галя поправляє волосся на голові, і на її обличчі виступив піт. Дивлюся на неї і думаю: «От дівчина! У вогні і в воді з такою не страшно».

— А Легірда? — питаю.

— А Легірди і слід замело. Я й не помітив, коли, куди зник, віддихавшись за хлівом.

— А що? Справді гадаєш — коли так пішла на коні, то козачка? — знову кинув я.

— Козачка! Кажу — козачка! Про Галю тиждень в Забережі говорили! А я... я...— Степан хотів щось сказати, та замовк.

Сутінки в долині густішали. Кузня давно замовкла — полум'я згасло, жарини тліли під шаром попелу.

Десь далеко-далеко спалахнула блискавиця. Її сяйво видно, мов легкий раптовий серпанок світанку, коли в горах настає ясний день. Серпанок той казково швидко танув. Степан задивився пильно в темінь; я бачив, як чітко окреслювалися лінії його обличчя, як тіні, лінії зникали, коли Степан повертав голову вбік. Миттю блискавиця далеко-далеко, десь над полониною, осяяла темряву, пронеслась горами, над лісами, покотилася й щезла в проваллях...

— Дурень! — вдарив Степан себе по чолю долонею лівої руки, аж ляснуло.

— Що, Степане? — спитав я.

Сасин глибоко зітхнув. Я подумав: певно, на гадку спало таке, про що не хочеться тепер розповідати, тому більше не питав. Степан загортався в сіно глибше, — як бач, і його пробирало холодом, — з хвилину мовчав. Далі він похитував докірливо головою, наче сварив себе за щось. Миттю Степан схопився на коліна, вмовстився лицем до мене й почав:

— Знаєш, брате, які ми дурні часом?

— А що?

— Були ми з Галею на полонині... Ходила вона овець дивитися. Молоко впало, й ми хотіли самі видіти, що за причина, — паші нема абощо? Вийшли в дорогу рано, ще зоріло, а десь коло полудня були вже на полонині. Подивилися на господарство, походили від стаї до стаї, побули у вівчарів, телятників — хотілося видіти все. По-над вечір зібралися додому. Небо затяглося хмарами. Виджу — недобре чекає нас, бо навколо тихо, так тихо — тільки перед бурею буває такий спокій на полонині. В тривозі мовчить ліс, туляться одна до одної ялини, принишкли до землі чагарники. Просять воларі: «Ночуйте у нас. Вранці підете». Я мав дяку ночувати. А Галя не хоче залишатися. Каже, що завтра треба бути в Тя-

чеві, на нараді. «Треба, то треба! — говорю.— Не гаймо часу, щоб завидна бодай зійти на ровінь».

Ми пішли схилом. Біловолоса Галя так іде, що ледве встигаю за нею. «І звідки з ногами, що мають оленячу швидкість, взялася ти?» — думаю. Заморить! А відстати самому не хочеться. Яюсь і приємніше удвох. А найшось з нею трапиться, не тільки в колгоспі, місця не буде і в селі.

Нечекано, несподівано майнула блискавка. Така, що мак збирай. Розітнула небо, заграла в хмарах, повисла над плаєм і згасла. А далі вдарив грім. Такий грім, що глухнеш. Галя прилягла на землю, взялася за голову.

— Що з вами, Галю? — питаю, переляканий. Громом не вбило, бо вбило б і мене, не поранило, бо й я не залишився б цілим. А вона мовчить.

— Що з вами, Галю? — питаю знову.

— Грому боюся!

— В горах без грому і блискавиці літа не буває! Ходім швидко, бо дощ полле,— сіпаю дівчину за плече.

Галя підвелася, оглянулася й пішла зі мною.

Блискавиця знову розітнула ніч. Вдарив грім. Полетіли вітри, заговорив ліс, зашумів кронами, заколисався. Чулося, що під нами ходить земля, що ось-ось роззявиться безоднями, так стало голосно. Виджу, чекає нас недобре. Такий вітер приносить зливу. Галі не кажу нічого. Щоб не налякати. Мені не першинка; а вона хай звикає до гір! — думаю.

Залопотів дощ. Над лісом гримнуло.

— Тікаймо! — гукнув я до Галі й подався до оборогу з сіном, що був недалеко.

Галя побігла за мною. Що було робити, коли злива висить над нами чорною хмарию і ось-ось впаде. Вхопився за оборожину, плігнув угору — де взялася сила? — простягаю з оборогу руку до Галі.

— Галю, швидко!

Галя вчепилася за простягнуту руку, мов білка, вискочила на сіно.

— Ну, тепер злива нас не лякає! — кажу дівчині.

Пішов дощ. Рясний дощ вдарив у дах оборогу так, що можна подумати — хтось воду лле з ста цебрів. Дощ лив довго. Бачу — тут нам ночувати. Куди в таку негоду податися? Не знати, що по дорозі може стрінутися. Певно, звори сповноводилися, може, десь земля позсувалася, може, дерева лягли через дорогу,

— Отут, Галю, до самого ранку нам треба бути! — кажу.

А вона хоч би слово промовила.

— Не хотіла, — кажу, — ночувати на полонині, переночуємо тут.

Галя мовчить. Тільки чую, як глибше й глибше заривається до сіна — певно, їй холодно. «Ну, коли так, відси підемо ранком!» — почав я робити леговище й собі. Галя головою повернулася до ґруня, з-за якого сонце сходить, я на ґрунь, за який воно лягає на ніч.

Галя не спить, не сплю і я. Во в мені, брате, кров заграла. Спокусник, бодай моці не мав, як жаба хвоста, взяв мою руку й поклав на плече Галі. Галя лежить спокійно. А спокусник далі орудує. Пригулився я до Галі. А Галя як повернеться до мене — саме блиснуло, і я увидів її очі. Боже мій, що було в тих очах! Коли б мене по лицю зліва і справа били, коли б на мене болота вилили при всій чесній громаді, я так не засоромився б. Кажу, коли б мене рожном в саме серце ткнули, я більше болю не чув би, як від того погляду! Не кажу, що на тих очах була злоба. То була не злоба. А що, не знаю і сам! — мовив Степан і замовк.

Отак ми сиділи з хвилину. А потім питаю:

— А вранці?

— Вранці я прокинувся, коли сонце знялося високо.

— А Галя?

— Галі на оборозі вже не було. Я рукою помацав місце, де лежала, а воно холодне.

— Видно, Галя до самого ранку не спала! — кинув я докірливо Степанові.

— Е, ні! Після того погляду вона вже могла спокійно спати! — протягнув Степан. — Та, певно, вона схопилася й побігла ґрунем, щоб встигнути на нараду. Я потім не питав. Якось довго не смів подивитися в очі, не те що говорити з нею.

— Вона колись сама нагадає, яким ти був легінем! — вколов я Степана.

— Вона не така.

— Ну, ти скочив з оборогу й додому подався?

— Уяви собі, що ні! — мовив Степан. — Я ще довго лежав, думав про все, що було, лаяв себе за дурний розум, просив думкою Галю, щоб не сердилася на мене, в думці вибачався перед нею. Потім скочив з оборогу... і знайшов під оборогом фотокартку. Чію фотокартку я

знайшов? Як думаєш? Фотокартку нашого сільського вчителя Ілька Замореняка. «Ого! — думаю собі.— Тут собака зарита!» Як видно, стрибала з обороту на світанку й загубила.

— Значить, вона вчителя любила!

— Вчителя! — промовив Степан і замовк. Потім додав: — Кого вона любила? Вміла краще берегти чужу любов.

— А як любов берегти? — кажу я.

— Що знаєш? Слухай краще! Була на фермі дояркою Олена Ясінчук. Не дівка, а квітка. Корови у неї завжди у порядку, дояться добре, гладкі всі, як одна. Дівчина і до роботи, і до танцю. Полюбила Оленку біловолоса Галя. Ходять як дві сестри. Ніколи не почувеш лихого слова від Галі про Оленку. Не знаю, за що так Галі сподобалася Оленка. Може, за те, що співала, як дзвоник у полі? Може, за те, що на фермі завжди в неї був найліпший порядок?

— Щасливий буде з тобою чоловік, Оленко! — чую одного разу бесіду між дівчатами.

І що думаєш? Почав за Оленкою стріляти оком Юрко Веселяк. Возієм працював. Парубок — так собі. Є в селі гірші, є й кращі. Дехто дивувався, що Оленка з ним в кіно ходить, на танці. Дехто поговорював: злакомилася дівчина, що в легіня хата готова, буде газдинею. Хто знає.

Минає місяць, минають два місяці, минає весна, літо. Минули одні м'ясиці, минають і другі. Олена дівочить, Юрко легінить. Та, брате, Олена...— тут Степан зупинився і замовк.

— Що?

— Олена почала розпускати тканицю. Ходить дівчина, як під землею. Нічого на світі їй не миле. Робота її не береться, вже й не співає.

— А Юрко? — питаю.

— Юрко — в куці. А кожен знає, що грішний тільки він.

— Ну-ну, Степане, ти поклав би палець під сокиру, що тільки Юрко?

— Голову поклав би. Я знаю Оленку! — повів пальцем по шиї Степан і знову на хвилюк замовк.— «Що тут чинити?» — кажу я одного разу біловолосій Галі. Стоїмо з нею й дивимося, як Оленка пораяється коло корів.

— Обікрав дівчину! Гидотник! — промовила Галя, крутнула головою й додала: — Попадеться ще вовк у пастку!

Я довго думав, що мають значити сказані слова. Та слова Галі мені прийшли на гадку, коли вовк потрапив-таки до пастки...

Возили возії сіно. Прибули з кіньми на базу. Дивиться Галя, Веселяка не видно. Спізвився з сіном.

— Всі однаково брали сіна на сани? — питає Галя возія Миколу Заподрина.

— Всі! — каже Микола.

Десь через дві години прибуває з саннями й Веселяк. На саях сіна — дві баби в вереті понесуть.

Галя тут.

— А що, Юрку? Де сіно?

— А хіба я його з'їв? — витріщив очі Веселяк на Галя. Галя промовчала. Та не минуло двох діб, як скликали правління колгоспу. На порядку дня: про крадіжку сіна возієм Юрком Веселяком. Доповідала зоотехнік колгоспу Галя Денисенко. Прийшов Юрко на правління зажулений. А як не журитися? Худоби в колгоспі багато, сіна не вистачає, до паші ще далеко, кожне стебло на рахунку. Запросили на правління всіх возіїв, ще й міліціонера запросили. Ти, брате, мав би послухати, що то було за правління. І не кажу, що Галя говорила сердито. Вона сказала, що сіно — не перша крадіжка Веселяка, що він уже колгосп обікрав. Та як почали говорити інші, — я крізь землю б провалився на місці Веселяка.

Підходжу до Юрка й кажу:

— Знаєш, звідки вітер віє?

— Знаю! — каже. І помахав головою. Аж змінився в лиці. Видно, ще була душа. Я не знаю, чим вся ця історія закінчилась би, коли б Веселяк не вдарив чолом в землю перед Оленкою. А дівчина дівчиною. Любила хлопця, а коли любиш, — пробачаєш. Кажуть, правда, довго думала-гадала. Веселяк сіно привіз у колгосп ще тої ночі.. А нині живуть. Люди погане забули. Та що нагадувати, коли Юрко й десятому заказує, щоб не задивлятися на громадське.

Розповідь свою Степан закінчив:

— Оце у нас була Галя! Іди селом, хто скаже про неї зле?

— А як з учителем? Де тепер Галя?

— З учителем? — перепитав Степан, далі махнув рукою й сказав: — Не вартий був Галі. І за що вона його так любила? Може, що на скрипці грав, як чарівник? Правда, і гарний був собою. Високий, поставний, волосся чорне. Та свого розуму у нього не було. Мати не хотіла. Казала, що тільки лікарку хоче мати за невістку. Та щоб приданого було багато. А наша Галя, мабуть, дочулася про це й поїхала з села: так буде краще. Вирядили ми її, як принцесу. Подарунків наготували; килимів наткали, щоб пам'ятала Забереж. Кажуть, що він ходив до неї, пробачався, та Галя й говорити з ним не хотіла.

— А де вона тепер?

— В Лазах. Вийшла собі заміж, має порядного чоловіка. Вже й дочка народилася. Забув тобі сказати, що й Оленка народила дочку Веселякові. Галкою назвали. Еге, біловолоса Галя мене до себе запрошує! — тут Степан сягнув до кишені, вийняв складеного конверта.

— Читай,— каже.

Та читати було годі. Надто скупе сяйво місяця зливало слова листа в мережки.

Ми ще довго сиділи на стогу. Я глибоко вдихав вечірне повітря, настояне на пахошах сіна, серпневих полів. Чомусь ні Степанові, ні мені не хотілося звідси йти. Ми обидва думали про Галю.

ПОЯСНЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІВ

Банувати — жалкувати.
Бесаги — перекидна сумка.
Бокір — зв'язані докупі два
плоти.
Бохтер — дрібний службовець
при нотаріаті за чеського бур-
жуазного режиму.
Бочкори — постолі.
Буждей — сушарка.
Бутин — лісова робота.
Вархолити — репетувати,
кричати.
Візілепорт — лікарське посвід-
чення про пошкодження на
тілі.
Вінчувати — бажати.
Воєтити — бешкетувати.
Вориння — дерев'яні рейки, жер-
дини.
Гвир (гвер) — гвинтівка.
Денцівка — сопілка.
Дозирати — берегти,
доглядати.
Жентиця — сироватка.
Завгурятися — забавлятися.
Зарінки — обмиті кам'яністі
береги.
Кандир — казан.
Каправий — гнійний.
Капчури — зв'язані з овечої вов-
ни домашні шкарпетки.
Кісниця — гірське поле, луки.
Кіш — частина комина, плетена
з жердин і обмазана глиною.
Клипавитися — обвисати.
Ковбанець — товстий обрубок
дерева замість стільця.
Коліба — курінь.
Леквар — повидло.

Липина — скіпка.
Ледаєк — абияк
Маржина — скотина, худобина.
Наоцелити — нагострити, загар-
тувати у вогні.
Напрастати — дістати, добути.
Обрус — скатертину.
Опревидя — похоронний обряд.
Отрунок — шлунок.
Під — горище.
Планкач — широка теслярська
сокира.
Подина — галявина на схилі.
Полівити — поступитися.
Причіпка — прибудова до хати,
хліва для дрібної худоби.
Прощун би — щоб йому гріхи
відпустилися.
Прясло — огорожа.
Рискаль — заступ.
Ріща — гілля, ломачця.
Секвестувати — описати майно.
Селемина — середній сволок.
Ташка — сумка.
Тестамент — заповіт.
Токан — густа каша з кукуру-
дзяного борошна.
Фертіг — готово.
Форшус — завдаток.
Фронтгорцош — фронтвик.
Хосен — користь
Чатина — глиця, хвоя.
Челлениця — червона пісна
земля.
Чокан — кирка.
Шалка — казанок.

ЗМІСТ

ОПОВІДАННЯ

Чайки летять на Схід	173
Ружана	174
На заробіток	180
Тестамент	185
Василько	193
Льодові квіти	195
Книжечка	198
Зведениця	200
Задушна субота	206
Провесна	214
Тарко	268
Весільний кулон	275
На фронт	297
За село	303
Потолочені квіти	307
Ярина	315
У вагоні	325
Ватри не згасають	329
Чорна хмара	337
Знамено	346
Ялинка	352
Берізка	356
Повернення	362
Трембіта	369
Плуг	370
Косарі	380
Чорнокнижник	382
Вікна у світ	387
Син	398
Біловолоса Галя	426
<i>Пояснення окремих слів</i>	438